

ISSN 2415-881X

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

POLITOLOGY BULLETIN
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Issue 100

Випуск 100

№3

2026

Політологічний вісник, Випуск 100, №3 (2026)

Веб-сайт журналу: <http://zpv.knu.ua/>

«Політологічний вісник» — фахове наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журнал публікує оригінальні, закінчені роботи за результатами досліджень у галузі політології, соціальної теорії, філософії політики, геополітики та глобальних систем сучасного розвитку. Також журнал друкує рецензії на книги у галузях політичної науки, що вийшли друком впродовж останніх двох років.

Аудиторія журналу включає науковців, викладачів, аспірантів, студентів, професіоналів, а також широке коло читачів, які цікавляться сучасними тенденціями розвитку політичних наук.

Формат журналу відповідає міжнародним стандартам. Усі статті проходять обов'язкову процедуру рецензування. До складу міжнародної редколегії видання входять відомі науковці в галузі політичних наук. Наукове видання затверджено як фахове з політичних та філософських наук наказом Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р. Політологічний вісник ISSN (Print) 2415–881X категорія «Б» індексується в міжнародній науково-метричній базі даних Index Copernicus, Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 22690–12590 ПР від 24.04.2017 р.

Адреса редакції: «Політологічний вісник», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, аудиторія 308-А (Кафедра політології), м. Київ, 01601, Україна

Тел.: (+38044) 239 3383 Web: <https://zpv.knu.ua/>

E-mail: editorial_pb@knu.ua

Рекомендовано до друку вченою радою Філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 15 від 25 травня 2026 р.).

Усі права застережено. Посилання на матеріали видання під час їх цитування обов'язкові.

Політологічний вісник: збірник наукових праць / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2026. Вип. 100, №3, 320 с.

Політика рецензування

Усі статті проходять процедуру «сліпого» рецензування незалежними експертами, яких призначає Редколегія з числа фахівців у відповідній науковій галузі. Остаточне рішення щодо публікації чи відхилення статті приймає головний редактор, який керується у своїх діях висновками рецензентів. Подаючи статтю, автори можуть попросити виключити із списку можливих рецензентів не більше двох вчених або двох вищих навчальних закладів. Процедура рецензування може тривати до 4 тижнів, залежно від завантаженості експертів.

Редакція інформує автора про зауваження експертів та рішення про прийняття матеріалу до друку або відмову в публікації. У разі позитивного рішення Редколегії, автор вносить відповідні правки та надсилає до редакції остаточний варіант матеріалу. виправлений варіант рукопису підписується автором і рецензентами «До друку», і змінам не підлягає. При затвердженні змісту номеру журналу редколегія керується датою надходження останнього варіанту статті.

Науковці, які бажають долучитися до числа рецензентів журналу «Політологічний вісник», повинні мати науковий ступінь у відповідних галузях наук, належний досвід роботи та високу репутацію в академічному світі. Свої резюме можна надсилати на адресу редакції журналу.

Етика публікацій

Журнал «Політологічний вісник» керується етичними нормами, рекомендованими «Комітетом з етики публікацій» / Committee on Publication Ethics (COPE). Ознайомитися із правилами можна на сайті COPE: <http://publicationethics.org>. Окрім того, рекомендуємо ознайомитися із правилами етики публікацій, рекомендованими видавництвом «Elsevier» — Publishing Ethics Resource Kit: <http://www.elsevier.com/editors/perk>.

Автори відповідальні за оригінальність поданих ними рукописів, які не повинні містити плагіату і не повинні бути опубліковані раніше в інших виданнях. Редакція журналу гарантує, що кожен рукопис розглядається неупереджено, незалежно від статі автора, його раси, національності, віросповідання, громадянства тощо.

Politology Bulletin, Issue 100, №3 (2026)

Journal homepage: <https://zpv.knu.ua/>

“Politology Bulletin” is an academic peer-reviewed journal, published by the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The Journal publishes original contributions based on studies in the field of political science, social theory, philosophy of politics, geopolitics and global systems of modern development. The Journal also publishes reviews of books in the fields of political science issued over the past two years.

Audience of the Journal includes academics, lecturers, postgraduates, students, professionals, as well as a wide circle of readers interested in modern trends in the development of political sciences.

The Journal’s format corresponds to the international standards. All the articles undergo a peerreview procedure. The International Editorial Board of the Journal includes prominent academics in the corresponding fields of science.

The Journal is approved as a professional academic journal in political and philosophical science by the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 decrete of 17.03. 2020. Politology Bulletin ISSN (Print) 2415–881X category «B» is indexed in an international scientific and methodological database Index Copernicus, Google Scoiar, Scientific periodicals of Ukraine (V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine). Certificate of registration: KB # 22690–12590 IIP of 24.04.2017.

Editorial Address: “Politology Bulletin,” Taras Shevchenko National University of Kyiv, auditorium 308-A (Department of Political Science), 60 Volodymyrska str., 01601, Kyiv, Ukraine.

Phone: (+38044) 239 3383 Web: <https://zpv.knu.ua/>

E-mail: editorial_pb@knu.ua

It is recommended to print the Academic Council of Philosophical Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University (Protocol No. 15 of May 25, 2026).

All rights reserved. Links to the publication materials during their citation are obligatory.

Political Bulletin: Collection of scientific works / Main. ed. Oleh Batrymenko; Kyiv National Taras Shevchenko University. K.: LLC “Vadex”, 2026. Issue 100, №3. 320 p.

Peer Review Policy

All the articles are reviewed through a double-blind peer-review procedure by the independent experts, appointed by the Editorial Board from a number of the well-known experts in the relevant scientific field. The final decision to publish or to decline the paper is made by the Editor-in-Chief, who is guided in his actions by the conclusions of the experts. When submitting the article, the author can request to exclude two scientists or two institutes from the list of possible experts.

Peer review procedure may take up to 4 weeks, depending on the workload of experts. The Editorial Board informs the author of the reviewers' comments and of the decision to accept or to decline the paper.

If the decision is positive, the author makes the appropriate corrections and sends to the editorial board the final version of the paper. This amended version is signed by the author and by the experts to print, and no further changes are allowed. While approving the content of the issue, the Editorial Board takes into account the date of receipt of the final version of the paper.

Researchers, who want to take part in the peer review procedure of the Journal, should have a degree in the relevant scientific fields, the appropriate experience and high reputation in the academic world. Please send your resume to the Editorial Board.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

“Politology Bulletin” Journal is guided by ethical standards, recommended by the Committee on Publication Ethics. We recommend reading the relevant rules at the COPE official website: [http:// publicationethics.org](http://publicationethics.org). We also recommend to get acquainted with the Publishing Ethics Resource Kit, recommended by the Elsevier: <http://www.elsevier.com/editors/perk>.

The Journal does not tolerate plagiarism; the authors submitting articles affirm that their manuscripts are original and have not been published previously. The Journal's Editorial Board ensures that each manuscript is reviewed impartially, without regard to gender, race, nationality, religion, citizenship, etc. of the author.

Редакція:

Батрименко Олег Володимирович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (головний редактор)

Кирилюк Федір Михайлович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (заступник головного редактора)

Моджевський Аркадій, доктор наук, професор (відділення політичних наук), Гданський університет, Польща (заступник головного редактора)

Хилько Микола Іванович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (відповідальний редактор)

Товмаш Дмитро Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (відповідальний редактор)

Редакційна колегія:

Брусиловська Ольга Іллівна, доктор політичних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна

Бйорк-Джеймс Карвіл, доктор філософії, Університет Вандербілта, Нашвілл, США

Девлен Балкан, доктор філософії, старший дослідник, Школа Нормана Патерсона, Оттава, Канада

Кабалуз Фабіан, доктор філософії, професор соціальних наук, Центральний університет наук про освіту, Сантьяго, Чилі

Карина Візіана Гануза, доктор політичних наук, професор, Національний університет Росаріо, Аргентина

Келлер Ольга Борисівна, доктор історичних наук, професор, Тюбінгенський університет ім. Ебергарда Карла, Тюбінген, ФРН

Луптак Мілан, доктор філософії, доцент Вищої школи економіки, Прага, Чехія

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Україна

Мацієвський Юрій Володимирович, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія», Україна

Неер Юрген, доктор політичних наук, професор, Університет Віадрина, Франфурт-на-Одері, ФРН

Неліпа Дмитро Васильович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університету імені Тараса Шевченка, Україна

Сторожук Світлана Володимирівна, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Тормахова Анастасія Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Тулиця Олег Леонідович, доктор політичних наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

Фезерстон Майкл, доктор філософії, професор соціальних наук, Центр теорії, культури та суспільства, Лондон, Великобританія

Шевченко Сергій Леонідович, доктор філософських наук, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Україна

Ярослав Філіп Чуб, доктор політичних наук, професор, Інститут європейських студій Варшавського університету, Варшава, Польща

Editorial:

Oleh Batrymenko, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Editor in Chief)

Kyryliuk Fedir, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Deputy Editor)

Modrzejewski Arkadiusz, Dr hab., Professor (Dept. of Political Science), University of Gdansk: Gdansk, Pomeranian, Poland (Deputy Editor)

Mykola Khylyko, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Executive Editor)

Dmytro Tovmash, PhD in Philosophy, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Executive Editor)

Editorial Board:

Carina Viviana Ganuza, D. Sc. in Politology, Professor, National University of Rosario, Argentina

Carwill Bjork-James, PhD in Philosophy, Vanderbilt University, Nashville, USA

Olga Brusylowska, D. Sc. in Politology, Professor, Odessa Mechnikov National University, Ukraine

Fabian Cabaluz, D. Sc. in Sociology, Professor, The Metropolitan University of Educational Sciences, Santiago, Chile

Balkan Devlen, PhD in Political Science, Adjunct Research Professor, Norman Paterson School, Ottawa, Canada

Olha Keller, D. Sc. in History, Professor, Eberhard Karls University of Tübingen, Germany

Milan Luptak, PhD in Philosophy, Associate Professor, University of Economics, Prague, Czech Republic

Tetiana Liashenko, D. Sc. in Politology, Senior Researcher, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, National Academy of Sciences of Ukraine

Yuriy Matsiyevsky D. Sc. in Politology, Professor, The National University of Ostroh Academy, Ukraine

Dmytro Nelipa, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Jurgen Neyer, D. Sc. in Politology, Professor, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany

Svitlana Storozhuk, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Oleh Tkach, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Anastasiia Tormakhova Ph.D, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Oleh Tupytsia, D. Sc. in Politology, Professor, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

Mikle Featherstone, D. Sc. in Sociology, Professor, Culture and Society Center, London, United Kingdom

Serhii Shevchenko, D. Sc. in Philosophy, Institute of Philosophy named after H.S.Scovoroda of National Academy of Science of Ukraine

Jaroslav Filip Czub, Dr. Sc. in Politology, Professor, University of Warsaw, Poland

ЗМІСТ

I. ДИСКУРСИ СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

- Рошкулєць Р. Г.* Критичний раціоналізм і критичне мислення: моменти спорідненості 12-26
- Деркач В. Л.* Мораль і квазімораль: механізми соціальної регуляції поведінки та їх еволюційна динаміка 27-47
- Кравченко О. П., Майстренко О. В.* Символізм свободи людини в історичній проєкції «цифрової диктатури» 48-65
- Атаманчук-Ангел О. В., Чуйко В. Л.* Структури на множині думок: до побудови теорії просторів думки 66-76

II. СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

- Хилько М. І., Сащук Г. М.* Віртуальна реальність і трансформація соціокультурних практик в інформаційному суспільстві 77-90
- Кравченко П. А., Штепа О. О.* Гендерні стереотипи та релігійний дискурс у транзитивному суспільстві: соціально-філософська реконструкція 91-100
- Туренко В.Е.* Соціально-філософський аналіз основних чинників академічної реєміграції в контексті безпекових загроз 101-110
- Левченко Є. В., Власенко Ф. П., Власенко В. П.* Культурний шок у процесі академічної реєміграції молоді: виклики освітньої та соціальної адаптації 111-123
- Ярмоліцька Н. В.* Концептуальні розбіжності радянського та китайського марксизму: порівняльний аналіз філософських, політичних і культурних стратегій 124-141

III. ДЕМОКРАТІЯ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

- Асоян Е. III.* Християнська демократія: постліберальний проєкт Патріка Деніна 142-154
- Литовченко К. Г.* Орієнтація на минуле як елемент теоретичного осмислення популізму 155-173

Пархоменко Д. В., Малкіна Г. М. Політичне лідерство в Україні: між персоналізацією влади та інституційною стійкістю демократії 174-189

Рихлік В. А. Трансформація політичних комунікацій держави в умовах воєнного стану: між стратегічною мобілізацією та демократичною легітимністю 190-208

IV. РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Згурська В. Л. Політика децентралізації в Україні: етапи становлення та перспективи 209-224

Мигун М. Д. Євроінтеграційний вектор реформи децентралізації: механізми забезпечення 225-235

Матвійчук А. В. Трансформація місцевого врядування в Україні в умовах воєнного стану: виклики інституційної стійкості територіальних громад 236-253

Ратушний Д. М. Кооптація громадянського суспільства в Східній Європі: кейси Угорщини та Польщі 254-269

V. СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА

Іванок Д. В. Природноресурсний потенціал країн-членів BRICS як основа формування спільного геополітичного полюсу контрсили заходу 270-291

Грищенко М.Ю., Ткач О. І. Особливості політичного режиму в Аргентині за президентства Хав'єра Мілея 292-304

Приз А. А., Каращук М. Г. Тероризм у сучасному світі: природа, сутність та особливості впливу 305-318

Вимоги до публікацій: розташовані на сайті збірника (<https://zpv.knu.ua/>)

CONTENTS

I. DISCOURSES OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY

- Roman Roshkulets*. Critical Rationalism and Critical Thinking: Moments of Resemblance 12-26
- Vadym Derkach*. Morality and Quasi-Morality: Mechanisms of Social Behavioural Regulation and Their Evolutionary Dynamics 27-47
- Olena Kravchenk & Oleksandr Maystrenko*. The Symbolism of Human Freedom in the Historical Projection of the “Digital Dictatorship” 48-65
- Orest Atamanchuk-Anhel & Vadym Chuiko*. Structures on Sets of Thoughts: Toward a Theory of Thought Spaces 66-76

II. SOCIAL AND CULTURAL TRANSFORMATIONS

- Mykola Khylyko & Hanna Sashchuk*. Virtual reality and the Transformation of Sociocultural Practices in the Information Society 77-90
- Petro Kravchenko & Oleksii Shtepa*. Gender Stereotypes and Religious Discourse in a Transitive Society: a Socio-Philosophical Deconstruction 91-100
- Vitali Turenko*. Socio-Philosophical Analysis of the Main Factors of Academic Re-Emigration in the Context of Security Threats 101-110
- Yevheniia Levcheniuk, Fedir Vlasenko & Valerii Vlasenko*. Culture Shock in the Process of Youth Academic Re-Migration: Challenges of Educational and Social Adaptation 111-123
- Nataliia Yarmolitska*. Conceptual Divergences of Soviet and Chinese Marxism: A Comparative Analysis of Philosophical, Political, and Cultural Strategies 124-141

III. DEMOCRACY IN THE FACE OF MODERN CHALLENGES

- Emma Asoian*. Christian Democracy: Patrick Deneen's Postliberal Project 142-154
- Kyrylo Lytovchenko*. Orientation Towards the Past as an Element in the Theoretical Conceptualization of Populism 155-173

- Dmytro Parkhomenko & Ganna Malkina.* Political Leadership in Ukraine: Between the Personalization of Power and the Institutional Resilience of Democracy 174-189
- Volodymyr Rykhlik.* Transformation of State Political Communications Under Martial Law: Between Strategic Mobilization and Democratic Legitimacy 190-208

IV. DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

- Valentina Zgurska.* Decentralization Policy in Ukraine: Stages of Formation and Prospects 209-224
- Maryna Myhun.* European Integration Vector of Decentralization Reform: Ensuring Mechanisms 225-235
- Andrii Matviichuk.* Transformation of Local Governance in Ukraine Under Martial Law: Challenges to the Institutional Resilience of Territorial Communities 236-253
- Denys Ratushnyi.* The Co-optation of Civil Society in Eastern Europe: The Cases of Hungary and Poland 254-269

V. MODERN GEOPOLITICS

- Dmytro Ivanok.* The Natural Resource Potential of BRICS Member Countries as the Basis for the Formation of a Common Geopolitical Pole Counteracting the West 270-291
- Maksym Hryshchenko & Oleg Tkach.* Characteristics of the Political Regime in Argentina During the Presidency of Javier Milei 292-304
- Arseniy Pryz, Mykola Karaschuk.* Terrorism in the Modern World: Nature, Essence, and Features of Influence 305-318

Autor Guidelines: located on the website of the collection

Рошкuleць Роман Георгійович

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна)*

<https://orcid.org/0009-0007-1283-0940>

e-mail: r.roshkulets@chnu.edu.ua

КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ І КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ: МОМЕНТИ СПОРІДНЕНОСТІ

Резюме

У статті здійснено аналіз феноменів критичного раціоналізму та критичного мислення, як відповідно методологічної програми постпозитивістської філософії науки і сучасного підходу до викладання логічних знань і методів аналізу міркувань. Розкрито спорідненість вихідних настанов даних феноменів, які, попри відмінність теоретичних масштабів, мають доволі схожу мету — покращення наших міркувань шляхом спростування хибних і змістовно невизначених, маніпулятивних або поспішних тверджень і досягнення наближення до істини як правдоподібності.

Показано, що чимало висновків К. Поппера лягло в основу сучасних програм критичного мислення. Йдеться про фальсифікацію, критичну перевірку гіпотез, розрізнення науки і псевдонауки тощо. Доведено внутрішній зв'язок інших положень фальсифікаціоністської методології з сучасними концепціями критичного мислення, не обов'язково через запозичення чи рецепцію, частіше в силу співзвучності практичних пізнавальних цілей. Звернуто увагу на такі положення методології критичного раціоналізму, що відображені й у сучасних вимогах до критичного мислення, як антидогматизм, скептицизм, відкритість до контраргументів тощо. Особливо підкреслено значення попперівського методу проб і помилок і фаллібілізму як вихідної пізнавальної позиції.

Виявлено моральний зміст критичного раціоналізму і його значення для покращення не лише нашого мислення, а й морального клімату в суспільстві шляхом зменшення несправедливості, нерівності і зростання розсудливості, добробуту й свободи. З'ясовано, що критичний раціоналізм

К. Поппера дозволяє розширити стандартні (як для нашого часу) епістемологічні межі пізнання сферою пізнання позанаукового чи донаукового, як його називає сам філософ. Відповідно завдяки саме критичним практичним настановам уможлиблюється зворотній рух від епістемології до гносеології як більш ширшого і ціннісно багатшого поняття.

Ключові слова: критичний раціоналізм; раціональність; критичне мислення; фальсифікаціонізм; наукове знання; логіка; епістемологія.

Вступ

Критичний раціоналізм постав як методологічна програма і пізнавальна стратегія в межах постпозитивізму, фактично започаткувавши згадану течію. Зусиллями К. Поппера було розроблено низку фундаментальних епістемологічних положень, покладених в основу цього підходу. Йдеться передусім про фальсифікованість наукових положень, вимогу критичної перевірки достовірності тих чи інших положень, постійний рух від проблем до проблем у науковому пізнанні тощо. Якщо не явно, то принаймні імпліцитно, засновувався критичний раціоналізм на противагу попереднім варіантам раціоналізму, які були більш або менш догматичними, негнучкими, консервативними в своїй основі.

Подібним чином ідея критичного мислення виникає в американських навчальних закладах в середині ХХ століття як спроба альтернативного погляду на аналіз нашого мислення і як новий, підлаштований під вимоги сучасності, формат викладання логіки в школах і вузах. Вважалося, що традиційна логіка, як і математична, попри свої строгість і фундаментальність, не можуть до кінця дати раду з практичними викликами сучасності, зумовленими потребою швидких, ефективних і прагматично виправданих рішень в конкретних життєвих ситуаціях. Така критика традиційної логіки, на наш погляд, дещо перебільшена, адже саме вона була і залишається фундаментом правильності (і виявлення неправильності) своїх міркувань або міркувань інших. Питання лише в глибині і якості освоєння її матеріалу.

Загалом же і у випадку з розробкою К. Поппером критичного раціоналізму як методологічного підходу, і в ситуації появи критичного мислення як навчальної дисципліни, йшлося про спробу реформування попередніх моделей мислення і міркування в напрямку зростання їх динамічності, ефективності, власне, критичності. Зрештою, Арістотель, засновуючи колись логіку, теж не ставив на меті розробити виключно звід правил, формул і виводів. Його завдання було значною мірою практичне і прагматичне, і полягало воно в протистоянні софістиці з її свідомо некритичним, викривленим, хибним загалом мисленням. І в цьому відношенні засновник логіки може вважатися також і фундатором критичного мислення.

Тим більш актуальними є надбання згаданих критичних феноменів в умовах інформаційного суспільства на тлі валу інформації, яку стає дедалі складніше обробляти, розрізняти і оцінювати.

Всебічний аналіз фальсифікаціонізму як однієї з програм філософії науки здійснює В. Чуйко, розглядаючи в першу чергу поняття фальсифікованості теорій, їх спростовуваності, критичного аналізу гіпотез тощо. Дослідження здійснюється в зіставленні з іншими методологічними програмами, зокрема з есенціалізмом, інструменталізмом, конвенціоналізмом [1].

Глибокий концептуальний аналіз взаємовідношень між логікою та критичним мисленням здійснює О. Кулик, відстежуючи як теоретичні, так і практичні логічні навички, необхідні для формування критичного мислення, а також те, як таке мислення, в свою чергу, допомагає опанувати логіку [2]. Це важливо, зважаючи на те, що матеріал класичної й неklasичної логіки широко залучався К. Поппером для обґрунтування його фальсифікаціоністської програми.

Різноманітні, передусім суспільно-політичні, виміри критичного раціоналізму аналізує Д. Сепетий, розглядаючи попперівську методологію як ціннісний фундамент раціональності відкритого суспільства. Він аналізує критичний раціоналізм, звертаючись до ключових категорій та ідей вчення [3].

Т. Хайншо звертає увагу на парадоксальний, на перший погляд, висновок про те, що фальсифікаціонізм К. Поппера з його надмірним акцентуванням на спростуванні, критиці, сумніву міг бути, як вважають деякі дослідники, провісником постправди з її релятивізмом і неусталеністю. Хоча сам австрійський філософ вважає критичний раціоналізм суттєво іншим за епістемологічною природою явищем, аніж постправда, хоча і там, і там критикується очевидність. Але критичний раціоналізм здатен йти далі: за рахунок відкритості, аргументованості і фальсифікаціоністським настановам він може розв'язувати проблеми, нездоланні для постправди [4].

В критичному ключі аргументи проти критичного раціоналізму в межах постпозитивістських доктрин (Т. Куна, І. Лакатоса та ін.) розглядає С. О. Ішайя, вказуючи на неповноту критичного раціоналізму як методологічного підходу і згадуючи інші трактування критичного раціоналізму, зокрема, як критичного аналізу традиції [5].

Критичний раціоналізм для практики — назва підходу Р. Ормерода, який здійснює спробу застосувати його до того, що називає критичним системним мисленням [6]. Він пропонує три стратегії як складові даного підходу, звертаючись передусім до способів обмеження суб'єктивних факторів при прийнятті рішень.

М. Когавара звертає увагу на те, що К. Поппер визначає критичний раціоналізм не в класичному ключі, звертаючись до величі розуму, а, цілком у відповідності з його назвою, дає критичне визначення як визнання меж людського пізнання і розуму. Японський дослідник наголошує, що аргументація і досвід тут, на протигагу емоціям, пристрастям, упередженням — в основі пізнавального методу. Звернення до досвіду не елімінує з поняття критичного раціоналізму британської філософської емпіричної традиції, яка органічно доповнює континентальний європейський раціоналізм [7].

Філософсько-політологічний аналіз можливого застосування методології критичного раціоналізму в дослідженні політичного життя Нігерії здійснює О. Ідонібойе. Він звертає увагу на непевність, маніпулятивність політичних обіцянок нігерійських політиків, а головне, на їх нефальсифікованість [8]. Вони настільки загально сформульовані, що їх неможливо заперечити, а отже розмивається поняття політичної відповідальності. Тому він вбачає в критичному раціоналізмі та в ідеї відкритого суспільства К. Поппера шлях до раціональнішої Нігерії.

Місце критичного мислення в інтегрованому вивченні тих наук, які відносять до спектру STEM, проаналізувала група дослідників на чолі з О. Штрасером [9], дійшовши висновку про необхідність вирізнішого представлення вивчення критичного мислення в точних науках. Воно розвиває епістемологічну пильність в умовах пізнавальної невизначеності, в оцінюванні суперечливих тверджень та при здійсненні рефлексії над власними пізнавальними діями.

Вважаємо, що змістовно це нагадує інтегральну освітню компетенцію в сучасних українських освітньо-професійних програмах.

Метою статті є аналітичне з'ясування спорідненості попперівського критичного раціоналізму з сучасними тенденціями критичного мислення, можливості їх максимального виходу в практичну суспільну площину, а також зіставлення їх висновків з положеннями як традиційної логіки, так і класичної філософії.

Методи дослідження

В нашій статті ми використовували аналітичний підхід при дослідженні сутнісних рис понять і явищ критичного раціоналізму і критичного мислення. Також зверталися до елементів компаративістського методу для зіставлення особливостей пізнавальних стратегій двох згаданих теоретико-методологічних і пізнавально-практичних явищ. Крім того, ми спирались на методологічні засади власне фальсифікаціонізму і на споріднені методологічні прийоми сучасних дослідників критичного мислення.

Результати дослідження

Зупинимося передусім стисло на основоположних ідеях критичного раціоналізму і спробуємо зіставити їх з висновками сучасних досліджень в царині критичного мислення. І почнемо з терміну, який іноді вживається мало не як синонім критичного раціоналізму — фальсифікаціонізм. Знаменитий метод К. Поппера, що надавав перевагу спростовуваності наукових положень перед їх підтверджуваністю, цілком може бути порівняний із методичними прийомами і розробками в межах критичного мислення, акцент в якому зазвичай робиться не так на тому, щоб мислити правильно, як на тому, щоб не мислити неправильно і піддавати повсякчас перевірці й сумніву свої й чужі думки, гіпотези й, що не менш іноді важливо, переконання. Показово, що критика К. Поппером суспільно-політичних ідеологій і філософських вчень, зокрема, марксизму, опонентом якого він був, ведеться з широким використанням аргументації, сильних і слабких її сторін, в тому числі, передбачає зважання і на сильні сторони аргументації протилежної сторони [10, с. 198–200].

Можливо, навіть, в сфері повсякденних, суспільних, політичних чи інших ненаукових і нетеоретичних міркувань, заклик до спростування і відкидання не лише фальсифікованих положень, а й тих теорій, з яких вони були виведені, іноді може мати більший резон і практичну корисність, аніж в фундаментальній теоретичній науці, яку свого часу І. Лакатос спробував уберегти від надмірних спростувань шляхом введення захисного поясу гіпотез і жорсткого ядра науково-дослідницької програми. Ще більш релевантним критичному мисленню є теза про фальсифікаціонізм як критерій демаркації. В критичному раціоналізмі йшлося про розрізнення наукових і ненаукових теорій на основі їх спростовуваності чи неспростовуваності. В сфері ж критичного мислення можемо, наприклад, відфільтрувати ті засоби масової інформації, сайти або блоги, де виявили недостовірну чи, тим більш, хибну інформацію, фейки чи дезінформацію.

Хоча, як і у випадку з науковим пізнанням, послуговуючись фальсифікуючими інструментами критичного мислення, варто робити це нелінійно, зважаючи на неоднозначність і мінливість джерел інформації, враховуючи фактор *errare humanum est* і не перетворюючи скепсис до інформації в тотальну недовіру до інформації з будь-яких джерел.

Фальсифікація доповнюється в критичному раціоналізмі методом проб і помилок як універсальним способом пізнання як в науці, так і в буденному пізнанні. К. Поппер наводить як приклад роздуми про еволюцію Емпедокла, здійснені методом проб і помилок. Водночас він і формулює відмінність буденного і наукового використання критичного підходу в пізнанні: «Метод проб і помилок не є, звичайно, цілком ідентичним науковому або критичному підходу — методу припущень і спростувань. Метод

проб і помилок застосовувався не лише Ейнштейном, а й, більш догматично, амебою також. Різниця ж полягає не так в самих спробах, як у критичному й зваженому ставленні до помилок; до тих помилок, які вчений свідомо й обережно прагне виявити, щоб спростувати свої теорії за допомогою переконливих аргументів, включно з посиланнями на найстрогіші експериментальні перевірки, що дозволяють йому розвивати його теорії і його винахідливість» [11, р. 52].

Визначальною ознакою критичного раціоналізму є також виразний антидогматизм, з чіткою опорою на авторитет власного розуму і раціональності як такої і без звернення до зовнішніх авторитетів. Зрештою, як ми вже зазначали, саме поняття критичного раціоналізму має антидогматичне спрямування за визначенням і націлене на раціональне й відкрите мислення, критичне й діалогічне.

Свого часу Ф. Бекон констатував: «Людський розум, виходячи зі своєї власної, своєрідної природи, радо наділяє речі більшими порядком і регулярністю, ніж в них ми насправді можемо знайти, і хоч чимало речей в природі унікальні і сповнені суперечностей, він віднаходить неіснуючі паралелі, відповідності й відношення» [12, р. 42]. К. Поппер висловлює подібне міркування: «Наша схильність шукати закономірності і нав'язувати закони природі веде до психологічного феномену догматичного мислення або, в більш загальному сенсі, догматичної поведінки: ми очікуємо закономірностей всюди і пробуємо віднайти їх навіть там, де їх немає; події, що не піддаються цим спробам, ми схильні розглядати як своєрідний різновид «фонового шуму»; і ми притримуємося своїх очікувань навіть коли вони є безпідставними і нам варто визнати поразку» [11, р. 49]. Він пов'язує подібні переконання, від яких ми нерідко нездатні відмовитись, і які репрезентують саме догматичний підхід як такі, що пов'язані з сильною вірою, на противагу критичним настановам, які, навпаки, спираються на, так би мовити, слабшу версію віри.

К. Поппер недаремно визначає критичне мислення як критичне ставлення до дійсності, яке менш заангажоване суб'єктивними інтересами і не є залежне від індивідуальних усталених догматичних схем мисленнєвого реагування. Відповідно він протиставляє критичне мислення (або критичне відношення) догматичному мисленню (або догматичному відношенню). Якщо догматичне завжди шукає підтверджень власної правоти, всупереч навіть фактам і очевидностям, то критичне відкрите до пошуків, самоперевірок і самокритики зрештою.

Звідси ще одна риса методологічної програми критичного раціоналізму, співзвучна з ознаками сучасних тлумачень критичного мислення — дистинкція між наукою і псевдонаукою. К. Поппер визначає

саме критичне мислення як наукове, в той час як догматичне називає псевдонауковим.

Пригадаємо також ідею правдоподібності, яку теж запропонував К. Поппер, і, згідно з якою, теорія обирається в окремий період наукового дослідження не тому, що вона дає вичерпне істинне знання про предмет дослідження, а тому, що вона виявляється на даний момент кращою, ефективнішою, більш правдоподібною за інші, а отже й найближчою до істини. Суттєво при цьому те, що ця правдоподібність досягається в результаті критичного раціонального обговорення. В дискусіях, суперечках, інших сферах застосування критичного мислення, ми теж зазвичай зупиняємося на найсильнішому з можливих аргументів, не розраховуючи на вичерпну доказовість власної позиції. Принаймні так повинно бути за вимогами теорії аргументації й еристики. Також важливо, що правдоподібність виявляється об'єктивною, тому й здатна забезпечити наближення до об'єктивної істини [3, с. 81]. Вона ж, об'єктивна правдоподібність, забезпечує конкуренцію більш чи менш істинних теорій.

Якщо в повсякденному спілкуванні, за відомим висловом, істина народжується в суперечці, то фактично такий же підхід, на перший погляд неочевидний для сфери наукового пізнання, застосовує К. Поппер для критичного зіставлення конкуруючих наукових гіпотез, що претендують на статус теорії. Так само можна звернути увагу й на думку про те, що вибір гіпотези обумовлюється не психологічними факторами, не конвенціональністськими інтенціями, а суто раціонально наданою перевагою однієї системи аргументів перед іншою. Такі мотиви, на противагу психологічним, К. Поппер називає логічними або аналітичними.

Черговим моментом спорідненості програми критичного раціоналізму й підходів критичного мислення є ідея теоретичної навантаженості фактів. К. Поппер згадує про вроджене, апріорне знання, на тлі якого більшість інших наших знань є лише варіаціями цього первинного знання. Важливою для нього є також потреба інтерпретації емпіричних даних в тій чи іншій теоретичній канві. Для раціонального ж впорядкування наших повсякденних, нетеоретичних міркувань ми також повинні виходити з того, що самі по собі факти ще нічого не означають і тому при оцінці окремих життєвих ситуацій слід враховувати низку різних, іноді різновекторних факторів впливу на визначені рішення, дії, вислови і, відповідно, витлумачувати їх нешаблонно, критично, ситуативно. Також маємо враховувати, що слова і дії залежать від образно кажучи теоретичного навантаження у вигляді життєвих настанов, поглядів, світоглядних переконань, соціокультурних умов, в яких вони висловлюються чи чиняться тощо.

К. Поппер виходить з того, що наші спостереження, загалом органи чуттів є недостатньо надійними в оцінці фактів. Вони еволюційно

запрограмовані на те, щоб допомагати нам розбиратися в різноманітних ситуаціях, але аж ніяк не є єдиним критерієм істинності. Отже, не існує чистих фактів, а свідомість людини, всупереч Дж. Локку, не *tabula rasa*. Взагалі філософ критикує можливість теорії пізнання, побудованої суто на засадах здорового глузду. Очевидності здорового глузду руйнуються при першому ліпшому зіткненні з реальністю, як і з теорією. Теорія, що приходить на зміну здоровому глуздові, є парадоксальною і попервах нерідко відкидається навіть частиною наукового співтовариства як недоречна і, навіть, нерозумна. Все ж ми повинні рухатися в науковому пізнанні, неминуче спираючись на ненадійні засади, вибудовуючи з них дедалі міцніший фундамент майбутньої наукової теорії. Пізнання є постійним удосконаленням і покращенням наших знань, як у сфері буденного досвіду, так і, тим більше, в сфері наукового пошуку. Ріст знання, його прогрес загалом були, як відомо, лейтмотивом епістемологічних пошуків К. Поппера. Постійний пошук і наближення до істинності вчить нас також не боятися можливої хибності висновків. Наше знання загалом є погрішним, в цьому полягає основний зміст фаллібілізму К. Поппера. В тому числі тому для нього мета науки не так істина, як правдоподібність, зростання правдоподібності.

Зауважимо, що критичний раціоналізм постав, в тому числі, як методологічна опозиція не лише до класичного позитивізму чи логічного позитивізму, а й до релятивістських тенденцій в епістемології, які згодом вилились в русло постмодерністської філософії. Тому згадану вже теоретичну навантаженість фактів не варто тлумачити як суб'єктивну варіативність пізнавальних змістів або як довільне їх трактування. Йдеться саме про теоретичні пресупозиції, чи апріорні знання, або ж соціокультурно зумовлені атитюди, з якими ми підходимо до пізнання дійсності, або до ведення дискусій.

Ще одна істотна, на наш погляд, методологічна обставина полягає в тому, що хоча К. Поппер і критикував теорію пізнання, побудовану суто на здоровому глузді, та все ж стратегічно його епістемологічна позиція була налаштована на пояснення і пояснення саме конкретних психологічних, суспільно-політичних, культурологічних ситуацій засобами фальсифікованості, аргументованості, критичності: «Хоч я скеровую свій аналіз на зростання наукового знання, думаю, мої зауваги без значних змін можуть бути застосовані також до росту донаукового знання — тобто того загального способу, в який люди і, навіть, тварини здобувають нові фактуальні дані про світ. Метод проб і помилок, або ж метод навчання на помилках, мені видається загалом схожим, незалежно від того, чи використовують його нижчі, чи вищі тварини, шимпанзе або вчені. Моя заціквленість полягає не просто в теорії наукового пізнання, а швидше в теорії пізнання загалом» [13, р. 216]. Тому його епістемологічна концепція цілком практично

спрямована. До того ж вона переорієнтовує пізнавальну проблематику від мейнстріму епістемології до призабутої гносеології як теорії пізнання в цілому, що має справу як з науковим, так і з буденним, художнім, містичним та іншими видами пізнання, які можна назвати або донауковими, або швидше позанауковими.

Та й самі науковці, теж виявляються звичайними людьми, підвладними суб'єктивним оцінкам, сумнівам, або ж навпаки, надмірній вірі (belief) в окремих ситуаціях, що потребують критичного ставлення, особливо якщо йдеться про предмети, що перебувають поза сферою їх професійної зацікавленості. Постає питання: як сумістити ціннісні пріоритети науковця з об'єктивним науковим пошуком і вимогами наукової раціональності. Свого часу таким питанням задавався ще М. Вебер, розрізняючи об'єктивний зміст і суб'єктивні оцінки в суспільно-гуманітарному пізнанні. Відповідаючи на подібне питання, дослідник критичного мислення як наукового О. Рундель зауважує: «Ви можете мати власні судження щодо добра і зла, які формують ваші політичні погляди, ставлення до мистецтва, громадянську позицію та взагалі стиль життя. Однак якщо ви науковець і шукаєте знань про світ, то особиста оцінка якихось явищ не повинна жодним чином впливати на *висновки*, які робите під час досліджень» [13, с. 74–75].

Найскладніше очевидно буває відрефлексувати власні погляди і відсторонитися від них для теоретичного об'єктивного розгляду питання в суспільних передусім науках. М. Вебер в цьому зв'язку вказував, що викладачеві варто залишати свої переконання і своє покликання за межами аудиторії. Водночас він формулює практичні цілі науки, те, чим наука стає в пригоді «для життя»: «Насамперед, наука звичайно розробляє техніку оволодіння життям (як зовнішніми речами, так і людською поведінкою) шляхом розрахунку. По-друге, вона розробляє методи мислення, робочі знаряддя і вчить, як з ними поводитись. Однак на цьому справа науки, на щастя, не завершується: ми спроможні сприяти вам у чомусь третьому, а саме — у досягненні ясності» [14, с. 331–332].

Зважимо також і на раціональні, й водночас моральні, аргументи дослідника критичного мислення і популяризатора науки С. Пінкера щодо моральної практичної цінності науки як критичної раціональності: «Прогрес полягає не лише в безпеці та матеріальному добробуті. Він також складається з переваг нашого ставлення одне до одного: рівності, доброзичливості та прав» [15, с. 313]. Хоча безпеку і добробут він також відносить до надбань раціональності. В усякому разі, заперечення останньої веде неминуче до зменшення ступенів як безпеки чи добробуту, так і свободи чи прав. В цьому полягає, так би мовити, позитивний пафос Просвітництва, на якому наголошує канадський дослідник.

Він також звертає увагу на практичний зміст раціональності і на відмінність між нею та інтелектом, яка полягає саме у вмінні застосовувати знання на практиці — від інструкцій користування побутовими приладами чи проєктів будівництва архітектурних споруд — до математичних чи формально-логічних форм, формул, виводів, навіть, числень. І тут ми повертаємося до тези, висловленої на початку нашого дослідження, фактично підтверджуючи її. Йдеться про цілком практичний, раціональний і ефективний зміст законів і правил формальної логіки на противагу поширеному уявленню про застарілість, схематичність і формалістичність та відірваність від життя останніх. Питання лише у ступені опанування та вмінні застосування набутих логічних знань. Саме таке вміння можна якщо не ототожнити, то принаймні максимально змістовно наблизити до визначення його як критичного мислення.

Щодо ідеалів Просвітництва, то О. Рундель стисло підсумував їх зміст в кількох основоположних тезах, виходячи з настанов С. Пінкера: «Найвищу цінність має людське життя і добробут. Кожна людина має базові права. Наука та розум — добрий спосіб здобути знання. Знання — хороший спосіб досягти добробуту. Варто прагнути не героїзму, а розв'язання проблем» [13, с. 75]. Звичайно, суттєвим моментом є не декларативний, а аргументований і критичний виклад цих та інших максим самим філософом.

Висновки

Взаємозв'язок критичного раціоналізму та критичного мислення в інформаційну добу проявляється як зв'язок методологічної основи і практики критичного ставлення до мислення. Попри різні теоретичні масштаби, ці феномени мають доволі схожу ціль — покращення наших міркувань шляхом спростування хибних і змістовно невизначених, маніпулятивних або поспішних тверджень і досягнення наближення до істини як правдоподібності.

Фальсифікаціоністська методологія пов'язана з сучасними концепціями критичного мислення не обов'язково через запозичення чи рецепцію, радше через споріденість їхніх практичних пізнавальних цілей. Такі положення методології критичного раціоналізму, як антидогматизм, скептицизм, відкритість до контраргументів відображені й у сучасних вимогах до критичного мислення, особливо ж важливе значення для останнього має метод проб і помилок і фалібілізм як пізнавальна настанова.

Суттєвим є також моральний зміст критичного раціоналізму і його значення для покращення не лише нашого мислення, а й морального клімату в суспільстві шляхом зменшення несправедливості, нерівності і зростання розсудливості в прийнятті рішень, безпеки, добробуту й свободи.

Зрештою критичний раціоналізм К. Поппера дозволяє розширити стандартні в наш час епістемологічні межі пізнання сферою пізнання поза наукового чи донаукового, як його називає сам філософ. Відповідно завдяки саме критичним практичним настановам уможлиблюється зворотній рух від епістемології до гносеології як більш ширшого і ціннісно багатшого поняття.

Список посилань

1. Чуйко В. Л. Рефлексія основоположень методологій філософії науки: Монографія. Київ: Центр практичної філософії, 2000. 252 с.
2. Kulyk, O. Logic and critical thinking: a conceptual relationship. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2025. Vol. 8 No. 2. P. 28-37. DOI: <https://doi.org/10.15421/342538>
3. Сепетий Д. Критичний раціоналізм Карла Поппера: пізнання шляхом проб і помилок, припущень і спростувань. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2010. Вип. 40. С. 71-84.
4. Hainscho T. Critical Rationalism and Post-Truth. *Journal of Philosophical Investigation*. 2023. Vol. 17, Issue 42. P. 91-106. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2000.165751>.
5. Ishaya, S. O. In Defence of Critical Rationalism. *NIU Journal of Humanities*, [S.l.], v. 9, No. 1, p. 169-173, mar. 2024. ISSN 3007-1712. <https://doi.org/10.58709/niu.jhu.v9i1.1849>
6. Ormerod R. J. Critical Rationalism for Practice and its Relationship to Critical Systems Thinking. *System Researches and Behavioral Sciences*. Vol. 33. No. 1. 2016. P. 4 – 23. <https://doi.org/10.1002/sres.2326>
7. Kogawara, M. A transformation of critical rationalism. *Discusiones Filosoficas*. 2011. Vol.12. No. 18. P. 51-65.
8. Idiniboye, O. Critical Thinking as a Catalyst for Change: The Philosophy of Karl Popper and the Pursuit of a Rational Nigeria. *Journal of Humanities and Social Policy*. 2025. Vol. 10 No. 6. P. 15-26. <https://doi.org/10.56201/jhsp.v10.no6.2024.pg15.26>
9. Straser O., Basic M., Doorman M., Weinberg L., Kapelari S., Maaß K. Fostering Critical Thinking in STEM Education. *Education Sciences*. March 2026. Volume 16 No. 3. https://doi.org/10.3390/educsci16030461?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.net%26utm_medium%3Darticle

10. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах прощства: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Основи, 1994. 495 с.
11. Popper. K.R. Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge. NewYork: Harper&Row Publishers. 1965. 417 p.
12. Bacon, F. The New Organon. Cambridge University Press, 2003. 252 p.
13. Рундель О. Наукове мислення. Аргументовані способи не приймати все на віру. Київ: Віхола, 2023. 176 с.
14. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика; Пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ: Основи, 1998. 534 с.
15. Пінкер С. Раціональність. Що це таке, чому важливе і чому трапляється так рідко; Пер. з англ. Юлія Костюк, Олександр Староста. Київ: Лабораторія, 2024. 432 с.

References

1. Chuiko, V. (2000). Reflections of foundations of methodologies of philosophy of science. Kyiv. Center of the practical philosophy. 252 p. [in Ukrainian].
2. Kulyk, O. (2025). Logic And Critical Thinking: A Conceptual Relationship. Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences, 8(2), 28-37. <https://doi.org/10.15421/342538>
3. Sepetyi, D. (2010). Karl Popper's critical rationalism: cognition through trials and errors, conjectures and refutations. ZSEA Bulletin, Issue 40, 71-84. [in Ukrainian]
4. Hainscho, T. (2023). Critical Rationalism and Post-Truth. Journal of Philosophical Investigations, 17(42), 91-106. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2000.16575>
5. Ishaya, Samuel Otu. In Defence of Critical Rationalism. NIU Journal of Humanities, [S.l.], v. 9, No. 1, 169-173, mar. 2024. ISSN 3007-1712. <https://doi.org/10.58709/niujhu.v9i1.1849>
6. Ormerod, R. J. (2016). Critical Rationalism for Practice and its Relationship to Critical Systems Thinking. Syst. Res, 33, 4 – 23. <https://doi.org/10.1002/sres.2326>
7. Kogawara, M. (2011). A transformation of critical rationalism. Discusiones Filosoficas, 12(18), 51-65.
8. Idiniboye, O. (2025) Critical Thinking as a Catalyst for Change: The Philosophy of Karl Popper and the Pursuit of s Rational Nigeria. Journal of Humanities and Social Policy, Vol. 10(6), 15-26. <https://doi.org/10.56201/jhsp.v10.no6.2024.pg15.26>

9. Straser, O., Basic, M., Doorman, M., Weinberg, L., Kapelari, S., & Maaß, K. (2026). Fostering Critical Thinking in STEM Education. *Education Sciences*. March 2026. 16(3). https://doi.org/10.3390/educsci16030461?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.net%26utm_medium%3Darticle
10. Popper, K. (1994). *Open society and its enemies*. Vol. 2. The high tide of prophecy. Kyiv. Osnovy. 495 p. [in Ukrainian]
11. Popper, K.R. (1965). *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. NewYork: Harper&Row Publishers. 417 p.
12. Bacon, F. (2003). *The New Organon*. Cambridge University Press. 252 p.
13. Rundel, O. (2023). *Scientific thinking*. Kyiv: Vikhola. 176 p. [in Ukrainian]
14. Weber, M. (1998). *Sociology, general historical analysis, politics*. — Kyiv. Osnovy. 534 p. [in Ukrainian]
15. Pinker, S. (2024). *Rationality: What it is, Why it seem scarce, Why it matters*. — Kyiv. Laboratoriya. 432 p. [in Ukrainian].

Roman Roshkulets

*PhD in Philosophy, Associate Professor of the
Department of Philosophy and Cultural Studies*

Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi (Chernivtsi, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0007-1283-0940>

e-mail: r.roshkulets@chnu.edu.ua

CRITICAL RATIONALISM AND CRITICAL THINKING: MOMENTS OF RESEMBLANCE

Abstract

The article deals with phenomena of critical rationalism and critical thinking as Postpositivist methodological program and contemporary approach to the teaching of logic. The consonance of the initial premises of these phenomena is shown. They have different theoretical scopes but similar purpose — improving our reasoning by challenging false and vague, manipulative, or hasty judgments and achieving approximation to truth as plausibility.

It has been shown that many of the K. Popper's conclusions formed the basis of modern critical thinking programs, for example falsification, critical testing of hypotheses, distinction between science and pseudo-science. The internal connection of other ideas of falsificationist methodology with modern concepts of critical thinking has been proven, not necessarily by reception, but more often due to the consonance of practical cognitive goals. It has been paid attention on such methodological ideas of critical rationalism, which are represented in contemporary rules of critical thinking such as anti-dogmatism, skepticism, openness to counterarguments. It was especially emphasized on the meaning of K. Popper's trial and error method and fallibilism as the initial cognitive position.

The moral content of critical rationalism has been revealed as well as its meaning for improving not only our thinking but moral atmosphere in society as well. This is achieved by reducing injustice and inequality and increasing meaningfulness in decision-making, security, well-being and freedom. It has been found that K. Popper's critical rationalism allows us to expand standard (as

in our time) epistemological limits of knowledge into areas of pre-scientific or extra-scientific knowledge. Accordingly, it is precisely thanks to practical critical attitudes that the reverse movement from scientific epistemology to a broader and more value-rich version of it becomes possible.

Keywords: critical rationalism; rationality; critical thinking; falsificationism; scientific knowledge; logic; epistemology.

Надійшла до редакції/ Received: 22.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 08.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Деркач Вадим Леонтійович

Кандидат філософських наук, доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadym_derkach@kneu.edu.ua

МОРАЛЬ І КВАЗІМОРАЛЬ: МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЙНА ДИНАМІКА

Резюме

Розроблена концептуальна демаркація між власне «мораллю» та «квазімораллю» (багатошаровими симулякрами, що обслуговують інтереси еліт та бюрократичних апаратів). У статті здійснюється переосмислення моралі як еволюційного механізму соціальної регуляції поведінки, що функціонує не як система універсальних норм, а як динамічний інструмент внутрішньогрупової інтеграції. Запропоновано визначення моралі як механізму культурно-генетичного добору, що ґрунтується на культурному еталоні «гідної людини», системі соціальних санкцій, інтерналізації норм та емоційних регуляторів (сором, провина, гордість).

Ключовою тезою є розрізнення моралі та квазіморальних форм регуляції, які виникають у складних суспільствах. До них віднесено: релігійно-центричні системи авторитету, престижні переконання та моду, театралізований конформізм, а також моральний грандстендинг. Усі ці форми інтерпретуються як похідні або паразитарні модифікації базового морального механізму, що відриваються від його первинної функції — забезпечення кооперації та життєздатності групи.

Показано, що в умовах розширення соціальних систем і зниження ксенофобних бар'єрів мораль переплетена з політико-правовим примусом і інструментальною раціональністю. Це породжує складні гібридні системи, у яких моральна мова використовується як ресурс статусної конкуренції та символічного домінування. Окремо аналізується механізм «етичного

камуфляжу», коли інституції демонструють лояльність до цінностей, але фактично відтворюють інші цілі — репутаційні, бюрократичні або владні.

У результаті робиться висновок, що сучасні квазіморальні форми не замінюють мораль, а накладаються на неї як додаткові рівні соціальної регуляції, часто викривляючи її функцію.

Ключові слова: мораль; квазімораль; ідеологічна мода; престижні переконання; театр відповідності; еволюційна етика.

Вступ

Традиційна етика, яка століттями намагалася логічно вивести «універсальне добро», зайшла у глухий кут. Криза нормативних підходів виявляється насамперед у їхній неспроможності пояснити фундаментальний емпіричний факт: моральні переконання не є ані універсальними, ані автономними — вони культурно специфічні, історично мінливі і функціонально залежні від структури тієї спільноти, в якій діють. Це вимагає парадигмального переосмислення самого об'єкта дослідження: диференціації моралі як одного з механізмів у системі регуляції поведінки людини в суспільстві та переміщення теорії моралі в міждисциплінарне поле на стику антропології, соціології, психології, еволюційної біології та політичних наук [1; 2].

Сучасна філософія дедалі частіше розглядає мораль через інструменти еволюційної психології, теорії ігор та кібернетики [3; 4]. Цей зсув має кілька прикметних рис. По-перше, стає дедалі очевиднішою хибність класичного розуміння моралі як «кодексу абсолютних норм» — замість цього мораль постає як динамічний апарат селективного тиску в Р2Р-подібних соціальних мережах, завдання якого полягає у культивуванні життєздатного типу «гідної» особистості задля збереження зв'язності та солідарності конкретної групи [5; 6]. По-друге, дослідження еволюції культури переконливо демонструють, що моральні норми передаються і закріплюються через механізм культурно-генетичної коеволюції: патерни поведінки функціонують як одиниці культурної спадковості, добір яких відбувається паралельно з біологічним добором носіїв [7; 8]. По-третє, емпірична психологія встановила, що мораль спирається не на раціональне обґрунтування норм, а на інтуїтивні психоемоційні регулятори — сором, провину, гордість, — які забезпечують автономну внутрішню мотивацію незалежно від зовнішнього нагляду [9; 10].

На цьому тлі в функціональному аспекті потребує розгорнутого аналізу конфлікт між мораллю та квазіморальними механізмами — багатошаровими симулякрами, що включають «театр відповідності», ідеологічну моду еліт та оборонну мімікрію низових класів. З появою соціальних мереж і кодифікацією корпоративної етики (ESG, DEI, інституційний комплаєнс)

виник колосальний пласт філософської критики: моральна мова, на думку дослідників, втратила свою первинну функцію — координацію поведінки заради спільного блага — і перетворилася на зброю домінування та інструмент спекулятивного підвищення соціального статусу [11; 12].

Серед робіт останніх років у цьому контексті розгорнута плідна дискусія. Один із найвпливовіших політичних філософів сучасності Майкл Сендел [13] аналізує, як еліти перетворили концепт «меритократії» на технократичний симулякр — цифрові показники й дипломи престижних університетів як індульгенції, — що призвело до розмивання органічної моралі спільного блага і викликало жорстку популістську реакцію знизу. Соціальний психолог Джонатан Гайдт у двох ключових роботах [3; 14] системно досліджує, як американські університети втратили імунітет до ідеологічного фанатизму: «культура безпеки» (safetyism) та ідеологічний конформізм знищили позаособистісний скептицизм, замінивши його цькуванням через особисті випадки (ad hominem). Соціолог П'єр Бурдьє ще раніше показав, що культурний капітал — смаки, мова, переконання — функціонує як інструмент статусної диференціації та відтворення класових ієрархій [15], що утворює теоретичне підґрунтя для розуміння сучасних форм символічного домінування. Роб Гендерсон [16] запровадив концепт «Luxury Beliefs» (престижні переконання), ілюструючи, що прогресивні етичні догми західних університетів функціонують точно за логікою Торстейна Веблена [17] — як статусне споживання: еліти просувають характерні ідеї задля фіксації свого рангу, тоді як витрати за ці «забаганки» платять нижчі класи. Джастін Тосі та Брендон Вормке [18] запровадили в академічний обіг поняття «морального грандстендінгу» — використання моральних суджень з метою самопрезентації та задоволення «потреби у визнанні». Автори доводять, що цей механізм є етичним злом, оскільки радикалізує суспільство, знецінює моральну мову і перетворює публічну дискусію на нарцисичний проєкт. Водночас Ніл Леві [19] стверджує, що «демонстрація чеснот» є еволюційно виправданим механізмом, який надає спільноті «свідчення вищого порядку» про надійність агентів і допомагає координувати суспільні норми. Evan Westra [20] розвиває цю позицію, показуючи, що virtue signaling може слугувати інструментом дифузії нових соціальних норм навіть за відсутності альтруїстичних мотивів. Емпіричне підтвердження шкідливого впливу морального грандстендінгу на поляризацію суспільного дискурсу знаходимо у роботі Груббса зі співавторами [21]. Критику грандстендінгу як форми неоліберального товарного фетишизму здійснює Грохман [22]. Авататнео зі співавторами [23] моделюють еволюційну стійкість моральних основ, демонструючи, що норми лояльності, авторитету та справедливості закріплюються як механізми внутрішньогрупової координації.

Проблема, яку ставить ця стаття, полягає в наступному: коли ідеологічна мода витісняє меритократію, а бюрократичні метрики (Scopus, індекси, квоти) замінюють пошук істини, система втрачає позаособистісний скептицизм та імунітет до деградації. Це актуалізує питання щодо механізмів і умов, за яких зіткнення соціальної системи з жорсткими обмеженнями фізичної реальності — війна, пандемія, екологічна криза — запускає еволюційний відбір, змиваючи квазіморальні конструкції та змушуючи системи повернутися до прагматики виживання [24; 25].

Метою статті є розробка аналітичної демаркації між мораллю як механізмом внутрішньогрупової інтеграції та квазіморальними симулякрами, а також виявлення умов, за яких зіткнення соціальної системи з жорсткими обмеженнями фізичної реальності запускає механізми аутокорекції моральних кодів в еволюційній динаміці.

Методи дослідження

Стаття реалізує міждисциплінарний теоретико-аналітичний підхід, що поєднує концептуальний аналіз, еволюційно-функціональне моделювання та порівняльно-типологічний метод. Концептуальний аналіз застосовується для критичної деконструкції усталених філософських і соціологічних визначень моралі з метою виявлення їхніх методологічних обмежень та побудови операціонального робочого визначення, придатного для міждисциплінарного емпіричного застосування. Еволюційно-функціональне моделювання — спираючись на теорію культурно-генетичної коеволюції, еволюційну психологію та теорію ігор — використовується для реконструкції генези морального механізму, аналізу умов його трансформації в ході ускладнення соціальної організації та виявлення селективних фільтрів, що визначають життєздатність моральних норм. Порівняльно-типологічний метод забезпечує систематичну демаркацію між власне мораллю та чотирма виокремленими квазіморальними механізмами шляхом зіставлення їхніх мотиваційних структур, способів відчуження рішення від автентичної психоемоційної основи та контурів аутокорекції. Додатково застосовується метод функціонального аналізу інституційних патологій, що дозволяє ідентифікувати механізми «етичного камуфляжу» в академічному та корпоративному середовищах як конкретні емпіричні прояви теоретично описаних квазіморальних конструкцій.

Результати дослідження

1. Робоче визначення поняття моралі.

Термін «мораль» в академічній літературі має розмите значення і в якості позначення об'єкта емпіричних досліджень механізмів регуляції поведінки людини він не визначений чітко. Значною мірою це пов'язане з тим, що в філософії віддавна етична проблематика змістилася в бік питання

виправдання зобов'язальних норм та обґрунтування значення оцінних суджень: що є критерієм доброго вчинку, маючи на увазі що усвідомлення цього критерію (цінності) раціональним агентом саме по собі вже має спонукальну силу. З іншого боку в західній традиції «мораль» стійко асоціювалася з релігійними настановами і божественним походженням засадничих приписів. Через те в соціології, антропології, психології мораль як реалія в поведінці і не отримала концептуального вираження, дослідники зазвичай плутаються в тому, про що саме йдеться в об'єктивному сенсі (тобто з погляду джерел даних). Навіть в дескриптивній етиці цим об'єктом є не стільки механізм регуляції поведінки, а поширені оцінки вчинків. Явно чи не явно приймається, що з цих уявлень випливають і самі вчинки: особа поводить себе так, бо переконана, що так робити гоже. При цьому альтернативна гіпотеза, що ці переконання відображають рефлексивно наявні суспільні узвичаєння та усталені патерни поведінки, є похідними від них, а не причиною вчинків — залишається здебільшого відхиленою за замовчуванням. Тим самим і питання, чому ті переконання, які одні стійко обґрунтовують як беззаперечні за їх достеменністю, а для інших вони видаються безглуздими, як може бути, що одні й ті самі аргументи в одних випадках працюють, в інших ні — підвісає в повітрі. Відповідь на це питання здебільшого виражає лише упередженість мислителя щодо певних норм та цінностей, а не виклад по суті справи. Фактично ця відповідь зводиться або лише до констатації релятивізму, або до неявної позиції, що опонент — не достатньо розумний чи невинувато зіпсутий.

В контексті статті я покладатимуся (без додаткового обговорення) на тлумачення моралі, яке достатньо розібране в інших моїх роботах.

Мораль — це характерний для людських суспільств спосіб регуляції міжособистісних взаємин членів спільноти, який у своїй єдності обов'язково відповідає наступним визначальним критеріям:

1. Наявність культурного еталона: У культурі спільноти закріплено тривалий зразок поведінки «гідної людини». Орієнтуючись на цей образ, члени групи ідентифікують індивіда як свого, а сам зразок формує взаємні очікування щодо того, які форми взаємодії є допустимими та бажаними у різних життєвих ситуаціях.

2. Механізм постійного добору (Селективний тиск): Орієнтуючись на цей еталон, спільнота здійснює безперервний тиск на індивідів, перевіряючи їхні патерни поведінки на сумісність із ним. Цей добір реалізується через систему соціальних санкцій: позитивне підкріплення (схвалення, шанування, слава) та негативне підкріплення (осуд, ганьба, нетерпимість).

3. Інтерналізація та активна трансляція: Корпус норм засвоюється індивідом настільки глибоко, що формує його особистісну ідентичність як гравця соціальних ролей. Психіка особи налаштовується так, що вона

стає абсолютно нетерпимою до відхилень від цього зразка у поведінці інших людей і він починає сам активно просувати та контролювати ці вигоди у своєму оточенні (перетворюючись із об'єкта регуляції на активного суб'єкта контролю).

4. Додатково з цим пов'язана специфічна внутрішня сигнальна система переключення функціональних станів (психоемоційна структура) з її зовнішнім вираженням: моральні почуття сорому, гордості, каяття тощо. І в системі соціальних комунікацій, свідомості та самосвідомості суспільна практика та емоційна залученість рефлексивно відображається в різного роду повчаннях, оцінках, пліткуванні тощо. Ця рефлексія водночас формує репутаційний шлейф особи в групі, що впливає на її статус, і, з іншого боку, сама є складовою соціального тиску.

Мораль, однак, не є збіркою приписів, кодексом, де зміст цих приписів визначає «моральність». Мораль — це механізм дії, спосіб унормування поведінки, узгодження індивідуальної мотивації з груповими очікуваннями, відтворення в групі (культивування) осіб з характерним патерном соціально-рольової поведінки. На психологічному рівні це механізм модифікації мотивації та розв'язання конфлікту мотивацій, необхідний в першу чергу для забезпечення культурно-генетичного процесу, диференціації «свій-чужий» та формування просоціальної ідентичності з підтримання згуртованості соціальних дій та розподілу вигод та тягарів суспільної кооперації. Однак цей механізм підхоплює і закріплює різні за змістом норми, і еволюція власне норм моралі і самого механізму моралі — це різні процеси.

Мораль — це архаїчний механізм, який виник задовго до появи людей сучасного фізичного типу, і ще до того, як сформувався комплекс вищих психічних функцій людини: мови, мислення, свідомості. Ба більше, саме цей механізм гіпотетично став основним чинником добору, який привів до формування людини: в афористичній формі — мораль створила людину. Хоча жодне з цих тверджень не є самоочевидним і є частиною дискусії в сучасній еволюційній етиці, розгорнуте їх обґрунтування виходить далеко за межі статті і подане тут лише як маркер позиції автора, необхідний для розуміння подальшого аналізу як уведений постулат.

Додатково ця позиція окреслена в наступному.

Культурно-генетична природа моралі. Дія моралі пов'язана виключно з культурою та культурно-генетичним механізмом спадковості, і тому зміст моральних норм завжди культурно-специфічний. Це однак не означає цілковитою взаємозамінності та довільності моральних норм, які культивуються.

Функціональна релятивність і антитрансценденталізм. Не існує «моральності» як специфічної онтологічно реалії. Ніщо не є моральним безвідносно до тих форм суспільної інтеграції, в яких певний механізм регуляції поведінки виконує свою роботу. Крім того, функція моральної норми — не функція моралі як механізму.

Еволюційні рамки життєздатності. Сама будова соціуму та рамки можливого обмежують прийняття моральних норм лише тими варіантами, які забезпечують фізичне та соціальне виживання групи. Нежиттєздатні варіанти елімінуються. Однак історія групи і раніше прийняті норми змінюють ступені свободи можливих варіацій; тому еволюція моральних чутлива до історії соціуму.

2. Демаркація моралі та квазіморалі

Мораль за своєю природою — механізм, який працює в межах чіткої диференціації свій\чужий і принцип її дії аналогічний роботі імунної системи та інтеграції клітин в багатоклітинному організмі. Так само цей механізм передбачає згуртованість в буквальному сенсі: він працює в умовах безпосередньої взаємодії, залежності та контактної насиченості членів групи, склад якої є відносно сталим тривалий час (відносно масштабів тривалості життя людини, тобто значну частину свого життя людина перебуває в контакті з цією групою осіб, залежить від їх ставлення до неї і особи в групі змінюються, заміщуючи не лише фізично тих, хто вибув, а й в рольовому сенсі). Критеріальною характеристикою тут є ксенофобія: найвиразніший індикатор дії моралі, тобто нетерпимість до тих, хто не вписується в коло своїх, відчуження, яке виражається в соціальній ізоляції чи збільшенні соціальної дистанції. Ксенофобія забезпечує злагоджену дію групи з елімінації «негідних».

Однак за історично короткий час (в масштабах еволюційної динаміки) людство здійснює докорінний перехід в самому характері соціальної організації, пов'язаним з відтворювальним господарством та структурованням «цивілізаційних» форм. Особливістю їх є те, що в них спільноти взаємодію з спільнотами (в тому числі з комплексними, тобто такими, що самі утворені зі спільнот). При цьому рамки ксенофобії стають деструктивними: з соціального селективного чинника, який забезпечує соціальний «клей» в гуртуванні, вона стає завадою, бар'єром, який руйнує чи різко обмежує можливості масштабної соціальної кооперації. За останні кілька тисяч років ми спостерігаємо розмивання ксенофобних рамок у двох напрямках паралельно: відокремлення з культивованого зразка «гідної» людини все більшої кількості рис, пом'якшення цього шаблону, більшої терпимості до варіативності в патернах поведінки й водночас розширення кола «сво-їх». Однак це розширення не є лише гомогенізацією в початково культурно

різнорідному середовищі й переходом до деякої похідної синтетичної уніфікованої культури, що заміщує початкове культурне розмаїття.

Тут важливо зауважити, що і початково мораль як механізм тісно переплітається з іншим, ще архаїчнішим (тваринним) механізмом соціальної ієрархізації. Як можна правдоподібно припустити, в архаїчних гомінін «кристалізація» механізму моралі відбувалася так, що статусна ієрархія особини в групі залежала від ступеня наближення до культивованого зразка гідного члена, гідного свого. Де бути своїм означало відповідати зразку. Відповідно ті особини, які максимально виражали цей патерн, водночас характеризувалися максимальною проактивністю в тиску на «не правильних» (риса домінанта) і вивищували свій статус, отримуючи при цьому «справедливі» привілеї, шанувалися. Ці привілеї забезпечували кращі шанси в живучості особини й вищу репродуктивну вагу (привабливість їх як партнерів). Цей механізм я раніше позначив терміном євгенічний добір, тобто коеволюцію патерну культивованого зразка поведінки й детермінованих на молекулярно-генетичному рівні задатків, які збільшують шанси особини відтворити потрібний патерн. Тим самим в ході такого добору накопичуються в групі особини такого типу, який сприяє відтворенню культури. Однак фільтр добору працює дуже консервативно, відтворюючи цілісно повний спектр поведінки, жорсткий патерн. Хоча якщо цей патерн погано узгоджується з умовами життя і не сприяє ефективній консолідації співпраці членів групи з розподілом благ, він знижує цей кооперативний ефект та життєздатність особин, і тим самим елімінується разом з загибеллю групи. Таким чином працює подвійний фільтр: відбір особин на відповідність зразку (прямий, активний, «штучний»), і відбір норм на кооперативну цінність. Цей відбір є аналогом того, що працює на молекулярно-генетичному рівні, тільки в якості генів працюють патерни поведінки, закріплені в культурно-генетичному процесі (гени-меми).

Однак зниження ксенофобії розвиває «мемофонд»; але воно необхідне для кращої продуктивності в умовах відтворювального господарства, яке потребує інтеграції значно більшого числа особин, ніж мала група мисливців-збирачів. І тут спрацьовує збій, який розводить мораль і ієрархізацію. Одні групи стають домінантами щодо інших, формуючи рамку зовнішнього примусу. Виникає ефект присвоєння чужих, але в статусі, який залишає групи розділеними. Це в точності той самий механізм, який породив відтворювальне господарство: пастух дбає про овець, але метою турботи є їхня шерсть та м'ясо. Пастух домінує над вівцями, вівця не стає частиною групи пастухів. Так само підпорядкована група (чи особа в низькому статусі) набуває кастової ізоляції, але з відтворюваною структурою підпорядкування одних іншим в спільній соціальній взаємодії. Одні люди стають знаряддями для інших. Але тепер примус, який визначає патерн

поведінки підлеглих, не є частиною їхньої ідентичності, яка визначає гордість чи сором.

Таким чином виникає три різних аспекти культурно-детермінованої регуляції поведінки: 1) мораль; 2) політико-правовий та адміністративний примус; 3) інструментальна раціональність технічних рішень (останній виокремився з власне соціального структурування, але вторинно повертається в ідеях наукової організації суспільного життя). Однак мораль є настільки потужним та укоріненим механізмом, що в складнішому суспільстві він не міг замкнутися в малих групах як релікт чи бути повністю витісненим.

3. Квазіморальні механізми

Відтак можна виокремити цілу низку похідних механізмів в своєрідній «сірій зоні» між цими трьома аспектами, кожен з яких має свою функціональну нішу і спосіб дії, які в основі своїй, однак, є гомологами моралі й водночас мають деяку подібність з мораллю (квазімораль). Прикметно, однак, що на рівні суспільної свідомості ці механізми зазвичай маркуються як «моральність». Розглянемо кілька з них.

1. Релігійно-центрична регуляція поведінки. Цей механізм є своєрідним гібридом, в якому первинний механізм моралі трансформований під впливом ієрархічного плюс релігійних практик. Домінантна група, яка позиціонує себе представником божества, закріплює свій статус так, що покірність божеству розглядається як культивована норма гідної поведінки, продиктована волею бога. Фактично, це інсталяція в механізм моралі норми, яка, однак, дещо видозмінює сам механізм. Мораль працює як своєрідна пірингова мережа, в ній немає спеціального органу контролю (самі учасники є контролером один для одного) і немає джерела відчуження рішень. На рівні індивідуальної свідомості особа просто переконана, що огидно вчинювати так-то, в тому числі й тоді, коли її ніхто не бачить; і вона впевнена, що в цьому переконанні усі. Тому тривожиться не лише, що її хтось покарає за проступок, а просто дізнається про це (запобігання сорому). Сам цей проступок є огидним у власних очах, породжує своєрідний розпач втрати честі. Чому так — це не питання необхідного обґрунтування; відповіддю є «тому ще це огидно»; і неприйнятно мати справу з тими, для кого це не огидно. (Те саме в іншій бік схвалюваних чеснот). Первісно релігія має суто практичний сенс, вона є інструментом; і в тій мірі, в якій вона входить в консервативну норму «гідності» вона контролюється мораллю. Так само, як негідно їсти заборонену їжу чи вдягатися непристойно, то так і культові дії є частиною закріпленого узвичаєння. Однак це не надає привілейованого правого статусу комусь, хто в силу релігійних установлень набуває домінантного положення. Моралізація релігії, майбутні, розпочинається паралельно з формуванням протодержавних утворень і є

інструментом використання моралі (певно що стихійним) для примусу до послуху через добровільні дії.

Однак тут є істотна відмінність від власне моралі в механізмі, залежно від того, ця норма (релігійних практик і шанування авторитету) повністю інтерналізована (тобто підхоплена мораллю) без виокремлення спеціальної інстанції, яка визначає «правила гри», чи персоніфікує її як волю певної особи-можновладця. Її воля стає священною, але мотивація зміщується не в почуття сорому за очікуване неузгодження вчинку з гідним, а в догоджання домінанту, любові до нього, відданості йому. При цьому особиста прив'язаність (як структурна психологічна основа) трансформується в лояльність до символічного носія сакральної влади (освяченого правителя, або й обожествленого правителя, чи власне божества). Тому цей зв'язок не розривається з фізичною смертю правителя; він лише заміщується іншим носієм.

Дериватом цього механізму в етиці є моральний реалізм, в якому свавільність особи усувається шляхом уведення трансцендентного джерела норми, відданість якій оголошується еталоном гідної поведінки. Оскільки змістовно ця «моральність» порожня, в неї контрабандою вкладається певне упередження чи узвичаєння, яке відтак подається виведеним з загального законодавства як власна воля раціонального агента. Вчинювати слід так, бо це мій обов'язок гідної людини, яка пізнала істинні цінності. За тим само принципом воля богів постійно перевизначається, ігноруючи суперечливість приписування богам законів. Фактично ми маємо тут механізм раціоналізації неусвідомлюваного мотиву, який однак первинно був засвоєний особою з культури або на угоду домінанту. Особа тим самим відчужую власне рішення двояко: видає те, що є її внутрішнім мотивом за зовнішню спонуку (в моралі навпаки) і оголошує цю спонуку знеособленою (ніби це не свавілля, а логічна неминучість); однак неусвідомлено прагне догодити джерелу авторитету. Бог дуже зручний для цього, бо він мовчить; і в його волю можна вкласти що завгодно (хоча, звісно, люди не вкладають у волю богів те, що не вигідно претенденту на владу).

У системах, де рішення відчужене на користь трансцендентного джерела авторитету, аутокорекція відбувається через механізм постійного перевизначення. Оскільки «Бог мовчить», апарат інтерпретації (носії релігійного дискурсу) отримує можливість безкінечно адаптувати «волю богів» під мінливі прагматичні потреби соціуму. Суперечності чи застарілі догми не скасовуються відкрито, а раціоналізуються й наповнюються новим змістом.

Це забезпечує конструкції колосальну гнучкість на довгих історичних дистанціях. Система «аутокоригується», не змінюючи свого фасаду. Проте небезпека полягає в тому, що така корекція є відірваною від

безпосереднього емпіричного досвіду — вона керується логікою збереження інституту авторитету, і часто всупереч вимогам життєздатності суспільства.

2. Мода та престижні переконання. Цей механізм є високодинамічним гібридом у «сірій зоні», в якому еволюційне прагнення індивіда до імітаційного відтворення дій інших та накопичення репутаційного статусу повністю відривається від консервативного, довготривалого завдання максимізації зразка гідної людини всією спільнотою. Мода та престижні переконання працюють не як стабільні, перевірені часом євгенічні патерни, що передаються через глибоку культурно-генетичну спадковість, а як швидкоплинні, летючі інформаційні віруси-меми.

Тут наявна істотна відмінність від власне моралі в самому механізмі внутрішньої мотивації. Вектор мотивації: внутрішній імпульс зміщується з архаїчного, інтерналізованого переживання «огидно \ чесно» на прагнення демонстративного володіння маркерами винятковості або приналежності до тимчасово домінуючої (елітарної) підгрупи.

Спосіб дії: Престижні переконання часто є змістовно порожніми раціоналізаціями, які приймаються особою «контрабандою» під виглядом «найсучасніших», «прогресивних» чи «істинних» цінностей. Вони слугують інструментом штучної внутрішньогрупової сегрегації — швидким фільтром для відсікання тих, хто не встиг оновити свій «програмний код».

Відчуження рішення: Особа, яка сповідує престижне переконання, відчужує власне рішення: вона завантажує актуальний мем не тому, що його порушення викликає в неї автентичний розпач від втрати честі перед спільнотою рівних собі своїх, а тому, що неусвідомлено прагне догодити джерелу поточного авторитету (трендсетерам або інтелектуальній еліті) та панічно боїться маркування як «застарілої» чи «відсталі» істоти в очах референтної групи.

На відміну від давнішого закріпленого маркування статусу і покарань для тих, хто імітує ці сигнали (не відповідно вдягається тощо), в сучасному суспільстві маркування цього елітного статусу принципово контрастне і змінюване щодо маси. Одяг від кутюр має вирізнятися від масового. Носити його (і купувати так, що це відомо колу еліти, тобто «автентично», зазвичай дуже дорого) — є викликом і маркером. Вторинно в середовищі тих, хто прагне потрапити в коло еліти, мімікрує, «снобів» це стає престижним орієнтиром (але водночас тягарем). І як тільки неналежні претенденти достатньо зімітували, елітна група переходить на інший маркер, а висока мода стає масовою (чим обнуляє домагання імітаторів, змушуючи їх платити нову ціну).

Окрім суто зовнішніх маркерів, таким стають культивовані ментальні установки та символічні форми: мистецькі, (псевдо)філософські тощо. Такі установки подаються як «моральні», однак в них є характерна ознака демонстративної екзотичності, лицемірності і відірваності від суспільних механізмів інтеграції. Прикладами можуть бути нерепрезентативний захист прав меншин (захист інтересів ЛБГТ, при відсутності зв'язку з носіями цих інтересів), «інклюзивність» (з побудовою тисяч нефункціональних пандусів і не потрібних велодоріжок), екологічні ініціативи (без будь-якого зв'язку з власне екологією) тощо. Партнером в цих діях стають свого роду «блазні», групи активістів, які за подачки розігрують відповідні ролі, прототипом яких є професійні шахраї-жебраки.

Тут саморегуляція системи підпорядкована законам циркуляції інформаційних вірусів-мемів і працює за принципом циклічного оновлення програмного коду. Оскільки престижні переконання потрібні для штучної внутрішньогрупової сегрегації (відділення «прогресивних» від «відсталих»), контур аутокорекції запускається тоді, коли мем стає надто масовим. Коли «модне» переконання засвоюється більшістю, воно втрачає свою статусну цінність (премію винятковості). Система реагує на це знеціненням поточного мему і миттєвим викидом на ринок нового «пакета цінностей».

Цей механізм має найвищу швидкість аутокорекції, але вона є структурно поверхневою. Система очищується від застарілих маркерів не тому, що вони є помилковими чи шкідливими для етосу, а тому, що вони втратили здатність забезпечувати репутаційне домінування еліти.

Однак поширення цього в сферу академічного середовища опосередковано перетворює гуманітарні студії на корпорації блазнів, які генерують модний продукт, а не системи знань.

3. Театр відповідності

Цей квазіморальний механізм є суто зовнішньою, інструментальною симуляцією функціонування морального апарату, за якої повністю відсутня інтеріоризація кодексу поведінки. Індивід у цьому разі діє як «пристрій-клієнт», що бездоганно імітує вихідні сигнальні коди, очікувані децентралізованою мережею (публічне схвалення, осуд індукованих порушників, ритуальне виконання узвичаєнь), проте його індивідуальна психічна організація не запускає автономну програму внутрішнього контролера — совісті.

Вектор мотивації: Театр відповідності тримається виключно на превентивному прагматичному прорахунку ризиків та страху перед ксенофобною люттю і цькуванням з боку спільноти. Тут діє логіка пристосування до об'єктивної сили соціуму — аналогічно до того, як людина зважає на

«повадки гедзів чи гадюк», прораховуючи їхні реакції задля уникнення клопоту.

Спосіб дії та демаркація: Істотна відмінність від власне моралі полягає в тому, що цей механізм є структурно порожнім і повністю узалежненим від чинника видимості комунікативного акту. Оскільки вектор тиску залишається суто зовнішнім, за умов вимкнення «мережевого нагляду» спільноти (коли індивід абсолютно упевнений, що його проступок не буде зафіксовано в суспільній пам'яті й це не зашкодить репутації), симульований патерн поведінки миттєво руйнується. Віртуальний сервер совісті в індивідуальній психіці тут так і не генерується.

Ця конструкція принципово позбавлена автономного внутрішнього контуру аутокорекції, оскільки індивідуальна психіка діє суто як «пристрій-клієнт».

Будь-яка корекція поведінки тут є суто реактивною і залежною від «мережевого нагляду». Якщо спільнота посилює тиск або змінює вектор очікувань, актори театру відповідності миттєво підлаштовують свій перформанс. Якщо ж нагляд зникає, симульований патерн поведінки руйнується без жодних спроб внутрішньої саморегуляції.

Система тримається на страху перед ксенофобною люття оточення. Її «аутокорекція» — це не самоочищення, а механістичне пристосування до сили об'єктивного тиску середовища, подібне до того, як рухоме тіло змінює траєкторію під дією зовнішнього удару.

4. Грандстендинг (Grandstanding / Моральне позування)

Цей механізм виникає як паразитарна гіпертрофія та експлуатація комунікативних практик моралі — пліток, повчань, публічних обговорень, проповідей та осуду. У первинному стані децентралізованої пірингової мережі негативне підкріплення та цькування порушника є інструментом захисту спільних кордонів та гігієни етосу. Натомість грандстендинг перетворює цей захисний селективний тиск на спекулятивний актив для агресивного полювання за індивідуальними репутаційними преміями. Грандстендинг паразитує на контурі позитивного зворотного зв'язку морального механізму.

Спосіб дії: Особа, яка вдається до грандстендингу, використовує моральне судження не за його прямим призначенням — як сигнал керування для превентивного узгодження намірів у групі, — а як інструмент конкурентного витіснення інших та штучного підвищення власної статусної позиції. Вона штучно завищує масштаб вимогливості до оточення, транслюючи ксенофобну лють до щонайменших, часто вигаданих або неістотних відхилень від «ідеал-Я».

Вектор мотивації та демаркація: Тут має місце викривлення емоційного контуру моралі: індивід симулює сильні моральні почуття (гнів або образу), прагнучи продемонструвати сліпу автоматичну довіру до уявного «сервера» цінностей. Проте насправді він неусвідомлено експлуатує контур позитивного зворотного зв'язку морального механізму (де висока вимогливість до інших підвищує особистий статус) задля егоїстичного домінування.

Наслідки: Грандстендинг створює критичний інформаційний шум у суспільній мережі. Він підміняє реальну соціокультурну відповідальність агресивним публічним перформансом. Це призводить до інфляції сигналів керування, що з часом послаблює, дестабілізує або й повністю руйнує автентичну дію морального механізму спільноти.

Нормальний сигнал керування (публічний осуд порушника) тут гіпертрофується задля капіталізації особистого статусу. Чим агресивнішим є позування, тим вищу репутаційну премію отримує індивід. Це створює ефект «снігової кулі»: вимоги штучно завищуються, ксенофобна лють індукується, а інформаційний шум зростає. Звичайна аутокорекція тут заблокована, адже система заохочує радикалізацію, а не стриманість.

Аутокорекція цієї конструкції можлива лише через системну кризу (перегрів). Коли рівень токсичного шуму, штампованих звинувачень та абсурдних вимог досягає критичної межі, мережа зазнає втоми від сигналів керування (настає інфляція сигналів). Спільнота втрачає чутливість до позування, і контур позитивного підкріплення розривається: грандстендери починають викликати не захоплення, а роздратування чи ігнорування. Лише через такий хворобливий колапс мережа повертається до базових налаштувань.

Варто спеціально зауважити, що тут розглядаються саме механізми квазіморальної регуляції поведінки, похідні від базового механізму моралі. Однак вказівка на механізм сама по собі нічого не говорить про виправданість норми. Те, що норма є моральною (тобто закріплена механізмом моралі), не означає її оцінку з боку якогось іншого критерію. Тому слід чітко розрізняти функцію конкретної норми і наслідки її прийняття спільнотою, а також критерії оцінки цих наслідків в певній системі цінностей. Що, однак, не означає існування трансцендентних цінностей, прийняття яких було би в якомусь сенсі безумовно мотивуючим чи логічно необхідним. Проте кожен механізм має свою функціональну зону, завдяки чому він закріплюється саме як механізм. Мораль — фундаментальний механізм і еволюційний шедевр, який забезпечує власне відтворення людей в культурі як членів інтегрованої спільноти, забезпечуючи самовідтворення патернів поведінки з розв'язанням конфлікту егоїстичних і просоціальних мотивацій. Деривати моралі, однак, переважно є паразитарними конструкціями,

які конфліктують з мораллю, хоча кожен з цих механізмів також має свою функціональну зону, через яку він закріплюється.

Питання про остійність, або ж історичну тривалість моральних норм, потребує кардинального очищення від метафізичних ілюзій кабінетної етики. Слід суворо розділити два автономні процеси: еволюцію самого архаїчного механізму моралі (регулятивного апарату) та еволюцію конкретного змістовного наповнення, яке цей апарат у себе завантажує. Сам апарат — децентралізована пірингова мережа з її психоемоційними сервоприводами (сором, лють, гордість) — є константним соціокультурним органом, що виник ще в антропогенезі. Натомість корпус норм є змінним інформаційним софтом. Той факт, що певна регулятивна ідея була артикульована, сам по собі не гарантує її тривалого виживання.

Першим фільтром добору є об'єктивні «рамки можливого», задані фізичними, біологічними та структурними законами соціосистеми. Характеристики тривалих норм не уводяться апріорно, а виводяться емпірично у процесі життєдіяльності спільноти. Соціум не спроможний утримувати норму, що вступає у пряме протиріччя з базовими умовами його фізичного виживання. Нежиттєздатні варіанти регуляції відсікаються на превентивних підступах, оскільки руйнують саму можливість кооперації.

Тут діє закон функціональної релятивності: жодне правило не є моральним саме по собі, за своїм абстрактним змістом. Для розуміння цього доречна аналогія з травленням: речовина стає їжею не через метафізичну благородність своєї структури, а виключно відносно конкретного організму, який вона живить. Так само й норма набуває статусу моральної лише тоді, коли вона успішно виконує свою специфічну роботу — унормовує поведінку, узгоджує індивідуальну мотивацію з груповими очікуваннями й утримує інтегрованість суспільної кооперації.

Вищим еволюційним фільтром, що тестує норму на остійність, є міжгрупова конкуренція. Для того, щоб стихійно сформоване узвичаєння закріпилося надовго, живучість самої спільноти, яка його практикує, має бути достатньо високою. Вживають лише ті етоси, чий регулятивний код забезпечує ефективний розподіл вигод і тягарів, мінімізує внутрішній конфлікт і максимізує просоціальну ідентичність. Якщо норма послаблює імунну систему соціуму перед зовнішніми викликами, група гине, елімінуючи дисфункціональний код разом із носіями.

Якщо норма пройшла сито зовнішнього добору, запускається внутрішній кібернетичний контур її «цементування» через P2P-архітектуру спільноти. Спочатку вона кодифікується у тривалий культурний еталон «гідної людини», на який налаштовуються взаємні очікування групи. Далі мережа вмикає безперервний селективний тиск: через систему позитивних

(слава, повага) та негативних (осуд, ганьба, ксенофобне цькування) санкцій вона примусово вирошує осіб із характерним патерном поведінки.

Фінальним етапом фіксації є глибока інтерналізація. Норма проширюється в психоемоційну структуру індивіда так, що її порушення викликає автономний сором і розпач від втрати честі, навіть за повної відсутності зовнішнього нагляду. Індивід, превентивно блокуючи власні девіації, одночасно перетворюється на активного суб'єкта контролю, який активно карає за відхилення інших. Цикл замикається: норма, перевірена сліпим відбором міжгрупової боротьби, стає остійним, самовідтворюваним елементом культурно-генетичного процесу.

Висновки

1. Концептуальна демаркація моралі як механізму. Традиційне розуміння моралі як нормативного кодексу є методологічно хибним, оскільки зміщує об'єкт дослідження з його рефлексивним відображенням у суспільній свідомості. Мораль є не сукупністю приписів, а децентралізованим механізмом селективного тиску, що функціонує за принципом пірингової мережі: культурний еталон "гідної людини" відтворюється через горизонтальний взаємний контроль членів спільноти, підкріплений інтерналізованою психоемоційною структурою сорому, гордості та каяття. Критеріальна ознака цього механізму — не зміст норми, а спосіб її дії: автономна внутрішня мотивація, незалежна від зовнішнього нагляду.

2. Типологія квазіморальних механізмів. У процесі переходу від малогрупової до комплексної соціальної організації виникають похідні від моралі регулятивні конструкції, які зберігають зовнішню подібність до моральної регуляції, але відрізняються від неї за мотиваційною структурою та функціональною логікою. Виявлено чотири основні типи таких механізмів, кожен із яких демонструє специфічний спосіб відчуження рішення від автентичної внутрішньої мотивації:

- Релігійно-центрична регуляція замінює горизонтальний тиск групи вертикальною прив'язаністю до персоніфікованого авторитету: мотив сорому перед рівними витісняється мотивом догодження сакральному домінанту. Адаптивний потенціал цього механізму забезпечується безкінечним переозначенням "волі богів", однак корекція відбувається в логіці збереження інституту, а не відповіді на вимоги реальності.

- Мода та престижні переконання (*Luxury Beliefs*) перехоплюють імітаційний та репутаційний контури морального механізму, підпорядковуючи їх швидкоплинній статусній конкуренції еліт. Змістовна порожнеча цих конструкцій є не дефектом, а функціональною умовою: переконання мусить бути замінованим, щоб зберегти маркерну цінність. Поширення

цього механізму в академічне середовище деградує виробництво знання до генерації модного продукту.

- **Театр відповідності** є найбільш структурно порожньою формою: індивід бездоганно відтворює зовнішні сигнальні коди моральної поведінки за повної відсутності інтерналізованого внутрішнього контролера. Механізм цілковито залежить від зовнішнього нагляду і розпадається за його відсутності, не маючи жодного автономного контуру саморегуляції.

- **Грандстендинг** є паразитарною гіпертрофією комунікативного контуру моралі: публічний осуд як захисний сигнал спільноти перетворюється на спекулятивний актив індивідуального статусного домінування. Штучна ескалація вимогливості та індукована ксенофобна лють генерують інформаційний шум, що веде до інфляції моральних сигналів і поступового руйнування автентичного морального механізму спільноти.

3. **Спільна структурна ознака квазіморалі.** Усі чотири механізми об'єднує одна демаркаційна риса: відчуження власного рішення від автентичного переживання сорому/гідності на користь зовнішнього джерела авторитету — чи то персоніфікованого домінанта, чи трендсетерської еліти, чи мережевого нагляду, чи репутаційної премії. Квазімораль зберігає фасад морального дискурсу, однак вилучає його функціональне ядро — самовідтворення просоціальної ідентичності через інтерналізований еталон гідності.

4. **Диференційована логіка аутокорекції.** Кожен квазіморальний механізм має специфічний і структурно обмежений контур саморегуляції. Релігійно-центрична система коригується через переозначення авторитету, але в логіці самозбереження інституту. Механізм моди коригується через знецінення та заміну мему, але не через верифікацію його відповідності реальності. Театр відповідності реагує виключно на зовнішній тиск і не здатний до внутрішньої корекції. Грандстендинг долається лише через системний перегрів і колапс репутаційного ринку. Жоден із цих механізмів не містить вбудованого фільтра відповідності між нормою та її кооперативною цінністю для виживання групи — фільтра, який є іманентною характеристикою власне моральної регуляції.

5. **Функціональна межа квазіморалі.** Квазіморальні механізми є переважно паразитарними конструкціями: вони експлуатують інфраструктуру морального механізму — його мову, емоційні контури, репутаційні мережі — водночас підриваючи його функціональну основу. Проте кожен із цих механізмів закріплюється в певній функціональній ніші, що свідчить про їхню часткову адаптивну цінність у конкретних умовах складної соціальної організації. Однак за умов зіткнення системи з жорсткими обмеженнями фізичної реальності — війни, пандемії, екологічної катастрофи — штучні квазіморальні метрики виявляють свою неспроможність. Виживання

системи стає безпосередньо залежним від її здатності запустити механізми аутокорекції та повернутися до верифікованого критерію кооперативної ефективності — прагматики, яка є іманентним стандартом власне моралі як еволюційного механізму.

Список посилань\References

1. Georgiev, E. (2025). Homo moralis: A neurosociological theory of moral capacity and social regulation. *Sociology Mind*, 15, 403 – 429.
2. Avataneo, M., Norman, T., & Persico, N. (2025). The evolutionary stability of moral foundations. *The Quarterly Journal of Economics*, 140(3), 2459 – 2506. <https://doi.org/10.1093/qje/qjaf019>
3. Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Pantheon Books.
4. Tomasello, M. (2016). *A natural history of human morality*. Harvard University Press.
5. Tosi, J., & Warmke, B. (2020). *Grandstanding: The use and abuse of moral talk*. Oxford University Press.
6. Westra, E. (2021). Virtue signaling and moral progress. *Philosophy and Public Affairs*, 49(2), 156 – 178.
7. Richerson, P. J., & Boyd, R. (2005). *Not by genes alone: How culture transformed human evolution*. University of Chicago Press.
8. Henrich, J. (2016). *The secret of our success: How culture is driving human evolution, domesticating our species, and making us smarter*. Princeton University Press.
9. Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2002). *Shame and guilt*. Guilford Press.
10. Fessler, D. M. T. (2007). Shame in two cultures: Implications for evolutionary approaches. *Journal of Cognition and Culture*, 4(2), 207 – 262.
11. Grohmann, S. (2022). Objects of virtue: 'Moral grandstanding' and the capitalization of ethics under neoliberal commodity fetishism. *Journal of Critical Realism*, 22(1), 27 – 48.
12. Power, M. (1997). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford University Press.
13. Sandel, M. J. (2020). *The tyranny of merit: What's become of the common good?* Farrar, Straus and Giroux.
14. Lukianoff, G., & Haidt, J. (2018). *The coddling of the American mind: How good intentions and bad ideas are setting up a generation for failure*. Penguin Press.

15. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (R. Nice, Trans.). Harvard University Press.
16. Henderson, R. (2024). *Troubled: A memoir of foster care, family, and social class*. Gallery Books.
17. Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class: An economic study of institutions*. Macmillan.
18. Tosi, J., & Warmke, B. (2020). *Grandstanding: The use and abuse of moral talk*. Oxford University Press.
19. Levy, N. (2021). Virtue signalling is virtuous. *Synthese*, 198(10), 9545 – 9562. <https://doi.org/10.1007/s11229-020-02653-9>
20. Westra, E. (2021). Virtue signaling and moral progress. *Philosophy and Public Affairs*, 49(2), 156 – 178.
21. Grubbs, J. B., Warmke, B., Tosi, J., James, A. S., & Campbell, W. K. (2020). Moral grandstanding and political polarization: A multi-study consideration. *Journal of Research in Personality*, 88, 103985.
22. Grohmann, S. (2022). Objects of virtue: 'Moral grandstanding' and the capitalization of ethics under neoliberal commodity fetishism. *Journal of Critical Realism*, 22(1), 27 – 48.
23. Avataneo, M., Norman, T., & Persico, N. (2025). The evolutionary stability of moral foundations. *The Quarterly Journal of Economics*, 140(3), 2459 – 2506.
24. Bellah, R. N. (2011). *Religion in human evolution: From the Paleolithic to the Axial Age*. Harvard University Press.
25. North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge University Press.

Vadym Derkach

PhD in Philosophy, Associate Professor

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadym_derkach@kneu.edu.ua

**MORALITY AND QUASI-MORALITY: MECHANISMS
OF SOCIAL BEHAVIOURAL REGULATION AND THEIR
EVOLUTIONARY DYNAMICS**

Abstract

The article develops a conceptual demarcation between morality proper and "quasi-morality" – multilayered simulacra serving the interests of elites and bureaucratic apparatuses. Morality is reconceptualised as an evolutionary mechanism of social behavioural regulation that operates not as a system of universal norms but as a dynamic instrument of intra-group integration. Morality is defined as a mechanism of cultural-genetic selection grounded in a cultural prototype of the "worthy person," a system of social sanctions, the internalisation of norms, and emotional regulators including shame, guilt, and pride.

The central thesis is the distinction between morality and quasi-moral forms of regulation that emerge in complex societies. These include religiously centred systems of authority, prestige beliefs and ideological fashion, performative conformism, and moral grandstanding. All such forms are interpreted as derivative or parasitic modifications of the foundational moral mechanism, severed from its primary function of sustaining group cooperation and viability.

The article demonstrates that, as social systems expand and xenophobic barriers erode, morality becomes entangled with political-legal coercion and instrumental rationality, generating complex hybrid systems in which moral language is deployed as a resource for status competition and symbolic domination. Particular attention is given to the mechanism of "ethics washing,"

whereby institutions publicly perform loyalty to values while effectively pursuing reputational, bureaucratic, or power-oriented ends.

The study concludes that contemporary quasi-moral forms do not displace morality but are superimposed upon it as additional layers of social regulation, systematically distorting its original function.

Keywords: morality; quasi-morality; ideological fashion; prestige beliefs; compliance theater; evolutionary ethics.

Надійшла до редакції/ Received: 22.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 08.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Кравченко Олена Петрівна

*Кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і соціальної антропології
імені професора І. П. Стогнія*

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі (м. Переяслав, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8736-8128>
e-mail: olenakravchenko2@gmail.com*

Майстренко Олександр Володимирович

*Аспірант кафедри філософії і соціальної антропології
імені професора І. П. Стогнія*

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі (м. Переяслав, Україна)
<https://orcid.org/0009-00087348-1542>
e-mail: alexander_master@ukr.net*

СИМВОЛІЗМ СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЄКЦІЇ «ЦИФРОВОЇ ДИКТАТУРИ»

Резюме

У статті здійснюється комплексний соціально-філософський аналіз ризиків застосування можливостей інформаційно-комунікаційних технологій в інтересах певних політичних режимів у контексті реалізації свободи людини як універсального засобу існування суверенної держави у європейському просторі демократичних цінностей.

У ході дослідження обґрунтовано, що сфера публічної політики сьогодні є повністю залежною від системи комунікативних відносин, а мережевий простір стає ареною для жорстких баталій у з'ясуванні конкуруючих позицій держав глобалізованого світу: з одного боку, результатом такого протистояння є можливість політичного укріплення та світового домінування тоталітарних держав на принципах «цифрової диктатури», а з іншого, поява нових форм системної мережевої взаємодії посилює процес суверенізації всіх її учасників, досягається принципово новий рівень соціальної інтеграції між дієвими особистостями, виникають різноманітні форми добровільних міжнародних «союзів», що надає пріоритет формам

представницької демократії, принципам верховенства права, спонукає до захисту політико-ідеологічного плюралізму думок та вільного вибору суб'єкта соціальних відносин.

Доведено, що розуміння феномену свободи завжди спирається на багаторівневі пізнавальні структури ціннісно-сміслових засад людської діяльності на принципах нелінійного поступу та діалогових моделей осмислення історичних подій, тому практика реалізації свободи волі завжди має ознаки символічного прагнення людини досягти особливого стану гармонійної присутності у реальному світі певного історичного моменту та здійснити бажаний вибір сфери своєї життєдіяльності для реалізації творчих здібностей і задумів, а це стає можливим тільки в умовах панування державних цінностей демократичного простору політичного життя. Підсумовано, що існування унікальної ситуації можливості реалізації свободи волі визначається її самостійною цінністю, а з позиції суб'єкта соціальних відносин його вільно обрана діяльність є завжди спробою раціонального осмислення та реалізації завдань свого повсякденного буття.

Ключові слова: людина; цивілізація; феномен свободи; «цифрова диктатура»; державна ідентичність; символізм; суспільне буття; демократичні цінності.

Вступ

Найбільш розповсюдженою термінологією, починаючи з 24 лютого 2022 р., у сучасному українському суспільстві є словосполучення «захист державницького суверенітету» та «свобода вибору європейського майбутнього України». Своєрідний стан історичної «бездержавності» українського народу сьогодні добігає свого остаточного припинення у безкомпромісному збройному протистоянні з рашистською навалою та ставить «руську крапку» своєї переваги в екзистенційній боротьбі з імперською російською територією. Символізм нашої свободи полягає у прагненні реального досягнення таких принципів постсучасного існування суверенної держави як пріоритет форм представницької демократії та визнання народу джерелом влади, верховенства права та захист політико-ідеологічного плюралізму думок, що сприяє закріпленню ціннісно-сміслового визнання особливостей державної ідентичності українського народу: «зовнішнім виміром державної ідентичності виступає міжнародно-правове визнання Української Держави. Чимало етносів мають глибоку культуру, власну мову, традиції, але ж не мають держави. ... спроби нівелювати державність і державу як інститут мають, з-поміж багатьох інших, свої докорінні причини: влада міжнародних і транснаціональних корпорацій має тренди до масштабування і сучасні держави — останній оплот захисту людини, уможливлення збереження її прав і свобод» [1, с. 35].

Окрім того, умови стрімких глобалізаційних змін призводять до нових форм системної мережевої взаємодії — це посилює процес суверенізації всіх її учасників, тобто досягається принципово новий рівень соціальної інтеграції між дієвими особистостями. Причому така ситуація стає характерною не тільки для громадян тієї або іншої країни, а починають виникати спочатку тимчасові міжнародні «союзи», які мають добровільний характер спілкування та досить часто можуть трансформуватися в реальні об'єднання з відповідною програмою дій та досить впливовими можливостями. На перший погляд здається, що хоч такий варіант завжди бажаної свободи стає доступним великій кількості мешканців глобалізованого простору, при цьому, з іншого боку, пересічна людина сьогодні знаходиться у перманентній залежності від інструментів та засобів мережевої взаємодії, у своїй повсякденних практиках вона тісно переплетена «мережею» ділових контактів, тому соціальні мережі суттєво формалізуються, стають все більшими безликими та швидкоплинними.

Сьогодні вже достатньо поширеними є соціологічні дані статистичного характеру, які демонструють кореляційну залежність між здатністю людини цілеспрямовано впливати на соціально-політичні процеси, у тому числі й світові, та системному використанню можливостей цифрових технологій. Крім того, широко розвиненою стає колективна структура цифрового активізму, яка надає можливість багаточисленним впливовим групам однодумців кинути виклик своєму незадовільному соціальному статусу в тій або іншій країні: «для досягнення своїх цілей ці особи формують складні координаційні механізми, що включають різні набори мобілізуючих інструментів та символічних практик заохочення схвальної поведінки інших. Все це використовується як трансформаційні інструменти, що застосовуються до соціальної сфери багатьох до цих пір відчужених та безправних груп, які прагнуть досягнути соціальної справедливості, інклюзивності та залученості у процеси суспільної трансформації [2]. Отож така ситуація у сучасному комунікативному просторі, безперечно, сприяє досягненню споконвічних прагнень людини свободи, рівності та братерства, що у минулих історичних подіях оберталось революційними повстаннями, бунтами або кровопролитними війнами.

Відомий вислів про те, що «ми рухаємося у напрямі контрольованого суспільства», ще у 90-х роках вимальовувалися дві можливі моделі майбутнього для подальшого розвитку людства на які вказував Й. Масуда. Мова йде про два шляхи суспільного розвитку або на принципах демократичних засад і правових форм (у сучасному значенні вже е-демократії), або «автоматизованою державою», де найбільш високотехнологічні можливості використовуються, у першу чергу, військовим комплексом, безпековим сектором оборони та іншими державницькими структурами, що об'єктивно

призводить до ситуації: «зазіхання на індивідуальну самотність та кризою підконтрольності...» [3, с. 39].

У вітчизняному дослідницькому просторі розгорнутий аналіз значених процесів має міждисциплінарний характер та є представленим у роботах таких авторів як О. Золотар, А. Корміч, Л. Корміч, Г. Ортіна, Н. Рибальченко та багатьох ін. Так на думку Е. Герасимової: «дар свободи в доктрині європейських демократичних цінностей уособлює собою захищене автономне буття особистості, а процес її самореалізації забезпечує можливості прояву його внутрішньої свободи, яка передбачає розумне ставлення людини до агресивних впливів зовнішнього світу. У свою чергу, незважаючи на той факт, що демократія як форма організації суспільного буття не позбавлена численних недоліків, вона володіє надійними процедурно-інструментальними можливостями для усунення своїх помилок і недоліків, забезпечуючи тим самим комунікативні передумови існування свободи в суспільстві» [4, с. 5].

Історіографічною основою представленого соціально-філософського аналізу складають твори таких представників теорії інформаційного суспільства як Д. Белл, Ж. Бодріяр, М. Кастельс, Ж.-Ф. Ліотар, Е. Тоффлер та ін., а також роботи засновників теорії цивілізаційного розвитку Ф. Броделя, А. Тойнбі, О. Шпенглера, К. Ясперса. До прикладу, на думку С. Гантінгтона у ХХ ст. взаємовідносини між цивілізаціями перейшли від фази, яка характеризується єдино направленим впливом однієї цивілізації на всі інші, до етапу інтенсивних, неперервних і різновекторних взаємовідносин між всіма цивілізаціями. Обидві характерні риси попередньої ери міжцивілізаційних відносин почали зникати [5], — зазначений підхід сигналізує нам про поступовий початок нового періоду формування поліцивілізаційної системи відносин у планетарному спільностві.

Символічний зміст прагнення свободи у глобальному світі набуває сьогодні значення одного з головних трендів «постмодерного соціального життя», за висловом С. Жижека [6], але ж як і раніше демонструє позитивні сподівання людства на краще облаштування свого соціального буття у майбутньому. Споконвічний символізм свободи людини, як прагнення максимально комфортних умов реалізації своїх творчих здібностей, не може виступати у вигляді абстрактного ідеального стану діючої особи у динамічному світі технологічних зрушень, інтенсивних соціально-економічних процесів, стрімких змін на політичній арені жорсткої конкуренції світових гравців, тому подальше дослідження соціокультурних та історико-філософських особливостей реалізації ідеального прагнення людини вільного життя та самореалізації в демократичному суспільстві цифрової епохи залишається дотепер, безперечно, актуальною темою.

Метою нашої розвідки є соціально-філософський аналіз специфіки символічного сприйняття свободи людини в історичній проєкції «цифрової диктатури».

Методи дослідження

Міждисциплінарний підхід, що поєднав результати досліджень соціальної філософії, соціологічного аналізу, теорію розвитку держави і права, аксіологію та філософську антропологію дозволив розкрити специфіку формування ціннісних засад європейського демократичного простору в умовах інформаційного світу, а також визначити запобіжні механізми повернення до тоталітарного минулого у зовнішньо-різноманітних формах ззовні, приміром є цифрова диктатура, але диктаторських за змістом історичних режимів. За допомогою системного підходу було розглянуто смислові виміри символічного сприйняття свободи людини в пріоритетах цифрової епохи розвитку людської цивілізації. Праксеологічний підхід був використаний для виокремлення функціональних та ціннісних характеристик протилежностей демократії/диктатури як політико-ідеологічних систем в історії становлення держави і права. Методологічні підходи постмодерністських дискурсів виявили змістовний взаємозв'язок символічності історичної проєкції, соціальних практик світу інформаційних технологій та політико-ідеологічного плюралізму «відкритого» суспільства.

Результати дослідження

В умовах визнання пріоритетів цифрового цивілізаційного розвитку на рівні державницьких структур найбільш розвинутих країн постсучасного спільносвіту, визначення самого поняття «цифрової диктатури» як організації е-контрольованого суспільства, особливих суперечностей у підходах вітчизняних дослідників різних галузей наукового знання не викликає. До тепер воно розглядається у межах такого глобалізованого процесу змін суспільного буття як діджиталізація, коли в умовах тотального панування електронної мережі відбувається процес посиленого розмежування та структурування виміру онлайн-комунікацій. Зазначений процес має динамічний характер, причому одразу практично неможливо визначити певні ризики та змістовний вектор руху тих чи інших організованих соціальних груп або інституцій, так як створення та функціонування віртуальних спільнот постійно зазнає стрімких перетворень. Вони виконують декілька важливих функцій: 1) забезпечують системне розповсюдження офіційних ідей різноманітних напрямків, наприклад, політичного, ідеологічного, про-світницького та будь-якого іншого плану; 2) залучають до своїх лав нових активних учасників, чим суттєво можуть впливати на результати суспільної думки населення; 3) можуть здійснювати координацію своїх дій на рівні міжнародних асоціацій та форумів, як зазначає Т. Купман, з появою сучасних цифрових медіа ми маємо революційну концепцію, коли фізичне

та віртуальне взаємно впливають один на одного, закладаючи основу для появи нових форм соціалізації та соціальної організації [7].

Схожий підхід проглядається й у творах М. Кастельса, його концепція мережевого простору спирається на прискорений кругообіг капіталу, системне якісне зростання інформаційних технологій та електронної мережі, постійну символічну взаємодію дієвих особистостей як головної рушійної сили глобальних змін, які також забезпечують процес соціальної інтеграції у перерозподілі ресурсних центрів. У такій домінуючій в світі технологічній інфраструктурі он-лайн комунікації виправдано займають пріоритетні виробничі позиції та визначають новітній інтерактивний простір майже настільки, наскільки залізниці визначали економічні регіони та національні ринки, на які спиралася промислова економіка індустріального суспільства ХХ ст. Він розглядає постсучасне суспільство як «культуру справжньої віртуальності», платформу, в якій цілковито домінують детерміновані глобальні системи зв'язку [8]. При цьому незмінною константою зазначеного перебігу подій залишається такий суб'єктивний фактор суспільного розвитку як «воля до влади», супер-сучасною формою якої сьогодні стає «цифрова диктатура», саме його присутність формує реальність появи протилежного поля ризиків постмодерного політичного життя: «нові» демократії ризикують поставити Штучний Інтелект, як і інші щойно здобуті блага модернізації, на службу звичним для їхніх суспільств тоталітарним або авторитарним режимам, які лише отримають нове дихання і новий технологічний «екзоскелет» для старого кістяка суспільств закритого типу, ...повернення до авторитаризму деяких сучасних молодих демократій, які пройшли шлях демократичного транзиту від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, варто характеризувати як зворотний демократичний транзит — а саме перехід від демократії до автократій з ризиком скочування у тоталітаризм. Такий перехід здійснюють під гаслами «удосконалення» демократії» [9, с. 22].

Отож феномен «волі до влади» постмодерного політичного життя полягає у тому, що всі відношення із громадянським суспільством вона структурувала у соціальних мережах, протилежною стороною залишаються різноманітні соціальні рухи, які так само активно включені до процесів глобалізованої комунікації. Проблема полягає не стільки у тому, що сфера публічної політики є повністю залежною від системи комунікативних відносин, скільки сам мережевий простір стає площадкою для жорстких баталій у з'ясуванні конкурентних позицій країн глобалізованого світу — однією із форм такого протистояння є можливість політико-ідеологічного укріплення та світового домінування тоталітарних держав на принципах «цифрової диктатури».

Перший зміст зазначеного терміну використовувався як назва проекту соціального кредитування в Китаї, що має бути запроваджена по всій країні до 2020 р. Він включає ранжування громадян за параметрами, що встановлюються державою, ба більше, планується нарахування балів за відсутність порушення даного всеохоплюючого законодавства, корисну громадську діяльність, своєчасну виплату кредитів тощо. Й, навпаки, як санкції за низький рейтинг пропонується, зокрема, обмежувати працевлаштування у державному секторі, скорочувати соціальне забезпечення, блокувати заміщення керівних посад та багато інших варіантів заборон — це й сформувало розуміння поняття «цифрової диктатури», як символічних можливостей постсучасного тотального інформаційного контролю за громадянами своєї, а іноді й інших країн. У принципі, більшість оприлюднених дослідницьких результатів в Україні обертаються саме навколо аналізу принципів цифрової диктатури практично у всіх галузевих сфер народного господарства та закріплення політико-ідеологічного контролю за кожним громадянином КНР, включаючи керівний чиновницький та партійний апарат країни [10]. Мова йде про те, що у багатьох розвинених країнах глобалізованого світу вже відбувається практичне «тестування» принципів підходів і технологічних можливостей введення прямих механізмів цифрової диктатури державного управління, які є повною протилежністю демократичним європейським цінностям побудови соціального простору життєдіяльності людини вільного світу.

Зі свого боку, протилежний підхід демонструє розвиток європейського демократичного простору, так в Рекомендаціях Ради Європи щодо електронної демократії [11] визначено 20 принципів е-демократії головними серед яких є активне постачання комплексної та збалансованої інформації, яка дозволяє чітко зрозуміти суть публічних проблем, альтернатив, можливостей, рішень в політиці. Цей концепт інформації чітко пов'язаний із свободою інформації та свободою слова, також підкреслюється значення залучення до вирішення публічних справ громадян, осіб та груп осіб, (групи інтересів, корпорації/професійні об'єднання, асоціації, неприбуткові організації), що посилює спроможності та засоби підтримки права громадян на державне управління, збільшення ресурсного потенціалу для їх участі у політиці тощо. Принагідно нагадуємо, що у 2021 р. Україна у повному обсязі долучилася до європейського режиму *paper less* — такий крок позначив завершення однієї з важливіших вітчизняних реформ, яка розширювала можливості посилення ефективної боротьби з корупційними складовими на всіх щаблях державного апарату управління. У контексті зазначеної події важливим моментом стає теза про те, що у «цифровому суспільстві» життєдіяльність людини відбувається одночасно у цифровому та реальному світах — такий символізм потребує додаткового соціально-філософського аналізу розуміння свободи дії актора у першому й другому вимірах.

При цьому, маємо враховувати, що цифровий світ дуже часто негативно впливає на морально-психологічний та ментальний рівень сприйняття навколишнього середовища свого повсякденного існування людиною, саме тому актуальним стає поява таких нових прав суб'єкта соціальних відносин як «право на забуття», що передбачає обмеження в країнах ЄС, на рівні самого союзу» [12, с. 62–63].

Символічне розуміння феномену свободи як споконвічне прагнення людини досягти вільного простору досягнення бажаних результатів своєї життєдіяльності та особистісного саморозвитку набуває у соціально-філософському контексті образу соціокультурного аксіологічного значення як ідеальний зміст ефективної реалізації життєтворчих завдань суб'єкта соціальних відносин завдяки цілераціональному характеру діяльності. Звернення до символічної форми пояснення у філософському сенсі її комунікативної функції, допомагає виявити історичне значення феномену свободи у її найвищому ступені охоплення всіх соціокультурних форм діяльності людини. Починаючи з античного сприйняття та середньовічної трактовки символізму як універсальної формули «неподільного та нез'єданого» та історичного досягнення рівня постнекласичного осмислення, у пізнавальному процесі категоріальний аналіз феномену свободи завжди здійснюється з точки зору декількох опозиційних полюсів як свобода/право, закон/відповідальність тощо. До прикладу, історичну проблему взаємного впливу свободи і відповідальності вирішують, як правило, виходячи з конкретно-життєвих умов існування та соціального положення відповідних суб'єктів соціальних відносин, їхнього світогляду чи приналежності до певного філософського напрямку: «хоча й абсолютної свободи не буває, немає сумніву у тому, що її межі суттєво розширюються, коли людина здатна оцінювати власні можливості,... свобода — необхідна умова розвитку особистості та показник демократичного суспільства. Завдяки свободі особистості суспільство здатне не лише адаптуватися до умов навколишньої дійсності, а й перетворювати її природні та соціальні фактори» [13, с. 179].

Отож на відміну від безпосереднього чуттєво-тілесного буття символізм такої ситуації проявляє себе як воля життєвого імпульсу, наповненого творчою енергією, свобода як «ірраціональна» діяльність з позиції минулого, сприймається як «раціональне» з позиції теперішнього, будучи «ірраціональним» проривом існуючих норм і правил, свобода несе в собі частину раціонального теперішнього або майбутнього облаштування мікро- і макросистем економічних, соціальних, культурних — глобальних та регіональних. Ба більше, «свобода — це не тільки економічне та політичне поняття; перш за все, це поняття правове, тому що з нього з незворотністю з'являється цілий комплекс правових наслідків. ... У той час як політичний

підхід у вказаному смислі є додатковим по відношенню до економічного з точки зору будь-якої спроби перевизначити поняття свободи, правовий підхід є додатковим по відношенню до них обох... протягом століть було сформовано багато визначень свободи, й не всі вони були сумісні один з одним. У результаті однозначного визначення свободи не існує» [14, с. 18].

Можемо зазначити, що символічність історичної проєкції свободи дії спрямовує поєднання розрізнених життєвих подій на таких універсально-ціннісних засадах соціальної діяльності людини, як боротьба за особисту свободу або права за незалежне існування територіально сформованої спільноти людей, практична реалізація справедливого смислу облаштування комфортного суспільного буття тощо. Таким прикладом може бути філософія символічних форм у Е. Кассірера, коли символічне сприйняття природи людини та реальності за допомогою єдиного принципу дозволяє систематизувати різнобарвність культурних форм, тобто символізація як історичний процес призведе до зростання «цивілізації» [15]. У вітчизняній філософії права П. Юркевича такий підхід пояснюється на прикладі категорії метафізичної свободи, де він пояснює логіку взаємодії між поняттям свободи вчинку і свободи волі: «вчинки є вільні, коли вони залежать від волі, а воля перебуває в залежності від свідомих мотивів. Що розумніші ці мотиви, то людина вільніша. Людська свобода, таким чином, завжди пропорційна твердості характеру й ступеню його розвитку... Тож вільного вибору немає, хоч і є вільність учинків» [16, с. 199], — такий підхід можна вважати принципом поведження вільного громадянина суверенної держави.

Отож розуміння феномену свободи завжди спирається на багаторівневі пізнавальні структури ціннісно-сміслових засад людської діяльності на принципах нелінійного поступу та діалогових моделей осмислення історичних подій. Так само опозиція свободи/несвободи корелюється з раціональними та ірраціональними процесами, що відбуваються в сучасному світі, оскільки нелінійний характер руху дає декілька альтернативних шляхів розвитку. Варто звернути увагу на відмінність таких важливих понять у процесі аналізу опозиції правовий примус/свобода вибору, як момент прийняття відповідного або відповідального рішення: правильність відповідального рішення можна перевірити у процесі його практичної реалізації протягом певного періоду часу й тільки тоді можна з'ясувати — чи було воно відповідним даним історичним обставинам з правової точки зору. «Люди у політичній системі, де свобода всіх і кожного захищається від примусу, все рівно не можуть позбавитися примусу, як мінімум, із-за того, що їх особиста інтерпретація свободи і, відповідно, примусу не співпадає з домінуючою у цій системі інтерпретацією» [17, с. 19], — тобто люди, в принципі, однаково розуміють значення слова «примус». Водночас вони так само розуміють й відсутність примусового впливу — така ситуація визначається

розумінням рівності людей як морально-етичної норми. Як не дивно, але проблема свободи та рівності акторів, так само як і у реальному житті, стає властивою для певних формацій віртуальних мереж.

Своєю чергою, на своєрідну можливість негативного впливу цифрових засобів масової інформації на посилення меж соціальної нерівності у віртуальних спільнотах у своїй теорії соціального поля вказує П. Бурд'є. Він доводить думку про те, що звичайна корисність будь-якого середовища поширюється на широкий спектр соціально звичних практик незалежно від його технічних характеристик [18, с. 89], — по суті, технологічні інфраструктури не просто допомагають досягти фіксованої соціальної мети, але й соціально формуються разом із її значеннями та функціями, причому необхідний результат заздалегідь є визначений самою технологією та створюється виробниками з метою впливу на користувачів. Як бачимо, одні й ті самі ефективні інструменти налагодження співпраці між великими групами свідомих громадян, можуть мати великий «перелік» негативних наслідків завдяки популістським засобам маніпуляції з боку політиків, агітаторів, маркетологів тощо. Часто така ситуація формується та залежить від вподобань афективної юрби й особливостей національного менталітету певних спільнот — це акумулює небезпечний потенціал для прискорення поширення негативного контенту [19, с. 65]. Загрозливу ситуацію такого гібридного впливу з боку ворожих країн і урядів Українська держава відчуває вже протягом останніх тридцяти років, тому одним з найнеобхідніших моментів означеного протистояння зі світом тоталітарних держав стають: «трансформаційні процеси всередині формування особливостей державної ідентичності мають відчутні наслідки як для встановлення на пріоритетних політико-правових позицій державного управління, так і для визначення моделей поведінки більшості громадян країни на індивідуальному рівні. Така ситуація додатково підкреслює історичний характер взаємозв'язку між процесами державотворення та зафіксованими процедурами формуванням суспільного феномену державної ідентичності» [20, с. 68].

Складність означеної ситуації полягає у тому, що успішність будь-якої комунікаційної діяльності безпосередньо залежить від активності дієвих особистостей та вмінню майстерно користуватися засобами теорії аргументації, яка дуже часто плутається з багатьма сучасними методами маніпуляції масовою свідомістю населення країни, а не доведенню своєї позиції практикою реалізації стратегічних цілеспрямованих кроків. Помітивши таку тривожну закономірність, Ю. Габермас вважав, що швидке глобальне зростання надмірно споживацьких настроїв вже посягає на всі рівні життєвого світу та зрештою призведе до деградації незабарвленої жагою до суто персональної вигоди публічної сфери. Такі кардинальні зміни у сфері міжособистісного комунікативного спілкування значною мірою

були прискорений стрімким зростанням комерційних засобів масової інформації, тому Ю. Габермас прогнозовано застерігав від переходу суспільства інтелектуального осмислення культурних надбань до суспільства, яке тільки вибірково споживає досягнуті до нього результати [21]. Ба більше, негативні результати означеного бездумного комунікативного споживачтва відмічаються у творах багатьох дослідників сучасних процесів цифровізації суспільного життя. Зокрема, Б. Валтіссон зауважує, що, дивлячись з цієї точки зору, фінансова спритність ринку та адміністративна влада держави діють інструментально та придушують комунікативні дії, що відбуваються у спільностві, коли публічна сфера перестає бути інклюзивним комунікативним простором для раціональних критичних дискусій та стає місцем для інструментального обґрунтування системи [22], — така думка додатково підкреслює технологічні можливості оформлення стану «цифрової диктатури».

Відповідно, теорія свободи не може базуватися тільки на положенні про відсутність примусу по відношенню до однієї людини з боку інституцій або інших груп людей. Свобода завжди має символічний характер, вона є чимось більшим ніж просто відсутністю прямого примусу — це особливий стан людини, коли вона може тут і тепер досягнути комфорт своєї особистісної присутності у цьому світі, мати можливість вільного пересування в ньому, здійснювати бажаний вибір сфери своєї життєдіяльності для реалізації творчих здібностей і задумів.

Отже, символізм реалізації людської свободи визначається її самостійною цінністю, а з позиції суб'єкта соціальних відносин його вільна діяльність є завжди спробою раціонального осмислення та реалізації завдань свого повсякденного буття: «фундаментальне розуміння свободи — це свобода від ланцюгів, від ув'язнення, від поневолення іншими. Все решта — розширення цього сенсу, якщо не метафора. Той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди; боротися за особисту свободу означає прагнути покласти край втручанням, експлуатації, поневоленню з боку людей, чий цілі відрізняються від твоїх» [23, с. 52].

Висновки

Висновок, який одразу лежить на поверхні сучасних повсякденних практик, у розгорнутому вигляді зроблений багатьма вітчизняними фахівцями, до прикладу: «інтеграція інформаційних технологій в усі сфери життя людини і суспільства інтенсифікує політико-правові процеси в державі і суспільстві незалежно від форми політичного режиму. У демократичному суспільстві впровадження ІКТ покликане інтенсифікувати демократичні процеси, надати членам суспільства ширші можливості і більш ефективні інструменти участі у здійсненні влади. Хоча не слід ідеалізувати ці процеси, оскільки існують ризики, наприклад, незаконного використання

персональних даних громадян приватними корпораціями. Але демократична держава за таких умов має правові та економічні важелі впливу на правопорушника. Тоді як в недемократичному режимі інформаційні технології використовуються для вдосконалення систем тотального контролю за громадянами з боку держави, створення контрольованого суспільства і така влада не може бути обмежена в жоден спосіб» [24, с. 23].

Підтримуючи такий підхід, хотілося би звернути увагу на таку особливість динаміки трансформаційних процесів цифрового спільноsvіту, яка водночас з позитивними цивілізаційними досягненнями та новими можливостями забезпечення добробуту громадян породжує цілу низку ризиків і викликів. Створюється історична ситуація появи нової форми диктатури ХХІ ст. практичні наслідки існування якої поки що складно передбачити, але історія реалізації політики попередніх тоталітарних режимів ХХ ст. робить прогнози невтішними. Вони можуть призвести, у першу чергу, до порушення ментально-традиційних способів зв'язку між соціальними групами та сусідніми країнами, виникненням множинних віртуальних світів зі своїми новими, у кращому випадку з універсально-ціннісними настановами, та жорстко регламентованими правилами комунікації. Отож можемо окреслити дві можливі позиції стосовно критичного впливу цифрових технологій на розуміння свободи у постмодерному політичному житті з урахуванням ризиків практичної реалізації програми встановлення «цифрової диктатури» — це коли, з одного боку, інтернет-ресурси розглядаються тільки як інструментально-технологічні засоби для досягнення координації соціальної взаємодії та солідарної згуртованості, що постійно відбувається в реальному соціально-економічному просторі будь-якої розвиненої країни, а з іншого, формується уявний тип колективної онлайн-трансформації у віртуальному просторі, де метою є досягнення порозуміння у міжособистісних відносинах та стимулювання неформального обміну інформацією, що відкриває необмежений простір для непередбачуваних результатів маніпулятивних та гібридних форм впливу на масову свідомість громадян певної країни. У такому контексті практичні можливості реалізації своєї свободи волі завжди мають ознаки символічного прагнення людини досягти особливого стану гармонійної присутності у реальному світі певного історичного моменту та здійснити бажаний вибір сфери своєї життєдіяльності для реалізації творчих здібностей і задумів, а це стає можливим тільки в умовах панування державних цінностей демократичного простору політичного життя. Унікальність такої свободи вибору визначається її самостійною цінністю, а з позиції суб'єкта соціальних відносин його вільна діяльність є завжди спробою раціонального осмислення та реалізації завдань свого повсякденного буття.

Список посилань

1. Ліпкан В. А. Державна ідентичність: новий термін політичної та правової науки. Регіональні студії. 2024. №38. С. 33-40.
2. Rainie Lee, Arron Smith, Kay L. Schlozman, Henry Brady, and Sidney Verba. Social media and political engagement. Washington, DC: Pew Internet and American Life Project. URL : <http://www.pewinternet.org/2012/10/19/social-media-and-political-engagement>
3. Масуда Й. Комп'ютопія. Філософська і соціологічна думка. 1993. №6. С. 36-50.
4. Герасимова Е. М. Доктрина реалізації свободи в демократичному суспільстві: ідеал і реальність. Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць. Вип. 1(31). К.: НАУ, 2020. С. 5-9.
5. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London, 1991. 366 p. URL: <https://archive.org/details/thirdwavedemocr000ohunt>
6. Жижек С. Дразливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології. Київ: ППС-2002, 2008. 510 с.
7. Coopman Ted M. Networks of Dissent: Emergent Forms in Media Based Collective Action. Critical Studies in Media Communication. 2011. Vol. 28, №2. P. 153-172. DOI : <https://doi.org/10.1080/15295036.2010.514934>
8. Castells M. Communication, power and counter-power in the network society. International Journal of Communication. 2007. № 1. P. 238–266. URL: <http://criticaltheoryindex.org/assets/CommunicationPowerandCounter-PowerintheNetworkSociety---Castells-Manuel.pdf>
9. Бойченко М. І., Жижко Т. А. Політична легітимація за умов зворотного демократичного транзиту у добу штучного інтелекту. Політологічний вісник: збірник наукових праць. Київ: ТОВ «Вадекс», 2025 Вип. 97. С. 12-28.
10. Використання Великих Даних + штучний інтелект “для розрахунку ідеологічного статусу членів партії”. http://digitalpaper.stdaily.com/http_www.kjrb.com/kjrb/html/2017-06/30/content_372603.htm?div=-1
11. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy. https://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/ggis/cah_de/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf
12. Краснопольська Т. М., Милосердна І. М. Компоненти електронної демократії в умовах переходу до електронного правління. Актуальні проблеми політики. 2020. №66. С. 58–64.

13. Павлишин Л. Г. Володимир Винниченко: досвід неklasичного мислення в історії української філософії: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 272 с.
14. Leoni B. Freedom and Law. Los Angeles: Nash Publishing, 1961. 214 p. URL: https://cdn.mises.org/Freedom%20and%20the%20Law_4.pdf
15. Cassirer E. Essay on Man: An Sntroduction to a Philosophy of Human Culture. New Haven: Yale Univ. Press, 1944. 294 p. URL: https://monoskop.org/images/1/11/Cassirer_Ernst_An_essay_on_man_An_introduction_1944.pdf
16. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Київ: Ред. журналу «Український світ», 2000. 756.
17. Bruno L. Freedom and Law. Los Angeles: Nash Publishing, 1961. 214 p. URL: https://cdn.mises.org/Freedom%20and%20the%20Law_4.pdf
18. Bourdieu P. The forms of capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. Richardson J. G. New York: Greenwood, 1986. P. 241-258.
19. Коган К. М. Соціальні мережі як елемент нового соціального середовища. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2014. Вип. 16. С. 61-71.
20. Слива А. О., Юхименко Н. Ф. Державна ідентичність як унікальний ресурс політико-правової стабільності. Політологічний вісник: збірник наукових праць / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2025. Вип. 99. С. 56-78.
21. Габермас Ю. Структура перетворення у сфері відкритості. Львів: Літопис, 2000. 318 с.
22. Valtysson Bjarki. «Facebook as a digital public sphere: processes of colonization and emancipation». Triple C 10, no. 1 (2012): 77-91. DOI : [/https://doi.org/10.31269/triplec.v10i1.312](https://doi.org/10.31269/triplec.v10i1.312)
23. Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ: Основи, 1994. 272 с.
24. Золотар О. О. Електронна демократія і цифрова диктатура. Інформація і право. №4 (23). 2017. С. 16-25.

References

1. Lipkan, V. A. (2024). Derzhavna identychnist: Novyi termin politychnoi ta pravovoi nauky [State identity: A new term in political and legal science]. Rehionalni studii (Regional Studies), 38, 33–40.
2. Rainie, L., Smith, A., Schlozman, K. L., Brady, H., & Verba, S. (2012). Social media and political engagement. Pew Internet & American Life Project. <http://www.pewinternet.org/2012/10/19/social-media-and-political-engagement>

3. Masuda, Y. (1993). *Kompiutopiia [Computopia]. Filosofska i sotsiologichna dumka (Philosophical and Sociological Thought)*, 6, 36–50.
4. Herasymova, E. M. (2020). *Doktryna realizatsii svobody v demokratychnomu suspilstvi: ideal i realnist [The doctrine of freedom implementation in a democratic society: Ideal and reality]. Visnyk Natsionalnoho Aviatsiinoho Universytetu. Seria: Filosofia. Kulturolohiia*, 1(31), 5–9.
5. Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century.* University of Oklahoma Press. <https://archive.org/details/thirdwavedemocra000ohunt>
6. Žižek, S. (2008). *Drazhlyvyi subiekt: vidsutnii tsentr politychnoi ontolohii [The ticklish subject: The absent centre of political ontology]. PPS-2002.*
7. Coopman, T. M. (2011). *Networks of dissent: Emergent forms in media based collective action. Critical Studies in Media Communication*, 28(2), 153–172. <https://doi.org/10.1080/15295036.2010.514934>
8. Castells, M. (2007). *Communication, power and counter-power in the network society. International Journal of Communication*, 1, 238–266. <http://criticaltheoryindex.org/assets/CommunicationPowerandCounter-PowerintheNetworkSociety---Castells-Manuel.pdf>
9. Boichenko, M. I., & Zhyzhko, T. A. (2025). *Politychna lehitymatsiia za umov zvorotnoho demokratychnoho tranzytu u dobu shtuchnoho intelektu [Political legitimation under conditions of reverse democratic transit in the age of artificial intelligence]. Politolohichniy visnyk (Political Science Bulletin)*, 97, 12–28.
10. *Use of big data and artificial intelligence for calculating the ideological status of party members. (2017).* Retrieved from http://digitalpaper.stdaily.com/http_www.kjrb.com/kjrb/html/2017-06/30/content_372603.htm?div=-1
11. *Committee of Ministers of the Council of Europe. (2009). Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy).* https://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/ggis/cahde/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf
12. Krasnopolska, T. M., & Myloserdna, I. M. (2020). *Komponenty elektronnoi demokratii v umovakh perekhodu do elektronnoho pravlinnia [Components of e-democracy in the transition to e-governance]. Aktualni problemy polityky (Actual Problems of Politics)*, 66, 58–64.
13. Pavlyshyn, L. H. (2013). *Volodymyr Vynnychenko: Dosvid neklasychnoho myslennia v istorii ukrainskoi filosofii [Volodymyr*

- Vynnychenko: The experience of non-classical thinking in the history of Ukrainian philosophy]. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
14. Leoni, B. (1961). Freedom and the law. Nash Publishing. https://cdn.mises.org/Freedom%20and%20the%20Law_4.pdf
 15. Cassirer, E. (1944). An essay on man: An introduction to a philosophy of human culture. Yale University Press. https://monoskop.org/images/1/11/Cassirer_Ernst_An_essay_on_man_An_introduction_1944.pdf
 16. Yurkevych, P. (2000). Istoriiia filosofii prava. Filosofii prava. Filosofskiy shchodennyk [History of philosophy of law. Philosophy of law. Philosophical diary]. Ukrainskyi Svit.
 17. Leoni, B. (1961). Freedom and the law. Nash Publishing. https://cdn.mises.org/Freedom%20and%20the%20Law_4.pdf
 18. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), Handbook of theory and research for the sociology of education (pp. 241–258). Greenwood Press.
 19. Kohan, K. M. (2014). Sotsialni merezhi yak element novoho sotsialnoho seredovyshcha [Social networks as an element of the new social environment]. Mizhnarodnyi naukovyi forum: Sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment, 16, 61–71.
 20. Slyva, A. O., & Yukhymenko, N. F. (2025). Derzhavna identychnist yak unikalnyi resurs polityko-pravovoi stabilnosti [State identity as a unique resource of political and legal stability]. Politolohichniy visnyk (Political Science Bulletin), 99, 56–78.
 21. Habermas, J. (2000). Struktura peretvorennia u sferi vidkrytosti [The structural transformation of the public sphere]. Litopys.
 22. Valtysson, B. (2012). Facebook as a digital public sphere: Processes of colonization and emancipation. TripleC: Communication, Capitalism & Critique, 10(1), 77–91. <https://doi.org/10.31269/triplec.v10i1.312>
 23. Berlin, I. (1994). Chotyry ese pro svobodu [Four essays on liberty]. Osnovy.
 24. Zolotar, O. O. (2017). Elektronna demokratiia i tsyfrova dyktatura [Electronic democracy and digital dictatorship]. Informatsiia i Pravo (Information and Law), 4(23), 16–25.

Olena Kravchenko

Ph.D. in Philosophical Science, Associate Professor, Associate Professor of Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I.P. Stogniy, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (Pereiaslav, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-8736-8128>

e-mail: olenakravchenko2@gmail.com

Oleksandr Maystrenko

Postgraduate Student of the Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stohnii

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav (Pereiaslav, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0008-7348-1542>

e-mail: alexander_master@ukr.net

THE SYMBOLISM OF HUMAN FREEDOM IN THE HISTORICAL PROJECTION OF THE “DIGITAL DICTATORSHIP”

Abstract

The article provides a comprehensive socio-philosophical analysis of the risks associated with the use of information and communication technologies in the interests of particular political regimes within the context of the realization of human freedom as a universal foundation for the existence of a sovereign state in the European space of democratic values.

The study substantiates that the sphere of public policy has become entirely dependent on the system of communicative relations, while the networked environment is increasingly turning into an arena of intense competition among states in the globalized world. On the one hand, this confrontation creates opportunities for the political consolidation and global dominance of totalitarian states based on the principles of a “digital dictatorship.” On the other hand, the emergence of new forms of systemic network interaction strengthens the process of sovereignization of all participants, facilitates a fundamentally new level of social integration among active individuals, and gives rise to various forms of voluntary international alliances. This, in turn, reinforces representative democracy, the rule of law, political and ideological pluralism, and the freedom of individuals to make independent choices within the sphere of social relations.

The research demonstrates that the understanding of freedom as a phenomenon is grounded in multilayered cognitive structures of value-oriented and meaningful human activity, based on the principles of non-linear development and dialogical models of interpreting historical events. Therefore, the practice of exercising free will invariably reflects a symbolic human aspiration to achieve a state of harmonious presence within the reality of a particular historical moment and to make a conscious choice regarding one's sphere of activity for the realization of creative abilities and intentions. Such a condition becomes possible only within a political order founded upon the values of democratic governance. It is concluded that the unique possibility of exercising free will is determined by its intrinsic value, while from the perspective of the subject of social relations, freely chosen activity always represents an attempt at the rational comprehension and implementation of the objectives of everyday existence.

Keywords: human being; civilization; phenomenon of freedom; digital dictatorship; state identity; symbolism; social existence; democratic values.

Надійшла до редакції/ Received: 27.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 14.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Атаманчук-Ангел Орест Валерійович

Магістр математики (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0000-7489-5060>

e-mail: orest.atamanchuk@gmail.com

Чуйко Вадим Леонідович

Доктор філософських наук, професор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-2127-1411>

e-mail: Chuiko1@ukr.net

СТРУКТУРИ НА МНОЖИНІ ДУМОК: ДО ПОБУДОВИ ТЕОРІЇ ПРОСТОРІВ ДУМКИ

Резюме

У роботі запропоновано абстрактний підхід до дослідження мислення через поняття множини думок та структур, які можуть бути на ній задані. Вихідним положенням є розуміння думки як відображення дійсності або як образу, побудованого на основі інших образів. Показано, що характер і повнота відображення визначаються не лише властивостями об'єкта, а й можливостями суб'єкта сприйняття, які залежать від досвіду, мови, освіти, культури та світогляду. У зв'язку з цим множина доступних людині думок розглядається як обмежена сукупністю засвоєних нею структур.

Запропоновано трактувати простір думки як множину думок, наділену певною структурою. Виокремлено основні типи структур: структури впорядкування, структури метаморфоз і структури композицій. На цій основі введено поняття просторів істини, краси, доцільності, емоцій та інших можливих просторів думок. Розглянуто можливість співставлення різних структур у межах одного простору та аналізу їхньої відносної сили.

Для опису процесів мислення використано низку математичних понять, зокрема замикання множин, межі, відкриті та замкнуті множини, послідовності, направлені множини та метричні простори. Пошук істини, краси або доцільності інтерпретується як операція замикання множини довільних думок відносно відповідної структури. Обґрунтовується

теза про залежність істинності від простору думок та його аксіоматики. Розрізняються природні замикання, що впливають із внутрішніх властивостей системи, та узгоджені замикання, засновані на суспільних домовленостях.

Істинні думки пропонується розглядати як такі, що перебувають у відношеннях ізоморфізму, а в окремих випадках гомоморфізму або гомеоморфізму до об'єктів відображення. Введено поняття направленості думок як впорядкованого руху до певного результату, що дозволяє описувати процеси доведення, дослідження та творчого пошуку. Зроблено висновок, що розвиток мислення, науки й культури пов'язаний із засвоєнням нових структур та розширенням відповідних просторів думки, в межах яких здійснюється пізнання, оцінювання та творення нових образів дійсності.

Ключові слова: думка; образ; відображення; простір думки; істина; структура; замикання; ізоморфізм; метрика; направленість думок.

Вступ

Розглянемо множину довільних думок і на них деякі структури, звертаючи увагу не на форми мислення, а «якість» думок. Під думками ми будемо розуміти відображення, образи дійсності / наявного / яві та образи з образів.

Основна категорія *відображення*, але відображується далеко не все. Складність в тому, що хоча образ залежить від праобразу, але праобраз не повністю визначає образ. Образ, значною мірою, залежить від можливостей того, хто сприймає праобраз.

Ще більше від цих можливостей залежить образ з образів.

Коротко, множина думок обмежена здібностями носіїв думок.

Можливості, здібності — це не тільки і не стільки фізіологічний стан, а, наприклад, досвіт, мова, світогляд. Так, дитина, маючи кращий зір, слух тощо, поступається дорослому у відображенні наявного, людина розумна як особина-примат поступається людині розумній окультуреній / освіченій. Для сприйняття Баха, Далі, Канта, теорії струн, врешті-решт футболу, навіть у якості глядача, а тим більше для творчості, необхідні додаткові структури на множині думок/образів.

Методи дослідження

Робота виконана у дусі крайньої абстракції, представлені деякі основні структури на множині думок/образів і наведені приклади просторів думок. Міждисциплінарний підхід дозволив об'єднати знання та методи загальнонаукові, експериментальні, природничі, математичні, практичного досвіду. Концептуальний аналіз та синтез із застосуванням математичних методів надав можливості для уточнення змісту понять і означень.

Функціональний метод допоміг зрозуміти функції та роль структур і зв'язки множин структур із множинами образів, конкретно дозволив виявити, як зміни в одній частині суспільних відносин впливають на інші.

Результати дослідження

Відображення — це все, що можливо сказати про образи дійсності / наявного / яв; більше ми нічого про них сказати не можемо, ніяких інших властивостей, окрім відображення, там немає. А от якщо є бажання отримати щось більше від них, то необхідно забезпечити думки/образи додатковими структурами.

Серед основних структур, в якості головних, можна виокремити:

- структури впорядкування, наприклад, вище-нижче, більше-менше, множина-підмножина, аналіз-синтез тощо;
- структури метаморфоз, коли образ, думку змінюють, неперервно деформують, не втрачаючи потрібні властивості;
- структури композицій (силогізми як різновид), коли з деяких думок, образів, виводять іншу думку, будують інший образ.

У кожній з цих структур існує достатньо різновидів підструктур і можливих сполучень структур та підструктур. Наприклад, спочатку метаморфози образів, думок і далі композиції з отриманих образів, думок.

Домовимося множину думок позначати літерою D . Всяка така множина складається з елементів, умовно x , — із довільних думок, тобто x належить до множини D :

$$x \in D.$$

Множину думок, забезпечену якоюсь структурою C , визначимо як *простір думки* і позначимо (D, C) .

Додавши до D — множини думок, наприклад структури істини, краси, доцільності тощо, отримаємо, відповідно, (D, I) — простір істини; (D, K) — простір краси; (D, Dc) — простір доцільності; (D, E) — простір емоцій тощо.

Декілька структур, наприклад, істини на одному і тому ж (D, I) просторі думок, можливо співставити:

(D, I_1) (D, I_2) — два сімейства на одному і тому ж (D, I) просторі думок.

Якщо I_1 є підмножиною I_2 , то скажемо, що I_1 слабше за I_2 , або I_2 сильніше за I_1 .

На загальній множині довільних думок людства D , існує багато різних просторів думок (D, C) .

Певний простір думки (D, C) , може буди порожнім \emptyset , і нескінченним ∞ . Але тут і зараз в миттєвості буття він або прожній, або скінченний.

Пошук істини, доцільності або краси, — це застосування операції замикання довільних думок.

Замикання (англ. closure) множини — мінімально можливе розширення множини для збереження бажаних властивостей [1].

Також існує поняття замикання множини відносно деякого відношення: транзитивне замикання, рефлексивне замикання, симетричне замикання тощо.

Будь які думки людини замкнені досвідом.

Замикання думок, наприклад, відносно істини будемо позначати $I(D)$.

Множина думок є замкнутою відносно деякої істини $I(D)$, якщо будь яка думка з цієї замкнутої множини завжди буде істиною.

Зі зміною простору думки замикання може змінитися, тому необхідно чітко визначати в якому просторі застосовується операція замикання довільних думок. Наприклад, властивості трикутника в евклідовій геометрії та в неевклідових геометріях [2]. Так в евклідовій геометрії сума кутів трикутника дорівнює 180 градусів, але це не так в інших геометріях, наприклад, у сферичній [3].

Інакше кажучи, задля виявлення, наприклад, істини, важливо чітко означити простір, якимось чином описати його, можливо надавши «аксіоматику», базу простору.

Теж саме стосується доцільності, етики, естетики абощо. Наприклад, допуски при виробництві колеса для возу, паровозу чи боліду «Формули-1» зовсім різні і різними будуть відповідні простори доцільності $(D, D_{ц1})$, $(D, D_{ц2})$, $(D, D_{ц3})$.

Тут нас на множині думок, відображень наявного і на множині думок D , створених з відображень відносно наявного, більш за все цікавлять простори істинних думок (D, I) , де (D, I) підмножина D .

Істиною думкою доречно називати тільки ізоморфізми і у деяких випадках з певних міркувань гомоморфізми та гомеоморфізми. А також домовленості — угоди (наприклад, з якої частоти хвилі спектру вважати колір блакитним, а з якої ще зеленим).

Ізоморфізм (грец. ἴσος — однаковий, рівний, подібний грец. μορφή — форма) — наприклад, мапа на паперовому носії та її копія на електронному носії.

Гомоморфізм (від дав. грец. ὁμός — рівний, однаковий і μορφή — вид, форма) [4] — наприклад, місцевість і мапа цієї місцевості, або мапа більш деталізована масштабу 1:2000 та мапа менш деталізована масштабу 1:40000 тієї самої місцевості.

Гомеоморфізм (др.-грец. ὁμοιο — «похожий, схожий, подібний» + др.-грец. μορφή [5] — наприклад, карикатура — викривлене зображення, зберігаються лише важливі, в певному сенсі, властивості.

Замиканням істиною будь якого (Д,С) простору думок є мінімально можливе розширення множини думок для збереження бажаних властивостей істинності в обраному просторі думок. Іншими словами, ДІ — максимальна підмножина Д, що витримує І.

Замикання істиною може бути «природнім» чи «узгодженим».

Наприклад, істини щодо властивостей трикутника в будь якій геометрії відносно її аксіоматики замикаються «природньо», а тому незмінні; тому можна говорити, що вони вічні в означенні близькому до Платонового [6].

А от що до кількості і меж кольорів спектру «істини» (тут доречно взяти в лапки) потребують узгодження і тому змінні, замикаються не природньою І, а угодою, узгодженою істиною. Наприклад, «Поділ спектру, який використовував Ісаак Ньютон, в своєму колі кольорів, визначав такі кольори як: червоний, помаранчевий, жовтий, зелений, синій, індиго і фіолетовий. В сучасному поділі спектру колір індиго часто опускають. В англомовній літературі не враховують блакитний колір.»... «В колірних моделях, які можуть представляти спектральні кольори, таких як CIELUV, спектральний колір має максимальну насиченість» [7].

Мета, наприклад, наукових розмислів досягти ізоморфізму думок у відображенні наявного і також узгодити поняття, наприклад, систему одиниць фізичних величин.

Простір істинних докс / думок (Д, І), може бути порожнім, скінченим і нескінченим, дискретним і недискретним.

Межа простору істинних думок — це всі такі думки, які перебувають як завгодно близько і до думок в множині істинних думок, і до думок поза нею.

Простір істинних думок буде закритим $[a,b]$, якщо він містить точки меж. Наприклад, домовленість вважати зеленим кольором світлові хвилі від хвилі a до хвилі b включно з цими хвилями a і b , являє замкнутий угодою закритий простір істинних думок. Тобто на підставі угоди істиною буде вважати зеленим будь-який колір в межах від хвилі a до хвилі b , включно з межами, а саме з хвилями a і b .

Простір істинних думок буде відкритим (a,b) , якщо він не містить точок меж. Наприклад, якщо розмір деталі згідно законів фізики має бути від a до b з допуском, наприклад, вісім сотих. Ми можемо мати безкінечну кількість різних деталей в розмірі з таким допуском і думка про те, що всі вони якісні, буде істиною думкою, і їхні властивості відповідають законам фізики.

Простір істинних думок може бути напіввідкритий $(a,b]$, $[a,b)$. Наприклад, відстань до смуги перед світлофором з червоним світлом, на якій може зупинитися автомобіль, чітко обмежена лише з одного краю, а з іншого більш-менш довільна.

Простір істинних думок може бути проколотий.

Наприклад, в деякому просторі думок доречними, істинними будуть будь-які думки, окрім якоїсь однієї.

Послідовність думок, чи просто послідовність — набір будь-яких думок, серед яких допускаються повторення, причому порядок думок має значення. Позначимо послідовність думок, по аналогії, у вигляді $\{d_1, d_2, \dots, d_n, \dots\}$, чи просто $\{d_n\}$, як функцію визначену на множенні натуральних чисел, $f: \mathbb{N} \rightarrow D$, де елементи d_1, d_2, \dots певні думки послідовності.

Направленою послідовністю думок НД, або направленістю в просторі думок будемо називати непорожню множину думок із заданим на ній рефлексивним і транзитивним відношенням, що має додаткову властивість: в будь-якій парі думок із послідовності є попередня або, відповідно до направленості, подальша думка. Більш наочний приклад направлених послідовностей думок, це думки в математиці, фізиці, хімії, біології, що стосуються якогось доведення.

Поштовхом спрямованості думок людини є потреби, нужда в чомусь.

Піднаправленість (більш тонка направленість) думок. Поняття піднаправленість можливо узагальнити для направлених думок. Наприклад, в математичному просторі розмисли відносно статистики, в просторі образотворчого мистецтва відносно експресіонізму, в просторі музики відносно джазу тощо.

Межею направленої послідовності думок назвемо думку або думки, до якої зводиться направлена послідовність думок. Наприклад, доведення Ендрю Вайлс Великої теореми Ферма містить власне Велику теорему Ферма як межу направленої послідовності істинних думок в просторі математичних думок Ендрю Вайлс.

Важливими структурами задля визначення істини, доцільності або краси є різноманітні метрики $\rho(x, y)$. Це одна із структур, якою наділяється множина думок, і, відповідно, вона вже є не множиною, а простором, а саме метричним простором думок (D, ρ) .

Так, в образотворчому мистецтві — втрачаючи форму / метрику гине краса, наприклад, викрививши пропорції в метричному просторі (D, ρ) статуї «Дискобола» або «Венери».

Подібним чином ми можемо міркувати щодо етики, доцільності, права, свободи тощо.

В просторі думок художника переважають думки зі структурами кольорів і форм. В просторі конструктора переважають думки зі структурами геометричними і кількісні відношення.

Структури засвоюються поступово, від простого до складного. Наприклад, мова — множина структур і одна із множин структур.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє розглядати мислення не лише як сукупність окремих думок або відображень наявного, а як множину, на якій можуть бути задані різноманітні структури. Саме ці структури визначають можливості формування, упорядкування, трансформації та оцінювання думок.

Показано, що сам праобраз не визначає образ повністю. Будь-яке відображення залежить від можливостей суб'єкта сприйняття, які формуються не лише фізіологічними особливостями, а й мовою, досвідом, освітою, культурою та світоглядом. Унаслідок цього множина доступних людині думок і образів завжди обмежена рівнем освоєних нею структур.

Запропоновано розглядати простір думки як множину думок, наділену певною структурою. Такий підхід дає змогу описувати простори істини, доцільності, краси, емоцій та інші простори оцінювання людського досвіду. Показано, що одна й та сама множина думок може породжувати різні простори залежно від обраної структури.

Обґрунтовано доцільність використання математичних понять — замикання, межі, відкритих і замкнутих множин, метричних просторів, послідовностей та направленостей — для аналізу процесів мислення. Застосування цих понять дозволяє формалізувати процеси пошуку істини, розвитку знання та формування складних систем думок.

Показано, що істинність не може розглядатися поза межами конкретного простору думок. Визначення істини залежить від аксіоматики та структури відповідного простору. При цьому можна розрізняти природні замикання, які впливають із внутрішніх властивостей системи, та узгоджені замикання, що ґрунтуються на суспільних домовленостях і конвенціях.

Запропоновано трактувати істинні думки як такі, що забезпечують різні ступені структурної відповідності між думкою та її предметом, насамперед через ізоморфізми, а в окремих випадках — через гомоморфізми та гомеоморфізми. Це дозволяє описувати як точні, так і спрощені або трансформовані форми відображення дійсності.

Введення понять направленості та межі послідовностей думок дає можливість інтерпретувати пізнання як процес руху від потреби до певного

результату, де окремі думки утворюють впорядковані ланцюги, що сходяться до певних висновків, теорій або рішень.

Таким чином, мислення може бути представлено як система просторів думок, сформованих різними структурами. Розвиток людини, культури й науки постає як процес освоєння дедалі складніших структур та розширення відповідних просторів думки, що робить можливими нові форми пізнання, творчості та практичної діяльності.

Перспективою подальших досліджень є побудова формалізованих моделей окремих просторів думок (істини, доцільності, етики, естетики), дослідження відображень між ними та розробка критеріїв переходу від одного простору до іншого. Особливий інтерес становить аналіз взаємодії структур мислення в процесах наукової творчості, прийняття рішень і культурного розвитку.

Список посилань

1. Пришляк О. О. Основи сучасної топології: навчальний посібник. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. С. 21-28.
2. Алгебра та геометрія: навч. посіб. / Д. М. Білонога, П. І. Каленюк; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2014. С. 37-40.
3. Тарасенкова Н. А., Петрова Є. В. *Вступ до сферичної геометрії*. Черкаси: ЧНУ, 2008. 10 с.
4. Гаврилків В. М. Елементи теорії груп та теорії кілець. І.-Ф.: Голіней, 2023. С. 30-34.
5. О. А. Борисенко. Диференціальна геометрія і топологія: навчальний посібник. Х.: Основа, 1995. С. 44-49.
6. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. 342 с.
7. Спектральні кольори — Wikipedia http://uk.wikipedia.org/wiki/Спектральні_кольори.
8. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 93 с.

References

1. Pryshlyak, O. O. (2006). *Fundamentals of Modern Topology: A Textbook*. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, P. 21-28.

2. Bilonoga, D. M., Kalenyuk P. I. (2014). Algebra and geometry: a textbook. Lviv: Publishing House of Lviv. Polytechnic, P. 37-40.
3. Tarasenkova, N.A., Petrova E.V. (2008). Introduction to spherical geometry. Cherkasy: ChNU, 10 p.
4. Gavrylkiv, V. M. (2023). Elements of group theory and ring theory. I.-F.: Golinei, P. 30-34.
5. Borysenko, O. A. (1995). Differential geometry and topology: a textbook. Kh.: Osnova, P. 44-49.
6. Shynkaruk, V. I. Editor-in-chief. (2002). Philosophical Encyclopedic Dictionary. Kyiv: Abris, 342 p.
7. Spectral Colors – Wikipedia [http://uk.wikipedia.org/wiki/ Spectral Colors](http://uk.wikipedia.org/wiki/Spectral_Colors)
8. Kovaliv. Yu. I. (2007). Encyclopedia of Literary Studies: In 2. Kyiv: “Akademia”, 93 p.

Orest Atamanchuk-Anhel

Master of Mathematics (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0000-7489-5060>

email: orest.atamanchuk@gmail.com

Vadym Chuiko

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-2127-1411>

e-mail: Chuiko1@ukr.net

STRUCTURES ON SETS OF THOUGHTS: TOWARD A THEORY OF THOUGHT SPACES

Abstract

This paper proposes an abstract approach to the study of thinking through the concepts of a set of thoughts and the structures that can be defined on it. The point of departure is the understanding of a thought as a reflection of reality or as an image constructed from other images. It is argued that the character and completeness of reflection are determined not only by the properties of the object itself but also by the capacities of the subject of perception, which depend on experience, language, education, culture, and worldview. Consequently, the set of thoughts available to an individual is considered to be limited by the structures that the individual has acquired.

A thought space is defined as a set of thoughts endowed with a particular structure. Three principal types of structures are distinguished: ordering structures, metamorphosis structures, and composition structures. On this basis, spaces of truth, beauty, expediency, emotions, and other possible thought spaces are introduced. The paper also considers the possibility of comparing different structures within the same thought space and analyzing their relative strength.

To describe processes of thinking, a number of mathematical concepts are employed, including closures, boundaries, open and closed sets, sequences, directed sets, and metric spaces. The search for truth, beauty, or expediency is interpreted as the operation of closing a set of arbitrary thoughts with respect to

a corresponding structure. It is argued that truth is dependent on the thought space and its axiomatic basis. A distinction is made between natural closures, which arise from the intrinsic properties of a system, and conventional closures, which are grounded in social agreements and conventions.

True thoughts are proposed to be understood as those standing in relations of isomorphism, and in certain cases homomorphism or homeomorphism, to the objects they reflect. The notion of directedness of thought is introduced as an ordered movement toward a certain result, making it possible to describe processes of proof, inquiry, and creative search. The paper concludes that the development of thinking, science, and culture is associated with the acquisition of new structures and the expansion of corresponding thought spaces within which cognition, evaluation, and the creation of new representations of reality become possible.

Keywords: thought; image; reflection; thought space; truth; structure; closure; isomorphism; metric; directedness of thought.

Надійшла до редакції 11.02.2026

Прийнято до друку 26.02.2026

Оприлюднено 29.04.2026

Хилько Микола Іванович

Доктор філософських наук, професор кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>

e-mail: mykola.khylko@gmail.com

Сащук Ганна Миколаївна

Доктор політичних наук, професор кафедри

аудіовізуальних медіа НН Інституту журналістики

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-8827-3569>

e-mail: annsashchuk@knu.ua

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Резюме

У статті здійснено комплексний соціально-філософський аналіз феномену віртуальної реальності в контексті трансформації соціокультурних практик інформаційного суспільства. Узагальнено основні теоретичні підходи до розуміння віртуальної реальності та показано еволюцію її трактування від технічно сконструйованого цифрового середовища до самостійного соціокультурного феномену, що впливає на процеси комунікації, соціалізації та культуротворення.

Проаналізовано взаємозв'язок між розвитком інформаційного суспільства та поширенням віртуальних форм соціальної взаємодії. Показано, що віртуальна реальність поступово перетворюється на важливий простір виробництва соціальних смислів, у межах якого формуються нові моделі комунікації, механізми соціальної інтеграції та форми колективної взаємодії.

Досліджено особливості функціонування віртуальних спільнот як нових соціальних утворень, здатних відтворювати основні характеристики

традиційних соціальних систем. Розкрито вплив цифрового середовища на процеси формування особистісної та соціальної ідентичності, а також охарактеризовано роль віртуальних комунікацій у трансформації механізмів соціалізації сучасної людини.

Особливу увагу приділено аналізу концепції симулякрів і гіперреальності Ж. Бодрійяра як теоретичної основи дослідження процесів віртуалізації культури. Обґрунтовано, що в умовах інформаційного суспільства знакові та інформаційні конструкції дедалі активніше беруть участь у соціальному конструюванні реальності, формуючи нові способи сприйняття світу та культурного досвіду.

Визначено основні риси віртуальної культури, серед яких інтерактивність, гіпертекстуальність, мережевий характер комунікації, відкритість до постійного оновлення та високий рівень символічного виробництва. Підсумовано, що віртуальна реальність є не альтернативою соціальній реальності, а новою формою її функціонування в умовах цифрової цивілізації, яка одночасно відкриває нові можливості суспільного розвитку та породжує нові соціокультурні виклики.

Ключові слова: віртуальна реальність; інформаційне суспільство; віртуальна культура; цифровізація; соціокультурні практики; віртуальні спільноти; цифрова ідентичність; симулякр; гіперреальність; комунікація.

Вступ

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій наприкінці XX — на початку XXI століття зумовив глибокі трансформації соціального простору, комунікативних практик та культурних форм людської діяльності. Одним із найбільш показових наслідків цих процесів стало формування віртуальної реальності як особливого середовища соціальної взаємодії, що поступово перетворюється на важливий вимір сучасного суспільного буття. Якщо на початкових етапах розвитку цифрових технологій віртуальна реальність розглядалася переважно як технічний інструмент моделювання штучних середовищ, то сьогодні вона дедалі частіше постає як складний соціокультурний феномен, що впливає на процеси комунікації, соціалізації, конструювання ідентичності та формування нових моделей культури.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах становлення інформаційного суспільства відбувається поступове розширення сфери віртуальних взаємодій, які охоплюють освітню, професійну, культурну, політичну та повсякденну діяльність людини. Віртуальні спільноти, цифрові мережі, інтерактивні комунікаційні платформи та ігрові середовища формують нові форми соціального досвіду, що потребують ґрунтовного соціально-філософського осмислення. Особливої уваги набувають питання

співвідношення реальної та віртуальної реальності, трансформації механізмів соціальної інтеграції, впливу цифрових технологій на особистість, а також формування нових ціннісних орієнтацій і культурних практик.

Теоретичне осмислення феномену віртуальної реальності представлено в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників, які аналізують її онтологічні, соціокультурні, психологічні та комунікативні виміри. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили представники постмодерністської філософії, зокрема Ж. Бодрійяр, який розглядав сучасну культуру крізь призму симулякрів та гіперреальності. Водночас у сучасному науковому дискурсі зберігається потреба у комплексному аналізі взаємозв'язку між розвитком віртуальної реальності та трансформацією культури інформаційного суспільства.

Феномен віртуальної реальності посідає дедалі важливіше місце у сучасному гуманітарному знанні, що обумовлено його безпосереднім зв'язком із процесами становлення інформаційного суспільства та цифрової культури. Первісно поняття віртуальної реальності використовувалося переважно у сфері комп'ютерних технологій для позначення штучно створених інтерактивних середовищ, здатних відтворювати ефект присутності людини у змодельованому просторі. Проте подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зумовив вихід цієї проблематики за межі технічного дискурсу та її інтеграцію до предметного поля соціальної філософії, культурології, соціології та психології.

У сучасній науковій літературі сформувався декілька підходів до осмислення віртуальної реальності. Представники технологічного напрямку розглядають її передусім як результат розвитку цифрових засобів моделювання та інтерактивної взаємодії людини з комп'ютерними системами [1, с. 244]. У межах соціокультурного підходу віртуальна реальність трактується як новий простір соціальної комунікації та культуротворення, що істотно впливає на механізми соціалізації, формування ідентичності та функціонування суспільних інститутів [2].

Помітне місце у вивченні проблеми належить дослідникам інформаційного суспільства, які акцентують увагу на зростанні ролі віртуальних вимірів соціального буття. Зокрема, Я. Любивий пов'язує розвиток інформаційного суспільства з формуванням нових віртуалізованих форм соціальної взаємодії та наголошує на необхідності їх комплексного дослідження [2, с. 284]. Водночас Д. Свириденко розглядає віртуальну реальність як особливий субгоризонт буття, що змінює традиційні способи сприйняття світу та сприяє поширенню віртуалістичного типу світосприйняття [3].

Критичний напрям досліджень представлений працями Н. Андріанової, В. Лук'янця, О. Кравченка, Л. Озадовської та О. Сіленко, у яких увага зосереджується на ризиках віртуалізації суспільного життя,

трансформації особистісної ідентичності та можливостях маніпулятивного впливу на свідомість людини [4 – 6]. На думку цих авторів, віртуальна реальність не лише відкриває нові можливості комунікації, але й створює передумови для зміни традиційних форм соціальної взаємодії та культурної самоідентифікації.

Особливе значення для теоретичного осмислення віртуальної реальності мають праці представників постмодерністської філософії. Насамперед йдеться про концепцію симулякрів Ж. Бодрійяра, відповідно до якої сучасний соціальний світ дедалі більше функціонує як простір знаків та моделей, що поступово заміщують безпосередню реальність [7]. У цьому контексті віртуальна реальність постає не просто як технічне середовище, а як специфічна форма організації соціального досвіду, у межах якої відбувається конструювання нових символічних порядків та культурних смислів.

Таким чином, сучасний науковий дискурс демонструє поступовий перехід від суто технічного розуміння віртуальної реальності до її комплексного соціально-філософського та культурологічного осмислення. Це створює необхідні теоретичні передумови для аналізу віртуальної культури як одного з визначальних феноменів інформаційного суспільства.

Метою статті є соціально-філософський аналіз феномену віртуальної реальності в контексті трансформації соціокультурних практик та формування культури інформаційного суспільства.

Методи дослідження

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових та соціально-філософських підходів, застосування яких дало змогу розкрити феномен віртуальної реальності як складний соціокультурний продукт інформаційного суспільства. Соціально-філософський підхід використано для з'ясування місця віртуальної реальності у структурі сучасного суспільного буття та визначення її впливу на трансформацію соціальних практик і форм культури. Системний підхід дозволив розглядати віртуальну реальність як цілісне середовище взаємодії технологічних, комунікативних і соціокультурних чинників, а також простежити її зв'язок із процесами інформатизації та цифровізації суспільства. Культурологічний підхід сприяв виявленню специфічних рис віртуальної культури, механізмів формування нових цінностей, символів та моделей поведінки у цифровому середовищі. Порівняльний аналіз дав можливість зіставити основні концептуальні підходи до трактування віртуальної реальності та визначити їх евристичний потенціал для осмислення сучасних соціокультурних трансформацій.

Результати дослідження

Становлення інформаційного суспільства супроводжується не лише розвитком нових технологій обробки та передачі інформації, але й появою принципово нових форм соціальної взаємодії та культурного досвіду. Одним із найбільш помітних проявів цих процесів стало формування віртуальної реальності, яка поступово перетворилася із суто технічного інструменту на самостійний соціокультурний феномен. Якщо на початкових етапах дослідження віртуальної реальності увага зосереджувалася переважно на її технологічних характеристиках, то сьогодні дедалі більшого значення набуває аналіз її впливу на соціальні практики, культурні процеси та механізми конструювання людської ідентичності.

У сучасному науковому дискурсі відсутнє єдине трактування поняття віртуальної реальності. Найбільш поширеним залишається підхід, відповідно до якого вона розглядається як інтерактивне середовище, створене за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій і здатне відтворювати ефект присутності людини у штучно змодельованому просторі [1, с. 244]. Проте подібне визначення відображає лише технічний аспект проблеми та не дозволяє повною мірою пояснити її соціально-філософський зміст. У гуманітарному знанні віртуальна реальність дедалі частіше трактується як особлива форма організації соціального досвіду, у межах якої здійснюється виробництво, передача та інтерпретація смислів. Саме тому дослідження віртуальності поступово виходять за межі кібернетики та інформатики і стають предметом соціальної філософії, культурології, соціології та психології.

Таке розширення предметного поля пояснюється тим, що віртуальна реальність перестала бути виключно технологічним явищем і стала одним із механізмів конструювання сучасної соціальної реальності. У цьому контексті важливого значення набувають дослідження інформаційного суспільства, у межах яких віртуалізація розглядається як закономірний наслідок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Як слушно зазначає Я. Любивий, одним із найбільш перспективних напрямів вивчення сучасного суспільства є аналіз його віртуальних вимірів, оскільки саме вони дедалі активніше впливають на функціонування соціальних інститутів, культурних практик і моделей комунікації [2, с. 284]. У цьому розумінні віртуальна реальність постає не як альтернатива соціальному світові, а як один із нових способів його організації.

Особливий інтерес становлять концепції, які розглядають віртуальну реальність як специфічний вимір людського буття. Так, Д. Свириденко наголошує, що віртуальна реальність не є окремим онтологічним світом, а функціонує як своєрідний субгоризонт буття, який трансформує способи сприйняття реальності та формує нові моделі соціальної поведінки [3]. За

таких умов відбувається поступова зміна традиційних механізмів соціалізації, а сам процес взаємодії людини зі світом дедалі більше опосередковується цифровими технологіями.

Подальший розвиток концепцій віртуальної реальності привів до формування критичного напрямку досліджень, представники якого акцентують увагу на ризиках віртуалізації суспільного життя. У працях Н. Андріанової підкреслюється, що масштабне поширення цифрових середовищ здатне впливати на структуру людського сприйняття, змінювати форми комунікації та поступово формувати новий тип світосприйняття, орієнтований на динамічні й швидкоплинні інформаційні потоки [4]. Унаслідок цього виникають нові виклики для процесів соціальної адаптації та особистісної самоідентифікації.

Своєрідне продовження ця проблематика отримала у працях В. Лук'янця, О. Кравченка та Л. Озадовської, які розглядають віртуальну реальність як специфічну форму символічного буття, тісно пов'язану з мовними та комунікативними структурами [5, с. 131]. На думку дослідників, розвиток цифрових технологій сприяє виникненню нових механізмів конструювання соціальної реальності, де дедалі важливішу роль відіграють інформаційні образи, символи та знакові системи. За таких умов соціальний досвід усе частіше формується не через безпосередню взаємодію з навколишнім світом, а через його інформаційні репрезентації.

Отже, аналіз основних теоретичних підходів свідчить, що віртуальна реальність у сучасному суспільстві вже не може розглядатися виключно як технологічний продукт. Вона перетворилася на важливий чинник соціокультурних трансформацій, який впливає на механізми комунікації, процеси соціалізації, формування ідентичності та функціонування культурних практик. Саме тому її дослідження потребує комплексного міждисциплінарного підходу, здатного поєднати технологічний, соціологічний, культурологічний та соціально-філософський виміри аналізу.

Одним із найважливіших наслідків розвитку віртуальної реальності стало формування нових форм соціальної взаємодії, які виникають і функціонують у цифровому середовищі. Якщо на ранніх етапах розвитку інформаційних технологій віртуальний простір розглядався переважно як технічний засіб передачі інформації, то сьогодні він дедалі більше набуває ознак повноцінного соціального середовища. Саме у віртуальному просторі формуються нові спільноти, виникають специфічні форми комунікації, виробляються власні норми поведінки, символи, цінності та механізми соціального контролю.

Характерною особливістю віртуальних спільнот є те, що вони відтворюють більшість структурних ознак традиційних соціальних систем. Їх функціонування ґрунтується на наявності спільних інтересів, ціннісних

орієнтацій, усталених моделей комунікації та механізмів самоорганізації. Як і будь-яка соціальна система, віртуальна спільнота потребує середовища існування, спільної мети діяльності та механізмів підтримання внутрішньої єдності. У цифровому суспільстві таке середовище створюється завдяки мережевим комунікаціям, що забезпечують постійну взаємодію між учасниками незалежно від їхнього географічного розташування.

Особливо наочно процес формування віртуальних спільнот простежується на прикладі багатокористувацьких рольових онлайн-ігор (MMORPG), які стали одним із перших масштабних прикладів існування складно організованих соціальних структур у цифровому просторі [8]. У межах таких середовищ учасники не лише виконують ігрові функції, але й *вступають* у багаторівневі соціальні відносини, створюють групи, професійні об'єднання, ієрархії та механізми внутрішнього регулювання. Фактично віртуальний світ починає виконувати частину функцій, які традиційно належали реальним соціальним інститутам.

Соціальна значущість таких спільнот визначається не лише їхньою кількістю або тривалістю існування, але й здатністю впливати на формування цінностей та моделей поведінки учасників. У процесі взаємодії у цифровому середовищі людина поступово набуває нового соціального досвіду, який нерідко переноситься за межі віртуального простору. Внаслідок цього віртуальна спільнота стає не просто місцем проведення дозвілля, а важливим чинником соціалізації та конструювання особистісної ідентичності.

Особливу увагу привертає проблема формування цифрової ідентичності. На відміну від традиційних соціальних відносин, де статус людини значною мірою визначається її реальними соціальними характеристиками, у віртуальному середовищі індивід отримує значно ширші можливості для самопрезентації та конструювання власного образу. Віртуальний персонаж, профіль або цифровий образ стають інструментами репрезентації особистості та засобами соціальної взаємодії. Це відкриває нові можливості для самовираження, але водночас створює ризики розриву між реальною та віртуальною ідентичністю.

Важливою рисою сучасного цифрового суспільства є поступове розширення сфер життя, у яких віртуальна взаємодія виступає повноцінною альтернативою безпосередній комунікації. Освітня діяльність, професійна співпраця, політична участь, культурне споживання та міжособистісне спілкування дедалі частіше реалізуються через цифрові платформи. У результаті відбувається трансформація традиційних механізмів соціальної інтеграції та виникають нові форми суспільної солідарності, що ґрунтуються не на територіальній близькості, а на спільності інтересів та інформаційних зв'язків.

Разом із новими можливостями виникають і нові виклики. Участь у віртуальних спільнотах може супроводжуватися поступовим перенесенням соціальної активності з реального простору до цифрового середовища. За певних умов це призводить до звуження безпосередніх соціальних контактів, зміни ціннісних орієнтацій та переосмислення критеріїв особистого успіху. Водночас сам факт існування подібних процесів не свідчить про деградацію соціальності. Навпаки, він демонструє її здатність адаптуватися до нових технологічних умов і формувати нові механізми суспільної взаємодії.

Таким чином, розвиток віртуальних спільнот свідчить про формування якісно нового рівня соціальної організації, у межах якого цифровий простір стає важливим середовищем виробництва соціальних смислів, норм і моделей поведінки. Віртуальна реальність уже не виступає лише допоміжним інструментом комунікації, а перетворюється на один із ключових чинників трансформації сучасних соціокультурних практик.

Важливим напрямом осмислення феномену віртуальної реальності є аналіз тих соціокультурних трансформацій, які відбуваються під впливом поширення цифрових технологій та інформаційних комунікацій. Якщо на початкових етапах дослідження віртуальної реальності основна увага приділялася її технічним характеристикам, то поступово в центрі наукових дискусій опинилися питання зміни способів сприйняття світу, трансформації культурних практик та формування нових механізмів соціального конструювання реальності.

Особливе місце в дослідженні цих процесів належить концепції симулякрів Ж. Бодрійяра, яка стала однією з найвпливовіших теоретичних моделей аналізу сучасного інформаційного суспільства. Французький філософ виходив із того, що розвиток масових комунікацій та інформаційних технологій поступово змінює характер взаємодії людини з реальністю. Якщо в традиційних суспільствах знаки відображали певні об'єкти та явища, то в сучасному світі вони дедалі більше відриваються від своїх референтів і починають існувати самостійно, утворюючи особливий простір символічних конструцій [7, с. 7].

У праці «Симулякри та симуляція» Ж. Бодрійяр описує процес поступового переходу від відображення реальності до її заміщення знаковими моделями. Внаслідок цього виникає феномен гіперреальності — соціального середовища, у якому знаки та образи сприймаються більш реальними, ніж сама дійсність [7, с. 34]. У межах такого підходу віртуальна реальність постає не як технологічна імітація світу, а як нова форма його символічної організації, де реальне та уявне дедалі складніше розмежувати.

Особливого значення ця концепція набуває в умовах сучасного інформаційного суспільства, де значна частина людського досвіду

формується через взаємодію з медіаобразами, цифровими платформами та мережевими комунікаціями. Інформаційні потоки вже не лише повідомляють про події, а й активно конструюють способи їх сприйняття. Людина дедалі частіше взаємодіє не з безпосередньою реальністю, а з її численними інформаційними репрезентаціями, які формують особливий символічний простір сучасної культури.

У цьому контексті віртуальна культура може розглядатися як система соціальних практик, цінностей, символів та моделей поведінки, що виникають і функціонують у цифровому середовищі. Її специфіка полягає у принципово новому способі організації культурного простору. На відміну від традиційної культури, яка значною мірою була пов'язана з конкретними соціальними інститутами, територіями та історичними традиціями, віртуальна культура характеризується мобільністю, відкритістю, інтерактивністю та високою швидкістю поширення інформації.

Однією з її визначальних рис є побудова культурного простору за принципом гіпертексту. Інформаційні масиви у цифровому середовищі організовуються не лінійно, а через складну систему взаємопов'язаних смислових зв'язків. У результаті формується новий тип сприйняття інформації, для якого характерними є фрагментарність, асоціативність, нелінійність та багатоваріантність інтерпретацій. Людина отримує можливість самостійно конструювати маршрути пізнання та вибудовувати власні смислові конфігурації, що істотно змінює традиційні механізми культурної комунікації.

Разом із новими можливостями виникають і нові ризики. Одним із найбільш дискусійних аспектів розвитку віртуальної культури залишається проблема маніпулятивного впливу на свідомість людини. Інтенсивне поширення цифрових комунікацій створює умови для цілеспрямованого формування інформаційних образів, здатних впливати на суспільні настрої, політичні орієнтації та індивідуальні моделі поведінки [9]. Завдяки технологіям масової комунікації процес виробництва та поширення символічних конструкцій набуває безпрецедентних масштабів, а інформаційний простір дедалі частіше стає середовищем боротьби за інтерпретацію соціальної реальності.

Водночас було б помилкою розглядати віртуальну культуру виключно як інструмент маніпуляції. Її розвиток відкриває широкі можливості для творчої самореалізації особистості, міжкультурного діалогу, поширення знань та формування нових форм громадської активності. Саме тому сучасні дослідження дедалі частіше відходять від однозначно негативних оцінок віртуалізації суспільства і зосереджуються на аналізі складного балансу між новими можливостями та новими ризиками цифрової епохи.

У цьому сенсі віртуальна культура постає не як заперечення або заміна традиційної культури, а як закономірний результат еволюції

соціокультурних форм в умовах інформаційного суспільства. Вона відображає процес переходу від індустріальної моделі організації соціального життя до мережевої моделі, у межах якої інформація, комунікація та символічне виробництво стають ключовими ресурсами суспільного розвитку.

Таким чином, поширення віртуальної реальності та формування віртуальної культури свідчать про глибоку трансформацію сучасного соціального простору. Концепція симулякрів і гіперреальності дозволяє зрозуміти механізми цих змін, тоді як аналіз цифрових комунікацій демонструє, що віртуалізація є не тимчасовим наслідком технологічного прогресу, а однією з фундаментальних характеристик сучасного інформаційного суспільства.

Висновки

Феномен віртуальної реальності є закономірним результатом розвитку інформаційного суспільства та цифрових технологій, що суттєво трансформують способи соціальної взаємодії, комунікації та культурного виробництва. Віртуальна реальність перестала бути виключно технічним інструментом моделювання штучних середовищ і набула статусу важливого соціокультурного чинника, який впливає на функціонування сучасного суспільства.

Сучасні наукові підходи до осмислення віртуальної реальності демонструють поступовий перехід від її суто технологічного трактування до комплексного соціально-філософського розуміння. У центрі дослідницької уваги перебувають проблеми трансформації соціальних практик, формування нових моделей комунікації, конструювання цифрової ідентичності та переосмислення співвідношення між реальним і віртуальним вимірами людського буття.

Розвиток мережевих комунікацій сприяв виникненню віртуальних спільнот, які відтворюють основні ознаки соціальних систем і поступово стають важливими елементами сучасної соціальної структури. Їх функціонування ґрунтується на спільності інтересів, цінностей та комунікативних практик, а цифровий простір дедалі частіше виступає самостійним середовищем соціалізації, самоорганізації та суспільної інтеграції.

Віртуальна реальність істотно впливає на процеси формування особистісної та соціальної ідентичності. Розширення можливостей самопрезентації та конструювання цифрових образів створює нові умови для самовираження особистості, водночас актуалізуючи проблему співвідношення між реальною та віртуальною формами соціального існування людини.

Концепція симулякрів і гіперреальності Ж. Бодрійяра дозволяє розкрити механізми трансформації сучасної культури під впливом інформаційних технологій. У цифровому середовищі дедалі більшого значення набувають символічні конструкції та інформаційні образи, які не лише

відображають реальність, але й активно беруть участь у її соціальному конструюванні. Внаслідок цього формуються нові способи сприйняття світу, що визначають специфіку сучасної віртуальної культури.

Віртуальна культура постає як одна з провідних форм культурного розвитку інформаційного суспільства. Її характерними рисами є інтерактивність, гіпертекстуальність, мережевий характер комунікації, відкритість до постійного оновлення та високий рівень символічного виробництва. Водночас її розвиток супроводжується виникненням нових ризиків, пов'язаних із маніпулятивним впливом інформаційних потоків, що потребує підвищення рівня критичного мислення та інформаційної культури особистості.

Список посилань

1. УСЕ Універсальний словник енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор НАНУ. М. Попович. 3-тє вид., перероб., доп. Київ: Всеувити, Новий друк, 2003. 1414 с.
2. Любивий Я. В. Глобальне інформаційне суспільство: синергетичні та віртуалістичні концепції розвитку // Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В. В. Лях, В. С. Пазенок, Я. В. Любивий [та ін.]. Київ: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. С. 281-357.
3. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / Д. Б. Свириденко. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nzkit/2010_7/11.pdf. — Назва з екрану.
4. Адріанова Н. С. Інтернет-комунікація — реальність чи симулякр? Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vdpu/Movozn/2010_16/article/1.pdf.
5. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Сучасний науковий дискурс. Оновлення методологічної. Київ: Центр практичної філософії, 2000. 304 с.
6. Сіленко А. О. Інформаційні технології — новий імпульс для пошуку парадигми майбутнього суспільства. Політичний менеджмент. 2007. № 3. С. 96-112.
7. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція [Текст] / Ж. Бодріяр; пер. з фр. Володимир Ховхун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 230с.
8. Віртуальна культура як соціокультурний феномен суспільства постмодерну [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-referat.com/>.

9. Властивості інформації. Інформаційні процеси. Режим доступу: <http://informatyka179.blox.ua/2009/12/Vlastivosti-inofrmatsiyi-Informatsijni-protsesi.html>.

References

1. Popovych, M. (Ed.). (2003). Universal Dictionary Encyclopedia (3rd ed., revised and expanded). Kyiv, Ukraine: Vseuvyto, Novyi Druk.
2. Liubyvyi, Ya. V. (2009). Global information society: Synergetic and virtualistic concepts of development. In V. V. Liakh, V. S. Pazenok, & Ya. V. Liubyvyi et al., *Information Society in Socio-Philosophical Retrospect and Perspective* (pp. 281 – 357). Kyiv, Ukraine: XXI Century: Dialogue of Cultures.
3. Svyrydenko, D. B. (2010). The phenomenon of virtual reality as an institutional factor of the information society. Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nzkit/2010_7/11.pdf
4. Adrianova, N. S. (2010). Internet communication: Reality or simulacrum? Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vdpu/Movozn/2010_16/article/1.pdf
5. Lukianets, V. S., Kravchenko, O. M., & Ozadovska, L. V. (2000). *Contemporary Scientific Discourse: Renewal of Methodology*. Kyiv, Ukraine: Center for Practical Philosophy.
6. Silenko, A. O. (2007). Information technologies as a new impetus for the search of a paradigm of future society. *Political Management*, (3), 96 – 112.
7. Baudrillard, J. (2004). *Simulacra and Simulation* (V. Khovkhun, Trans.). Kyiv, Ukraine: Osnovy.
8. Virtual culture as a sociocultural phenomenon of postmodern society. Retrieved from <http://ua-referat.com/>
9. Properties of information. Information processes. Retrieved from <http://informatyka179.blox.ua/2009/12/Vlastivosti-inofrmatsiyi-Informatsijni-protsesi.html>

Mykola Khylyko

*Doctor of Sciences in Philosophy, Professor of the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>

e-mail: mykola.khylyko@gmail.com

Hanna Sashchuk

*Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Audiovisual Media,
Educational and Scientific Institute of Journalism*

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-8827-3569>

e-mail: annsashchuk@knu.ua

**VIRTUAL REALITY AND THE TRANSFORMATION OF
SOCIOCULTURAL PRACTICES IN THE INFORMATION
SOCIETY**

Abstract

The article provides a comprehensive socio-philosophical analysis of the phenomenon of virtual reality in the context of the transformation of sociocultural practices within the information society. The main theoretical approaches to understanding virtual reality are generalized, and the evolution of its interpretation is traced from a technologically constructed digital environment to an independent sociocultural phenomenon that influences communication processes, socialization, and cultural production.

The study analyzes the relationship between the development of the information society and the spread of virtual forms of social interaction. It is demonstrated that virtual reality is gradually becoming an important space for the production of social meanings, within which new models of communication, mechanisms of social integration, and forms of collective interaction are formed.

The peculiarities of the functioning of virtual communities as new social formations capable of reproducing the fundamental characteristics of traditional social systems are examined. The influence of the digital environment on the

processes of personal and social identity formation is revealed, and the role of virtual communications in transforming the mechanisms of socialization of modern individuals is characterized.

Special attention is paid to the analysis of Jean Baudrillard's concepts of simulacra and hyperreality as a theoretical framework for studying the processes of cultural virtualization. It is substantiated that under the conditions of the information society, symbolic and informational constructions increasingly participate in the social construction of reality, shaping new modes of world perception and cultural experience.

The main characteristics of virtual culture are identified, including interactivity, hypertextuality, network-based communication, openness to continuous renewal, and a high level of symbolic production. It is concluded that virtual reality is not an alternative to social reality but a new form of its functioning within digital civilization, simultaneously creating new opportunities for social development and generating new sociocultural challenges.

Keywords: virtual reality; information society; virtual culture; digitalization; sociocultural practices; virtual communities; digital identity; simulacrum; hyperreality; communication.

Надійшла до редакції/ Received: 02.04.2026

Прорецензовано/ Revised: 17.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0).

Кравченко Петро Анатолійович

*Доктор філософських наук, професор кафедри культурології,
філософії та музеєзнавства*

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

<https://orcid.org/0000-0001-8898-5120>

e-mail: pkravchenko53@gmail.com

Штепа Олексій Олександрович

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології,
філософії та музеєзнавства*

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

<https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>

e-mail: aleksej83@ukr.net

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС У ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ДЕКОНСТРУКЦІЯ

Резюме

Стаття присвячена комплексному соціально-філософському аналізу трансформації гендерних стереотипів у межах сучасного релігійного дискурсу України. Дослідження ґрунтується на концепції «ментальної корекції» національної ідентичності, що відбувається в умовах граничних викликів сучасності. Авторами обґрунтовано, що релігійні гендерні стереотипи є найбільш ригідними компонентами ментальності, функціонуючи як структури «великої часової тривалості» (за Ф. Броделем). Вони тривалий час виступали інструментами консервації патріархального ладу, апелюючи до сакрального як до незмінної основи ієрархічного розподілу соціальних ролей. У роботі здійснено деконструкцію архетипічних образів «чоловічого» та «жіночого», що закорінені в релігійній свідомості.

Особлива увага приділена аналізу переходу від пасивної моделі «берегині», як об'єкта опіки, до моделі «людини суб'єктної», що формується в горнилі екзистенційного спротиву. Доведено, що гранична ситуація війни

стає катализатором руйнування архаїчних патернів, переводячи гендерну ідентичність із площини біологічної зумовленості у площину свідомого аксіологічного вибору. Автори аналізують роль «цифрової релігійності» як простору «алгоритмічного хакінгу» традиційних ієрархій, де мережева суб'єктність дозволяє формувати горизонтальні зв'язки та солідарність поза інституційним контролем.

Виявлено, що трансформація сакрального поля в Україні сьогодні відбувається через заміщення догматичних ієрархій цінностями свободи, гідності та суверенітету, що стають фундаментом нової «громадянської релігії». У висновках акцентовано на появі нового антропологічного типу — «людини цілісної», для якої релігійний досвід не є обмежувальним фактором, а виступає внутрішнім ресурсом для самоствердження. Подолання гендерної стереотипізації в релігійній сфері визначено як стратегічну умову подолання патерналістської спадщини та переходу української нації до повної цивілізаційної суб'єктності.

Ключові слова: гендерні стереотипи; релігійний дискурс; ментальна корекція; сакральне поле; цифрова суб'єктність; ідентичність; гранична ситуація; антропологія свободи; громадянська релігія; деконструкція.

Вступ

У сучасному глобалізованому світі, де панує «плинна сучасність» (за З. Бауманом), традиційні соціальні інститути переживають глибоку кризу легітимності. Питання гендерної ідентичності сьогодні перестає бути суто правовим чи соціологічним; воно переходить у площину екзистенційного вибору та боротьби за право бути суб'єктом власної історії. Для України, яка перебуває в епіцентрі геополітичного розлому, цей процес ускладнюється потужним впливом релігійного дискурсу, що традиційно виступає головним репозитарієм консервативних смислів.

Гендерні стереотипи, закорінені в релігійній свідомості, функціонують як структури «великої часової тривалості» (за Ф. Броделем). Вони чинять запеклий опір будь-яким спробам модернізації, апелюючи до «сакрального» як до незмінної основи буття. Проте сьогодні ми спостерігаємо унікальний момент «ментальної корекції». Гранична ситуація війни (у розумінні К. Ясперса) змушує суспільство деконструювати архаїчні патерни, де чоловіче та жіноче жорстко розподілялися за принципом «захисник — берегиня».

Актуальність дослідження зумовлена виникненням фундаментальної суперечності між інерційною природою релігійної ментальності та динамічними запитамися нової політичної нації. Релігійний стереотип у цьому контексті часто перетворюється на «ментальну пастку», яка блокує антропологію свободи та заважає нації діяти як єдиний суб'єкт. Розуміння того,

як саме змінюються наші ментальні координати під тиском «сакралізації» громадянських цінностей, є ключовим для прогнозування подальшого розвитку українського державотворення.

Методи дослідження

Методологія дослідження зумовлюється багатовекторністю поставлених завдань та складністю джерельної бази, що охоплює як теологічні тексти, так і соціальні практики транзитивного суспільства. Головними підходами нашої розвідки визначено: 1) деконструктивістський підхід, який створює можливість критичного переосмислення релігійних наративів як інструментів легітимації гендерних стереотипів та виявлення прихованих ієрархічних структур у межах духовного дискурсу; 2) структурно-функціональний підхід, що забезпечує розуміння ролі релігійних інститутів як стабілізуючих факторів, які в умовах суспільної транзиції намагаються зберегти традиційні ціннісні орієнтації та поведінкові норми; 3) гендерний підхід, який фіксує специфіку соціокультурної репрезентації маскуліності та фемінності, аналізуючи їх трансформацію під впливом глобалізаційних процесів та неоконсервативних релігійних течій; 4) інтегральний підхід, що визначає теоретико-методологічну спрямованість дослідження стратегій подолання гендерної асиметрії, інтерес якого спрямовується на пошук гармонійного синтезу світських принципів рівності та глибинних етичних джерел релігійної традиції.

Своєю чергою, метод компаративізму допомагає з'ясувати шлях трансформації гендерних дискурсів у різних релігійних конфесіях України, виявити специфіку кожної з них та встановити внутрішній взаємозв'язок між рівнем релігійності соціуму та темпами подолання патріархальних стереотипів; методи герменевтики та діалогічного підходу у аналізі сакральних текстів визначають пануючі принципи інтерпретації ролі жінки та чоловіка, які забезпечують можливість існування множинних смислів та створюють соціокультурну конфігурацію інклюзивного духовного простору сучасної Європи; методом дискурс-аналізу функціонування гендерних моделей у національному релігійному полі визначено принципи єдності догматичної наступності та викликів сучасної соціокультурної реальності, а також актуальності соціальної потреби у гендерній справедливості.

Результати дослідження

Феномен релігійного гендерного стереотипу в соціальній філософії постає як складна, багаторівнева система дораціональних установок. Якщо за Ф. Броделем ментальність належить до структур «великої часової тривалості» (*longue durée*), то її релігійний компонент є найбільш інертним ядром, що чинить спротив будь-яким швидким соціальним інноваціям. Це специфічна «в'язниця тривалого часу», де колективне підсвідоме зберігає

ієрархічні патерни минулих епох, маркуючи їх як «божественне одкровення» [1, с. 28].

Філософська рефлексія цих структур вимагає звернення до їхньої архетипічної природи. К. Г. Юнг наголошував, що архетипи (зокрема Аніма та Анімус) не є успадкованими ідеями, а є успадкованими можливостями репрезентацій. У релігійному дискурсі ці «можливості» часто редукуються до жорстких бінарних опозицій:

- «Чоловіче» сакралізується через атрибути влади, логосу та експансії, формуючи стереотип «пастиря» або «воїна-захисника».

- «Жіноче» натомість маркується через категорії вітальності, емоційності та жертвовності, що в українському контексті трансформується у ригідний архетип «Берегині» [2, с. 84].

Така стереотипізація діє на рівні «підсвідомої економії мислення». Вона спрощує складну антропологічну реальність до функціональної схеми, де право на суб'єктність розподіляється нерівномірно. Релігійний стереотип виконує роль «автоматичного регулятора соціальної поведінки», який у стабільних умовах забезпечує культурне відтворення, але в умовах глобальної турбулентності стає бар'єром для формування цілісної особистості [3, с. 11].

Більше того, як застерігають сучасні дослідники, існує небезпека «штучної стереотипізації», коли релігійна риторика використовується політичними елітами як засіб придушення критики та консервації патріархального порядку під виглядом захисту «традиційних цінностей». Це створює ситуацію «когнітивної редукції» (за У. Ліпманом), де ідентичність вірянина звужується до виконання приписаної гендерної ролі, позбавляючи його можливості рефлексивного вибору. Таким чином, релігійний гендерний стереотип постає не просто як елемент віри, а як механізм влади, що формує специфічний тип несвободи, замаскований під сакральний обов'язок [4, с. 17].

Перехід суспільства до стану «плинної сучасності» (за З. Бауманом) супроводжується радикальною трансформацією способів трансляції релігійного досвіду. В умовах домінування мережевих структур традиційні гендерні ієрархії, що століттями підтримувалися інституційною церквою, піддаються специфічному «алгоритмічному хакінгу». Якщо раніше релігійний стереотип функціонував як закрита герметична система, то сьогодні він стає об'єктом деконструкції у відкритому цифровому просторі [5, с 49; 6, с. 72].

Цифрова релігійність створює умови для формування так званої «горизонтальної солідарності», де суб'єктна ідентичність вірянина (особливо жінки) конструюється поза жорстким наглядом церковної ієрархії. Це відповідає концепції «технологій себе» М. Фуко, де індивід самостійно

здійснює операції над власним тілом, душею та думками, формуючи нові етичні координати [7, с. 128]. У цьому контексті гендерні стереотипи втрачають свою сакральну монополію. Жінка в цифровому релігійному дискурсі перестає бути лише «об'єктом опіки» чи «мовчазною берегинєю»; вона перетворюється на активного модератора смислів, що ставить під сумнів легітимність патріархального патерналізму [8, с. 57].

Проте існує й зворотний бік — використання релігійних гендерних стереотипів як інструменту гібридного впливу та соціальної інженерії. Як зазначав У. Ліпшман, стереотип є ідеальним механізмом «економії зусиль» при сприйнятті складної реальності [4, с. 82]. Це дозволяє зовнішнім акторам через мікротаргетинг у соціальних мережах реанімувати архаїчні страхи перед «втратою традиційних цінностей», провокуючи внутрішні конфлікти всередині нації, що трансформується.

Отже, цифрова ментальність виступає як простір боротьби: з одного боку, вона сприяє «ментальній корекції» через розмивання жорстких гендерних ролей [9, с. 82], а з іншого — стає полем для маніпуляцій, що намагаються повернути суспільство у «в'язницю тривалого часу». Кінцевим результатом цього процесу має стати перехід від зовнішньої релігійної дисципліни до внутрішньої «іпсе-ідентичності» (за П. Рікером), де вірність собі та своїм цінностям важить більше, ніж відповідність гендерному шаблону [10, с. 63].

Трансформація гендерних стереотипів у релігійному дискурсі неминує веде до зміни самого антропологічного типу сучасної людини. Якщо тоталітарна спадщина та інерційна релігійність формували тип «людини підпорядкованої», чия ідентичність була жорстко обмежена функціональною роллю, то сучасна «ментальна корекція» відкриває шлях до «антропології свободи» [11, с. 108]. У цьому новому вимірі людина розглядається не як додаток до соціальної чи релігійної структури, а як цілісна особистість, здатна до самодетермінації.

Подолання гендерних стереотипів стає маркером остаточного розриву з патерналістською моделлю буття. У межах «громадянської релігії» сакральне значення отримує не біологічна приналежність чи статеві ієрархія, а здатність індивіда бути носієм етичних цінностей — відповідальності, солідарності та суб'єктності. Це народження «людини спротиву», яка відмовляється від безпечної, але безправної ролі «об'єкта» і обирає шлях «іпсе-ідентичності», де кожна дія є результатом усвідомленого вольового акту [6, с. 59; 11, с. 105].

Особливого значення в контексті деконструкції гендерних стереотипів набуває феномен «сакралізації професійної суб'єктності». В умовах повномасштабного вторгнення релігійний дискурс змушений легітимізувати нові соціальні ролі, які раніше вважалися виключно «чоловічими»

або «жіночими». Коли жінка-волонтерка або військовослужбовиця стає центральною постаттю екзистенційного спротиву, традиційний стереотип «берегині» як пасивного об'єкта опіки втрачає свою онтологічну стійкість. Це не просто зміна соціальної ролі, а «ментальна корекція», що руйнує ієрархічну піраміду, де релігія раніше відводила жінці другорядну, допоміжну роль у процесах державотворення [12, с. 89].

Крім того, сучасний український досвід демонструє формування специфічної «етики солідарності», яка витісняє архаїчні релігійні установки. У цьому процесі гендерна рівність перестає сприйматися як «експортний продукт» західної ліберальної ідеології, а постає як органічна вимога національного виживання. Сакралізація гідності (*dignitas*) як базової категорії громадянської релігії автоматично нівелює будь-які спроби релігійного виправдання дискримінації. Таким чином, релігійний дискурс поступово дрейфує від догматичного патріархату до антропоцентричної моделі, де цінність особистості визначається її внеском у спільне благо, а не відповідністю гендерному канону.

Нарешті, слід зауважити, що опір релігійних інституцій цим трансформаціям часто стає індикатором їхньої відірваності від реальних духовних запитів суспільства. «Хакінг» стереотипів відбувається не лише через зовнішній тиск цифрового середовища, а й через внутрішню рефлексію вірян, які шукають у релігії простір для свободи, а не для обмежень. Це свідчить про глибоку антропологічну кризу старих систем управління свідомістю та народження нового типу релігійності — без ієрархічного насилля та гендерної детермінації.

Висновки

У результаті здійсненого соціально-філософського дослідження трансформації гендерних стереотипів у релігійному дискурсі сучасної України можна сформулювати наступні ґрунтовні *висновки*:

Релігійні гендерні стереотипи, які тривалий час функціонували як структури «великої часової тривалості» (за Ф. Броделем), у сучасному транзитивному суспільстві втрачають свою монолітність. Під впливом глобальних викликів та цифрової трансформації відбувається перехід від інерційної релігійної ментальності до динамічної суб'єктної ідентичності, де гендер перестає бути «біологічною долею».

Ключовим фактором подолання архаїчних гендерних схем є «гранична ситуація» війни, яка змушує суспільство до радикальної ревізії сакральних цінностей. Деконструкція патріархальних стереотипів здійснюється через сакралізацію концептів свободи та гідності, що перетворює жінку з «об'єкта опіки» на повноправного суб'єкта історичної дії та обори держави.

Цифрова релігійність виступає як інструмент «алгоритмічного хакінгу» традиційних ієрархій. Мережева суб'єктність дозволяє нівелювати інституційний контроль та формувати «горизонтальну солідарність», де релігійний досвід інтегрується в сучасний контекст прав людини та гендерної рівності. Це створює умови для формування інклюзивної «громадянської релігії», вільної від дискримінаційних маркерів.

Кінцевим результатом цих процесів є народження «людини цілісної» — антропологічного типу, що базується на «антропології свободи» та «іпсе-ідентичності» (за П. Рікером). У цій парадигмі релігійна віра не суперечить гендерній самореалізації, а виступає додатковим ресурсом для утвердження особистісної гідності. Подолання патріархального патерналізму в релігійній сфері є необхідною умовою завершення переходу української нації до повної цивілізаційної суб'єктності.

Список посилань

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. У 3 т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчука. Київ: Основи, 1995. 543 с.
2. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк. Львів: Астролябія, 2018. 588 с.
3. Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст / За ред. професорів Анатолія Колодного, Людмили Филипович, Алли АРІСТОВО. Ї. Київ: УАР, 2021. 348 с.
4. Ліпшман У. Громадська думка; [переклад з англійської Є. Абаєвої]. Вид-во Р'book, 2023. 448 с.
5. Бауман З. Плинні часи: життя в добу невпевненості / пер. з англ. А. Павлишина. Київ: Критика, 2013. 176 с.
6. Отто Р. Священне. Про ірраціональне в ідеї божественного та його відношення до раціонального / пер. з нім. І. Степанової. Київ: Світ знань, 1999. 288 с.
7. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в'язниці / пер. з фр. П. Тарашука. Київ: Комубук, 2020. 392 с.
8. Україна поліконфесійна. Колективна монографія. За редакцією А. Колодного і П. Павленка. К.: Інтерсервіс, 2021. 384 с.
9. Штепа О., Зінченко Н., Коваленко С. Релігійні стереотипи української ментальності в державотворчому дискурсі: соціально-філософський аналіз. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2025. № 54. С. 80 — 85. <https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.12>.
10. Рікер П. Сам як інший / пер. з фр. В. Терлецького. Київ: Дух і Літера, 2002. 458 с.

11. Штепа О., Зінченко Н., Коваленко С. Релігійні стереотипи «Свій – чужий – інший» у національному дискурсі: соціально-філософський вимір. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 57. С. 106 – 110. <https://doi.org/10.32782/apfs.v057.2025.17>
12. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ знань, 2004. 910 с.

References

1. Braudel, F. (1995). *Civilization and Capitalism, 15th – 18th Century*. Vol. 1: *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible* (H. Filipchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Jung, C. G. (2018). *The Archetypes and the Collective Unconscious* (K. Kotiuk, Trans.). Lviv: Astrolabe [in Ukrainian].
3. Kolodnyi, A., Fylypovych, L., & Aristova, A. (Eds.). (2021). *Religious Identities in Their Essence and Confessional Manifestations: Ukrainian Context*. Kyiv: UAR [in Ukrainian].
4. Lippmann, W. (2023). *Public Opinion* (E. Abaieva, Trans.). P'book [in Ukrainian].
5. Bauman, Z. (2013). *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty* (A. Pavlyshyn, Trans.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
6. Otto, R. (1999). *The Idea of the Holy. An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational* (I. Stepanova, Trans.). Kyiv: Svit znan [in Ukrainian].
7. Foucault, M. (2020). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Komubuk [in Ukrainian].
8. Kolodnyi, A., & Pavlenko, P. (Eds.). (2021). *Multiconfessional Ukraine. Collective monograph*. Kyiv: Interservice [in Ukrainian].
9. Shtepa, O., Zinchenko, N., & Kovalenko, S. (2025). Religious stereotypes of the Ukrainian mentality in the state-building discourse: a socio-philosophical analysis. *Actual Problems of Philosophy and Sociology*, 54, 80 – 85. <https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.12> [in Ukrainian].
10. Ricoeur, P. (2002). *Oneself as Another* (V. Terletskyi, Trans.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
11. Shtepa, O., Zinchenko, N., & Kovalenko, S. (2025). Religious stereotypes «Friend – Foe – Other» in the national discourse: a socio-philosophical dimension. *Actual Problems of Philosophy and Sociology*, 57, 106 – 110. <https://doi.org/10.32782/apfs.v057.2025.17> [in Ukrainian].
12. Sagan, O. (2004). *Universal Orthodoxy: Essence, History, Current State*. Kyiv: Svit znan [in Ukrainian].

Petro Kravchenko

*Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of
Culturology, Philosophy and Museum Studies*

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0001-8898-5120>

e-mail: pkravchenko53@gmail.com

Oleksii Shtepa

*PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department
of Culturology, Philosophy and Museum Studies*

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>

e-mail: aleksej83@ukr.net

**GENDER STEREOTYPES AND RELIGIOUS DISCOURSE
IN A TRANSITIVE SOCIETY: A SOCIO-PHILOSOPHICAL
DECONSTRUCTION**

Abstract

The article is devoted to a comprehensive socio-philosophical analysis of the transformation of gender stereotypes within the contemporary religious discourse of Ukraine. The study is based on the concept of «mental correction» of national identity occurring under the conditions of the limit challenges of modernity. The authors substantiate that religious gender stereotypes are the most rigid components of the mentality, functioning as structures of «longue durée» (according to F. Braudel). For a long time, they served as instruments for preserving the patriarchal order, appealing to the sacred as an immutable basis for the hierarchical distribution of social roles. The work performs a deconstruction of archetypal images of the «masculine» and «feminine» rooted in religious consciousness.

Special attention is paid to the analysis of the transition from the passive model of the «berehynia» (protector of the hearth) as an object of guardianship to the model of the «subjective human» formed in the crucible of existential resistance. It is proved that the limit situation of war becomes a catalyst for

the destruction of archaic patterns, shifting gender identity from the plane of biological determinism to the plane of conscious axiological choice. The authors analyze the role of «digital religiosity» as a space of «algorithmic hacking» of traditional hierarchies, where network subjectivity allows for the formation of horizontal ties and solidarity beyond institutional control.

It is revealed that the transformation of the sacred field in Ukraine today occurs through the replacement of dogmatic hierarchies with the values of freedom, dignity, and sovereignty, which become the foundation of a new «civil religion.» The conclusions emphasize the emergence of a new anthropological type – the «integral human,» for whom religious experience is not a limiting factor but acts as an internal resource for self-affirmation. Overcoming gender stereotyping in the religious sphere is defined as a strategic condition for surmounting the paternalistic heritage and for the Ukrainian nation's transition to full civilizational subjectivity.

Keywords: gender stereotypes; religious discourse; mental correction; sacred field; digital subjectivity; identity; limit situation; anthropology of freedom; civil religion; deconstruction.

Надійшла до редакції/ Received: 07.04.2026

Прорецензовано/ Revised: 22.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Туренко Віталій Едуардович

*Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>

e-mail: vitali_turenko@knu.ua

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ АКАДЕМІЧНОЇ РЕЕМІГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКОВИХ ЗАГРОЗ

Резюме

У статті здійснено соціально-філософський аналіз академічної рееміграції як одного з ключових механізмів відновлення інтелектуального потенціалу держави в умовах воєнних та гібридних загроз. Академічна рееміграція розглядається не лише як процес фізичного повернення науковців, викладачів і студентів до країни походження, а як складний соціокультурний, ціннісний та безпековий феномен, що визначається взаємодією індивідуальних мотивацій, суспільних очікувань та державної політики. Обґрунтовано, що сучасні безпекові виклики суттєво трансформують традиційні моделі академічної мобільності, перетворюючи питання повернення інтелектуального капіталу на стратегічний чинник національної стійкості.

Визначено основні групи чинників академічної рееміграції: безпекові, економічні, інституційні, соціокультурні та світоглядно-ціннісні. Особливу увагу приділено ролі довіри до державних інституцій, збереженню національної ідентичності, перспективам професійної самореалізації та механізмам соціального партнерства між державою, освітніми установами й академічною спільнотою. Доведено, що рішення про повернення формується не лише під впливом матеріальних стимулів, а й через усвідомлення власної відповідальності за майбутнє суспільства та держави.

Наголошено, що ефективна політика академічної рееміграції повинна виходити за межі демографічного чи економічного підходу та спиратися на комплексне розуміння людського капіталу як стратегічного ресурсу

безпеки. Встановлено, що формування сприятливого середовища для повернення науковців потребує поєднання гарантій безпеки, розвитку академічної свободи, підтримки наукових досліджень та створення умов для професійної й особистісної реалізації.

Ключові слова: академічна реєміграція; безпекові загрози; людський капітал; академічна мобільність; соціальне партнерство; національна безпека; реінтеграція; інтелектуальний потенціал.

Вступ

Повномасштабна російсько-українська війна актуалізувала проблему збереження та відновлення людського капіталу як одного з визначальних чинників національної стійкості. За даними міжнародних організацій, мільйони громадян України були змушені залишити країну, серед яких значну частину становлять представники академічної спільноти: науковці, викладачі, аспіранти та студенти. У цих умовах академічна реєміграція постає не лише як демографічне чи освітнє явище, а як складова гуманітарної та національної безпеки держави.

Сучасні міграційні процеси демонструють, що повернення висококваліфікованих фахівців не відбувається автоматично після завершення кризових обставин. Рішення про реєміграцію залежить від складної системи факторів, серед яких особливе значення мають безпекові умови, економічні перспективи, якість державних інститутів, рівень суспільної довіри та збереження культурної ідентичності. У зв'язку з цим виникає необхідність соціально-філософського осмислення академічної реєміграції як процесу, що поєднує індивідуальні життєві стратегії та суспільні інтереси.

Мета статті — здійснити соціально-філософський аналіз основних чинників академічної реєміграції в контексті сучасних безпекових загроз.

Завдання дослідження:

1. визначити місце академічної реєміграції у системі сучасних безпекових викликів;
2. проаналізувати основні чинники, що впливають на рішення про повернення представників академічної спільноти;
3. окреслити соціально-філософські засади формування ефективної політики академічної реєміграції.

Методи дослідження

Методологічною основою дослідження виступає комплекс соціально-філософських підходів, що дозволяють розглядати академічну реєміграцію як багатовимірний соціальний феномен, пов'язаний із трансформацією міграційних процесів, функціонуванням освітньо-наукової сфери та забезпеченням національної безпеки. Застосовано системний

підхід для аналізу академічної рееміграції як складного суспільного явища, що перебуває на перетині міграційних, освітніх і безпекових процесів. Соціокультурний підхід дозволив розглянути роль ідентичності, цінностей, соціального капіталу та культурної належності у формуванні рееміграційних намірів. Використання елементів феноменологічного аналізу сприяло дослідженню суб'єктивного досвіду академічних мігрантів, їхніх мотивацій, очікувань і життєвих стратегій, пов'язаних із поверненням до країни походження.

Крім того, дослідження ґрунтується на принципах міждисциплінарності, що передбачають поєднання соціально-філософського, міграціологічного, освітнього та безпекового дискурсів. Це дозволяє розглядати академічну рееміграцію не лише як демографічний чи освітній процес, а як механізм відновлення інтелектуального потенціалу держави, зміцнення суспільної стійкості та забезпечення довгострокового розвитку України в умовах сучасних викликів.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені проблемам академічної мобільності, міграції людського капіталу, рееміграційних процесів та соціальної адаптації. Вагомий внесок у дослідження академічної мобільності та міжнародної циркуляції знань зробив Ф. Альтбах [1]. Соціально-економічні аспекти міграції висококваліфікованих кадрів та феномен «відпливу мізків» проаналізовано у працях Д. Капура [2]. Важливі підходи до вивчення рееміграції, циркулярної міграції та повернення людського капіталу запропонував Р. Кінг [3]. Теорію транснаціональної міграції та формування міграційних мереж розвивали А. Портес [4] і П. Ландольт [5]. Використання напрацювань зазначених авторів дозволило сформулювати комплексне бачення академічної рееміграції як соціального, культурного та безпекового феномену.

Результати дослідження

У сучасному світі людський капітал дедалі більше визначає конкурентоспроможність держав, їхню інноваційну спроможність та здатність протистояти кризам. Саме тому відтік висококваліфікованих фахівців набуває не лише економічного, а й безпекового виміру. Для країн, які переживають військові конфлікти, питання повернення інтелектуальних ресурсів стає одним із пріоритетів повоєнного відновлення.

Академічна рееміграція являє собою специфічний різновид міграційних процесів, пов'язаний із поверненням осіб, залучених до освітньої та наукової діяльності. Її значення полягає не лише у відновленні кадрового потенціалу університетів та наукових установ. Повернення дослідників сприяє трансферу знань, міжнародного досвіду, професійних практик і соціального капіталу, накопиченого під час перебування за кордоном.

В цьому контексті слушним буде зазначити про проблемну матрицю яку розкрила О. Журавель, яка стверджує, що підвищення конкурентоспроможності закладів освіти України в умовах євроінтеграції та глобалізації потребує узгодженої взаємодії держави й освітніх інституцій у подоланні комплексу взаємопов'язаних викликів. З боку держави пріоритетного значення набуває формування ефективної політики регулювання освітньої міграції та рееміграції, а також удосконалення механізмів бюджетного фінансування освіти з акцентом на підтримку науково-дослідної діяльності, розвиток кадрового потенціалу та забезпечення справедливого розподілу ресурсів. Водночас заклади освіти мають активніше інтегруватися до міжнародного освітнього простору через участь у програмах подвійних дипломів, запровадження міжнародних стандартів підготовки та розширення академічного партнерства. Особливу роль відіграє стимулювання академічної мобільності студентів, викладачів і науковців, розвиток програм професійного обміну, підвищення кваліфікації та залучення до міжнародних дослідницьких проєктів. Таким чином, конкурентоспроможність української освіти визначається не лише обсягами фінансування, а й здатністю держави та закладів освіти спільно реагувати на міграційні, інституційні та міжнародні виклики, забезпечуючи інтеграцію до європейського освітнього та наукового простору [1, с. 142].

У контексті війни особливого значення набуває концепція суспільної стійкості (societal resilience), відповідно до якої здатність держави відновлюватися залежить не лише від матеріальних ресурсів, а й від рівня освіченості населення, ефективності інститутів та готовності громадян брати участь у процесах відбудови. Саме академічна спільнота виступає одним із ключових носіїв інноваційного потенціалу та критичного мислення, необхідних для модернізації країни.

Водночас тривале перебування за кордоном сприяє інтеграції мігрантів у нові соціальні середовища. Зростання рівня добробуту, професійна реалізація, доступ до якісної наукової інфраструктури та стабільне безпекове середовище поступово формують альтернативні життєві стратегії, що можуть знижувати готовність до повернення. Через це академічна рееміграція потребує комплексного підходу, який враховує не лише економічні стимули, але й ширший спектр соціальних та ціннісних факторів.

Якщо ж говорити про ключові чинники академічної рееміграції в умовах безпекових загроз, то на нашу думку, ми можемо виокремити наступні:

1. безпекові;
2. економічні;
3. інституційні;
4. соціокультурні

Першою та найбільш очевидною групою чинників виступають безпекові фактори. Дослідження міграційних процесів свідчать, що відчуття фізичної безпеки є базовою передумовою прийняття рішення про повернення. У випадку України це стосується не лише завершення активної фази бойових дій, але й прогнозованості безпекового середовища, ефективності систем цивільного захисту та наявності міжнародних гарантій безпеки.

Другу групу становлять економічні чинники. Рівень заробітної плати, можливості кар'єрного зростання, фінансування наукових досліджень, доступ до грантових програм та сучасної дослідницької інфраструктури залишаються важливими передумовами рееміграції. Проте сучасний досвід демонструє, що матеріальні стимули самі по собі не здатні забезпечити масове повернення висококваліфікованих кадрів.

Не менш важливими є інституційні фактори, пов'язані з якістю державного управління. Довіра до державних інституцій, рівень бюрократичних бар'єрів, прозорість конкурсних процедур, дотримання принципів академічної свободи та автономії університетів безпосередньо впливають на готовність науковців пов'язувати своє майбутнє з країною походження. У сучасних умовах конкурентоспроможність національної наукової системи дедалі більше залежить від здатності забезпечити справедливі та передбачувані правила професійної діяльності.

Особливе значення мають соціокультурні чинники. Збереження родинних зв'язків, культурної належності, мовної ідентичності та соціального капіталу суттєво впливають на формування рееміграційних настроїв. У багатьох випадках саме почуття належності до національної спільноти стає визначальним аргументом на користь повернення навіть за умов менш сприятливих матеріальних перспектив.

Соціально-філософський аналіз дозволяє виділити також ціннісно-світоглядні фактори, які часто залишаються поза увагою економічних моделей міграції, адже вимушені переселенці та біженці часто зазнають втрати не лише звичного фізичного простору проживання, а й усталених соціальних контактів, культурного оточення та повсякденних практик, що відігравали важливу роль у формуванні їхньої особистої та колективної ідентичності. Такий розрив із звичним життєвим світом нерідко супроводжується почуттям невизначеності, дезорієнтації, втрати життєвих орієнтирів і може спричинити глибокі психологічні переживання. Тривалий стан тривоги, емоційна нестабільність та депресивні прояви суттєво обмежують здатність людини до стратегічного планування власного майбутнього та прийняття довгострокових рішень. За таких обставин особливого значення набуває збереження емоційного, культурного та символічного зв'язку з батьківщиною, який виступає важливим чинником психологічної

стійкості, підтримки особистісної ідентичності та формування мотивації до повернення [2, с. 75].

Це підтверджується тим, що для значної частини представників академічної спільноти рішення про повернення пов'язане з відчуттям громадянської відповідальності, прагненням долучитися до відбудови держави та усвідомленням власної ролі у формуванні майбутнього суспільства. Саме цей вимір особливо актуалізується в умовах війни, коли індивідуальні життєві стратегії набувають виразного суспільного значення.

Важливою умовою успішної академічної рееміграції є формування атмосфери суспільної довіри. Ф. Фукуяма розглядав довіру як фундаментальний ресурс соціального розвитку, що забезпечує ефективність колективної діяльності та стабільність суспільних інститутів. У контексті академічної рееміграції довіра виступає не лише психологічним чинником, а й важливим індикатором готовності громадян пов'язувати власне майбутнє з країною.

Тому, дійсно подолання зазначених проблем потребує створення умов для всебічного соціального розвитку науковців та викладачів, насамперед через розширення її можливостей для набуття змістовного соціального досвіду, громадянської активності та відповідальної участі в суспільному житті. Важливим завданням є трансформація пасивних або фрагментарних моделей соціалізації у форми діяльності, що сприяють розвитку ініціативності, критичного мислення, соціальної відповідальності та здатності до конструктивного впливу на суспільні процеси. Залучення як молоді, так і старшого покоління до освітніх, культурних, волонтерських, громадських та професійних практик здатне формувати нові ціннісні орієнтири й соціальні компетентності, необхідні для успішної самореалізації в умовах сучасних викликів [3, с. 9].

Не менш важливим є феномен національної ідентичності. В умовах війни значення ідентифікаційних практик істотно зростає. Для багатьох українських науковців перебування за кордоном не призводить до втрати зв'язку з Батьківщиною, а навпаки актуалізує усвідомлення культурної та громадянської належності. Відповідно, політика рееміграції повинна враховувати не лише матеріальні аспекти повернення, але й механізми підтримки культурних зв'язків із закордонними академічними спільнотами.

Особливо перспективною видається модель соціального партнерства, що передбачає координацію зусиль держави, університетів, громадянського суспільства та міжнародних партнерів. Такий підхід дозволяє перейти від адміністративного стимулювання повернення до формування комплексного середовища реінтеграції. Йдеться не лише про створення робочих місць, а й про розвиток менторських програм, академічних мереж, грантової підтримки та механізмів професійної адаптації. Тому академічна

рееміграція постає не як одноразовий акт повернення, а як тривалий процес соціальної реінтеграції, що потребує системної підтримки та супроводу.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що академічна рееміграція в умовах сучасних безпекових загроз є багатовимірним соціальним феноменом, який виходить далеко за межі традиційного розуміння міграційних процесів. Вона виступає важливим інструментом відновлення інтелектуального потенціалу держави та складовою забезпечення її гуманітарної й національної безпеки.

Встановлено, що рішення про повернення представників академічної спільноти формується під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників: безпекових, економічних, інституційних, соціокультурних та ціннісно-світоглядних. При цьому визначальну роль відіграють не лише матеріальні стимули, а й рівень довіри до державних інституцій, збереження національної ідентичності, можливості професійної самореалізації та усвідомлення особистої відповідальності за майбутнє суспільства.

Обґрунтовано, що ефективна політика академічної рееміграції повинна базуватися на принципах соціального партнерства, академічної свободи, інституційної довіри та комплексного розвитку людського капіталу. Лише за таких умов повернення науковців і викладачів може стати не епізодичним явищем, а стійким механізмом післявоєнного відновлення та довгострокового розвитку України.

Список посилань:

1. Altbach P. G. *Global Perspectives on Higher Education*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. 240 p.
2. Kapur D., McHale J. *Give Us Your Best and Brightest: The Global Hunt for Talent and Its Impact on the Developing World*. Washington, D.C.: Center for Global Development, 2005. 344 p.
3. King R. *Return Migration and Regional Economic Development: An Overview* // *Return Migration and Regional Economic Problems*. London: Croom Helm, 1986. P. 1–37.
4. Portes A. *Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities* // *International Migration Review*. 1997. Vol. 31(4). P. 799–825.
5. Portes A., Landolt P. *Social Capital: Promise and Pitfalls of Its Role in Development* // *Journal of Latin American Studies*. 2000. Vol. 32(2). P. 529–547.
6. Журавель Ю. В. *Державне регулювання конкурентоспроможності закладів освіти України* — Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного

управління за спеціальністю 25.00.02 — механізми державного управління. — Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2025

7. Голодний М. І. Філософія ідентичності українських біженців, Академічна міграція та рееміграція в контексті національної безпеки України: збірник наукових матеріалів всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 18 квітня 2024 року) / Ред. кол. А. Є. Конверський, Л. В. Губерський та ін. Київ: ВАДЕКС, 2024, с.74-76.
8. Альохін М. «Перші ластівки» втрати молоді покоління центеніалів: Соціально-філософський та педагогічний контексти. Ввічливість. *Humanitas*. 2022. № 3. С. 3-10.

References:

1. Altbach, P. G. (2016). *Global Perspectives on Higher Education*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
2. Kapur, D., & McHale, J. (2005). *Give Us Your Best and Brightest: The Global Hunt for Talent and Its Impact on the Developing World*. Washington, DC: Center for Global Development.
3. King, R. (1986). Return Migration and Regional Economic Development: An Overview. In *Return Migration and Regional Economic Problems* (pp. 1–37). London: Croom Helm.
4. Portes, A. (1997). Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities. *International Migration Review*, 31(4), 799–825.
5. Portes, A., & Landolt, P. (2000). Social Capital: Promise and Pitfalls of Its Role in Development. *Journal of Latin American Studies*, 32(2), 529–547.
6. Zhuravel, Yu. V. (2025). *Derzhavne rehulivannia konkurentospromozhnosti zakladiv osvity Ukrainy* [State regulation of the competitiveness of educational institutions in Ukraine] (Doctoral dissertation). Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.
7. Holodnyi, M. I. (2024). *Filosofiiia identychnosti ukrainskykh bizhentsiv* [Philosophy of identity of Ukrainian refugees]. In A. Ye. Konverskyi, L. V. Huberskyi, et al. (Eds.), *Akademichna mihratsiia ta reemihratsiia v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zbirnyk naukovykh materialiv vseukrainskoi naukovoï konferentsii* (Kyiv, April 18, 2024) (pp. 74–76). Kyiv: VADEKS.
8. Alyokhin, M. (2022). “Pershi lastivky” vtraty molodi pokolinnia tsentenialiv: Sotsialno-filosofskiyi ta pedahohichniy konteksty [“The first signs” of the loss of the centennial generation youth: Socio-philosophical and pedagogical contexts]. *Vvichlyvist. Humanitas*, (3), 3–10.

Vitalii Turenko

*Doctor of Philosophical Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the
Department of Philosophy of the Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>

e-mail: vitali_turenko@knu.ua

**SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE MAIN
FACTORS OF ACADEMIC RE-MIGRATION IN THE CONTEXT
OF SECURITY THREATS**

Abstract

The article provides a socio-philosophical analysis of academic re-migration as one of the key mechanisms for restoring a state's intellectual potential under conditions of military and hybrid threats. Academic re-migration is examined not merely as a process of the physical return of researchers, academics, and students to their country of origin, but as a complex sociocultural, axiological, and security-related phenomenon shaped by the interaction of individual motivations, societal expectations, and public policy. It is argued that contemporary security challenges significantly transform traditional patterns of academic mobility, turning the return of intellectual capital into a strategic factor of national resilience.

The study identifies the principal groups of factors influencing academic re-migration, including security-related, economic, institutional, sociocultural, and worldview-value factors. Particular attention is paid to the role of trust in state institutions, the preservation of national identity, prospects for professional self-realization, and mechanisms of social partnership among the state, educational institutions, and the academic community. It is demonstrated that the decision to return is shaped not only by material incentives but also by an awareness of personal responsibility for the future development of society and the state.

The article emphasizes that an effective policy of academic re-migration should extend beyond demographic or economic approaches and be grounded in a comprehensive understanding of human capital as a strategic security resource. It is established that creating a favorable environment for the return of scholars

requires a combination of security guarantees, the development of academic freedom, support for scientific research, and the provision of opportunities for both professional and personal fulfillment.

Keywords: academic re-migration; security threats; human capital; academic mobility; social partnership; national security; reintegration; intellectual potential.

Надійшла до редакції/ Received: 28.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 12.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Левченко Євгенія Вікторівна

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-0361-6455>

e-mail: levchenyuk@knu.ua

Власенко Федір Павлович

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-5272-9018>

e-mail: vlasenko_f@knu.ua

Власенко Валерій Павлович

*Кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національна академія внутрішніх справ (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-1287-9732>

e-mail: vlasenko.v@navs.edu.ua

КУЛЬТУРНИЙ ШОК У ПРОЦЕСІ АКАДЕМІЧНОЇ РЕЕМІГРАЦІЇ МОЛОДІ: ВИКЛИКИ ОСВІТНЬОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

Резюме

У статті здійснено комплексний аналіз феномену культурного шоку в процесі академічної рееміграції молоді та його впливу на освітню й соціальну адаптацію осіб, які повертаються до країни походження після тривалого навчання, стажування або наукової діяльності за кордоном. Обґрунтовано, що академічна рееміграція є не лише фізичним поверненням до країни походження, а складним соціокультурним і психологічним процесом, який супроводжується необхідністю повторної адаптації до національного освітнього та суспільного середовища. Визначено, що культурний шок у процесі академічної рееміграції проявляється через комплекс емоційних, когнітивних і поведінкових реакцій, які охоплюють переживання невизначеності, фрустрації, втрати відчуття належності, перегляд системи цінностей,

а також необхідність вироблення нових моделей соціальної та академічної взаємодії.

У дослідженні показано, що адаптаційні труднощі молодих реемігрантів значною мірою пов'язані з особливостями функціонування освітніх інституцій, відмінностями академічних культур, специфікою професійної реалізації та характером соціального середовища. Водночас культурний шок розглядається не лише як чинник дезадаптації, але і як потенційний ресурс розвитку особистості. Переживання досвіду міжкультурної взаємодії та подальшої реадaptaції сприяє формуванню міжкультурної компетентності, розвитку критичного мислення, когнітивної гнучкості, рефлексивності та здатності до ефективної діяльності в умовах культурного різноманіття. Підкреслено, що успішне подолання труднощів повернення створює передумови для інтеграції міжнародного досвіду в національний освітній простір, розвитку інноваційного потенціалу молоді та зміцнення людського капіталу держави. Ефективна академічна рееміграція потребує комплексного підходу, який поєднує психологічну підтримку молоді, розвиток інституційних механізмів адаптації в закладах освіти, створення професійних можливостей для самореалізації та формування державної політики, орієнтованої на збереження зв'язків із молодими фахівцями, які здобули міжнародний досвід. У сучасних умовах академічна рееміграція має розглядатися не лише як складова міграційної політики, а як важливий інструмент відновлення інтелектуального потенціалу країни, посилення конкурентоспроможності національної освіти та науки й забезпечення довгострокового суспільного розвитку.

Ключові слова: адаптація; академічна рееміграція; інтелектуальний капітал; культурний шок; міграція; мобільність; молодь; національна безпека; освіта; рееміграція; реверсний культурний шок.

Вступ

У сучасному світі академічна мобільність стала одним із ключових чинників розвитку освіти, науки та міжнародного співробітництва. Програми навчання за кордоном, участь у міжнародних дослідницьких проєктах, студентські обміни та вимушене переміщення молоді внаслідок воєнних конфліктів сприяють формуванню покоління, для якого перебування в іншому культурному та освітньому середовищі стає звичним досвідом. Водночас дедалі більшої актуальності набуває проблема академічної рееміграції — повернення студентів, аспірантів і молодих науковців до країни походження після тривалого періоду навчання або роботи за кордоном. Цей процес супроводжується низкою адаптаційних викликів, серед яких особливе місце посідає феномен культурного шоку.

Традиційно культурний шок розглядається як реакція особистості на потрапляння в нове соціокультурне середовище. Проте в умовах

рееміграції виникає специфічна форма цього явища — реверсний культурний шок, коли труднощі адаптації пов'язані не зі входженням до чужої культури, а з поверненням до власного суспільства, яке за час відсутності осіб зазнало певних трансформацій або сприймається нею вже інакше. Молоді люди, які здобували освіту за кордоном, нерідко стикаються з невідповідністю між набутими цінностями, освітніми практиками, професійними очікуваннями та реаліями національного академічного й соціального середовища. Це може спричиняти почуття дезорієнтації, соціального відчуження, розчарування або втрати професійної перспективи.

Особливої актуальності зазначена проблема набуває в Україні в умовах повномасштабної війни та безпрецедентних міграційних процесів після 2022 року. Значна кількість українських студентів і молодих науковців продовжує навчання в закордонних університетах, бере участь у міжнародних освітніх програмах або тимчасово інтегрувалася в академічні системи інших держав. У контексті майбутнього повоєнного відновлення України питання їхнього повернення та успішної реінтеграції стає одним із стратегічних чинників збереження й відновлення інтелектуального потенціалу держави. Водночас повернення не гарантує автоматичної адаптації, оскільки реемігранти можуть стикатися з труднощами повторної соціалізації, академічної інтеграції та професійної реалізації.

Сучасні дослідження засвідчують, що культурний шок не варто розглядати виключно як негативне явище. Переживання адаптаційної кризи може виступати важливим ресурсом особистісного розвитку, сприяти формуванню міжкультурної компетентності, критичного мислення, рефлексивності та більш складної системи ідентичності. У випадку академічної рееміграції молоді досвід перебування в іншому освітньому середовищі здатний не лише ускладнювати процес повернення, але й створювати передумови для генерації нових знань, інноваційних практик та трансферу міжнародного досвіду в національний освітній простір.

Науковий інтерес до цієї проблематики зумовлений також необхідністю розроблення ефективних механізмів підтримки академічних реемігрантів, формування інклюзивного освітнього середовища та вдосконалення державної політики у сфері академічної мобільності. Особливо важливим є дослідження взаємозв'язку між культурним шоком, освітньою адаптацією та процесами соціальної інтеграції молоді після повернення до країни походження.

Таким чином, вивчення культурного шоку у процесі академічної рееміграції молоді є актуальним науковим і практичним завданням, що дозволяє глибше зрозуміти механізми освітньої та соціальної адаптації реемігрантів, а також визначити шляхи використання їхнього міжнародного

досвіду як важливого ресурсу розвитку національної системи освіти та повоєнного відновлення України.

Методи дослідження

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує напрацювання соціальної психології, психології особистості, міжкультурної комунікації та досліджень академічної мобільності. Використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Застосовано аналіз, синтез та узагальнення наукової літератури для з'ясування сутності понять «культурний шок», «реверсний культурний шок», «академічна рееміграція» та «адаптація». Порівняльний метод використано для зіставлення особливостей первинної міжкультурної адаптації та адаптації молоді після повернення до країни походження. Системний підхід дав змогу розглянути культурний шок як комплексний феномен, що охоплює психологічні, освітні та соціальні аспекти рееміграції. За допомогою соціокультурного підходу проаналізовано вплив культурних відмінностей, ціннісних орієнтацій і соціальних практик на процес реінтеграції молодих людей у національне освітнє середовище. Також використано інтерпретативний метод, який дозволив виявити потенціал культурного шоку як чинника особистісного розвитку, формування міжкультурної компетентності та трансформації ідентичності академічних реемігрантів.

Результати дослідження

У сучасних дослідженнях академічної мобільності та міграційних процесів культурний шок розглядається як один із ключових механізмів психологічної та соціокультурної адаптації особистості до зміненого середовища. Проте в контексті академічної рееміграції молоді особливого значення набуває не стільки первинний культурний шок, пов'язаний із перебуванням за кордоном, скільки феномен реверсного культурного шоку (reverse culture shock), який виникає під час повернення до країни походження після тривалого навчання або наукової діяльності в іншому соціокультурному просторі. У цьому випадку особистість змушена адаптуватися не до нової культури як такої, а до зміненого сприйняття власного суспільства та до нових умов взаємодії з освітніми, професійними й соціальними інститутами.

Теоретичні засади дослідження культурного шоку були закладені в межах концепції американського антрополога Калверта Оберга (C. Oberg), який одним із перших увів у науковий обіг поняття «культурний шок». На думку дослідника, культурний шок є наслідком втрати звичних символів соціальної взаємодії та нездатності автоматично використовувати звичні моделі поведінки в новому культурному середовищі. К. Оберг визначав його як «стан тривоги та дезорієнтації, що виникає через необхідність

приспосовування до незнайомих норм і цінностей» [1, с. 179]. Для академічних реемігрантів подібний стан може проявлятися у формі розчарування після повернення, коли набуті за кордоном освітні практики, академічні стандарти чи професійні очікування не знаходять повної реалізації у вітчизняному середовищі.

Подальший розвиток проблематика культурного шоку отримала в межах теорії акультурації Джона Беррі (J. Berry). На відміну від Оберга, який акцентував увагу на кризовому аспекті адаптації, Беррі розглядав міжкультурний контакт як процес взаємодії різних культурних систем. Центральним поняттям його концепції виступає акультураційний стрес, що виникає внаслідок необхідності узгодження власної культурної ідентичності з вимогами нового середовища. У рамках цієї теорії виділяються «чотири основні стратегії адаптації: асиміляція, інтеграція, сепарація та маргіналізація» [2, с. 268]. Для академічної рееміграції найбільш продуктивною вважається стратегія інтеграції, за якої особистість зберігає власну культурну ідентичність, одночасно використовуючи набуті міжнародні компетентності та досвід у країні повернення. Саме ця модель дозволяє розглядати реемігрантів як потенційних агентів трансферу знань і соціальних інновацій.

Важливим теоретичним підґрунтям для аналізу культурного шоку є також концепція міжкультурної комунікації Едварда Голла (E. Hall). Дослідник доводив, що значна частина культурних відмінностей має прихований характер і проявляється через комунікативні патерни, ставлення до часу, соціальної дистанції, ієрархії та міжособистісної взаємодії. Запропонований ним поділ культур на висококонтекстні та низькоконтекстні дозволяє пояснити труднощі, з якими стикаються молоді люди після повернення з іноземних університетів. Зміна академічної культури, моделей комунікації між викладачем і студентом, принципів організації навчального процесу або наукової роботи часто стає причиною відчуття відчуження навіть у знайомому соціальному середовищі [3].

Значний вплив на сучасні дослідження адаптації справила також модель міжкультурної чутливості Мілтона Беннета (M. Bennett). У межах цієї концепції адаптація трактується як поступовий перехід від етноцентричного до етнорелятивістського способу мислення. «Особи, які тривалий час перебували в іншому культурному середовищі, зазвичай демонструють вищий рівень міжкультурної компетентності та здатність сприймати культурні відмінності не як загрозу, а як ресурс розвитку» [4, с. 121]. Проте повернення до країни походження може супроводжуватися конфліктом між новими інтерпретаційними схемами та усталеними суспільними практиками, що посилює ризики реверсного культурного шоку.

Особливе значення для дослідження академічної рееміграції має теорія реверсного культурного шоку Джона та Джин Гуллахорнів (J. & J. Gullahorn), відома як W-крива адаптації. «Якщо класична U-крива адаптації описує процес входження до нового культурного середовища, то W-крива враховує додатковий цикл адаптації після повернення додому» [5, с. 41]. Згідно з цією концепцією, реемігрант проходить повторний етап дезадаптації, оскільки за час перебування за кордоном трансформуються як його власні цінності та ідентичність, так і соціальне середовище країни походження. У результаті повернення часто супроводжується почуттям невідповідності очікувань і реальності, що особливо характерно для молодих людей, які отримали досвід навчання в інших академічних середовищах.

З позицій гуманістичної психології А. Маслоу та К. Роджерса культурний шок може розглядатися не лише як кризовий стан, а й як важливий чинник особистісного зростання. Зіткнення з новими культурними практиками, цінностями та способами організації життя створює умови для переоцінки власного досвіду, розвитку рефлексії та формування більш складної системи ідентичності [6; 7]. У випадку академічної рееміграції це означає, що труднощі адаптації можуть трансформуватися в ресурс професійного розвитку, підвищення міжкультурної компетентності та активізації громадянської й наукової активності молоді.

У сучасних дослідженнях академічної мобільності дедалі частіше використовується також транснаціональний підхід. Відповідно до цього підходу міграція та рееміграція не розглядаються як одноразові переміщення між двома країнами, а трактуються як процес функціонування особистості у кількох соціальних просторах одночасно. Для академічних реемігрантів характерним є збереження професійних, освітніх і наукових зв'язків із міжнародними академічними мережами навіть після повернення до країни походження. Це створює нові можливості для інтеграції міжнародного досвіду, але водночас може ускладнювати процес соціокультурної адаптації.

Таким чином, сучасні концепції культурного шоку дозволяють розглядати академічну рееміграцію молоді не лише як процес повернення до національного освітнього середовища, а як складний етап трансформації особистісної, культурної та професійної ідентичності. Поєднання підходів К. Оберга, Дж. Беррі, Е. Голла, М. Беннета, Дж. і Дж. Гуллахорнів, а також гуманістичних і транснаціональних теорій створює цілісну методологічну основу для аналізу викликів освітньої та соціальної адаптації молодих академічних реемігрантів.

Варто зауважити, що у процесі академічної рееміграції молоді культурний шок не обмежується негативними переживаннями, пов'язаними з поверненням до країни походження. Попри труднощі освітньої та соціальної адаптації, він може виступати важливим чинником особистісного

розвитку, формування нових компетентностей та переосмислення власної ідентичності. У сучасних дослідженнях міжкультурної адаптації дедалі частіше акцентується увага на тому, що переживання реверсного культурного шоку здатне активізувати внутрішні ресурси особистості та сприяти її подальшому професійному й соціальному становленню.

Для молодих людей, які повертаються після тривалого навчання або академічного стажування за кордоном, культурний шок нерідко стає каталізатором розвитку низки адаптивних механізмів. Насамперед це проявляється у зростанні міжкультурної компетентності та здатності ефективно функціонувати в різних соціокультурних контекстах. Перебування в міжнародному академічному середовищі та подальше повернення до національної освітньої системи сприяють формуванню більшої толерантності до відмінностей, розвитку емпатії та готовності до міжкультурного діалогу. Водночас молоді реемігранти часто демонструють вищий рівень когнітивної гнучкості, здатність до критичного осмислення соціальної реальності та відкритість до інноваційних підходів у навчанні й професійній діяльності.

У межах теорії акультурації Джона Беррі «успішне подолання адаптаційних труднощів постає результатом інтеграційної стратегії, що дозволяє особистості поєднати елементи різних культурних досвідів у межах єдиної системи цінностей» [2, с. 270]. У випадку академічної рееміграції це означає не відмову від досвіду, набутого за кордоном, а його творчу інтеграцію в національне освітнє та соціальне середовище. Саме тому культурний шок може супроводжуватися не лише кризою ідентичності, а й формуванням більш складної та багатовимірної особистісної структури.

Водночас психологічні реакції на реверсний культурний шок мають багаторівневий характер і охоплюють емоційну, когнітивну та поведінкову сфери. На емоційному рівні академічні реемігранти можуть переживати тривогу, невпевненість, розчарування, почуття соціальної ізоляції або втрати належності до певної спільноти. Дослідження Д. Варда, С. Бочнера та А. Фернема демонструють, що після повернення молоді люди нерідко відчувають більші труднощі адаптації, ніж під час первинного виїзду за кордон, оскільки очікують легкого повернення до знайомого середовища, яке на практиці виявляється зміненим або сприймається ними вже інакше [8].

На когнітивному рівні культурний шок проявляється через необхідність переосмислення раніше сформованих уявлень про освіту, професійну діяльність та суспільні відносини. Молоді люди стикаються з когнітивним конфліктом між академічними стандартами, засвоєними в іноземних університетах, та практиками, поширеними в національному освітньому просторі. На поведінковому рівні труднощі адаптації можуть проявлятися через зниження соціальної активності, уникнення академічної взаємодії,

критичне ставлення до існуючих освітніх практик або, навпаки, надмірні спроби пристосуватися до них. Разом із тим саме на цьому рівні поступово формуються нові адаптивні стратегії, які дозволяють реемігрантам інтегрувати міжнародний досвід у професійну та соціальну діяльність. У багатьох випадках молоді люди стають провідниками нових освітніх підходів, дослідницьких практик і моделей академічної культури.

Особливого значення для інтерпретації культурного шоку в процесі академічної рееміграції набувають підходи гуманістичної психології. Як зазначає Ерік Еріксон, «повернення після тривалого перебування за кордоном може розглядатися як ситуація повторного переживання кризи ідентичності, характерної для молодого віку» [9, с. 293]. Реемігрант змушений інтегрувати новий міжнародний досвід у власне уявлення про себе, що створює умови для формування більш зрілої та цілісної ідентичності.

З позицій А. Маслоу труднощі реадаптації можуть розглядатися як наслідок тимчасового порушення потреб у безпеці, соціальній належності та визнанні. Проте саме вихід за межі звичного культурного простору й подальше повернення створюють передумови для реалізації вищих потреб особистості, пов'язаних із саморозвитком і самоактуалізацією. «Особи, орієнтовані на самореалізацію, частіше сприймають труднощі академічної рееміграції як можливість професійного та особистісного зростання, а не як виключно негативний досвід» [6, с. 78].

Подібну логіку демонструє і екзистенційний підхід Віктора Франкла, відповідно до якого кризові ситуації стають поштовхом до пошуку нових смислів. У контексті академічної рееміграції культурний шок можна розглядати як своєрідне екзистенційне випробування, що спонукає молодь до переосмислення власних професійних цілей, громадянської відповідальності та життєвих пріоритетів. На думку Франкла, саме «осмислення складного досвіду дозволяє людині перетворити кризу на ресурс внутрішнього розвитку» [10, с. 34].

Сучасні дослідження також дедалі частіше пов'язують успішне подолання культурного шоку з концепцією посттравматичного зростання, розробленою Р. Тедескі та Л. Калгуном. Відповідно до цього підходу «складні життєві обставини можуть сприяти формуванню нових життєвих перспектив, зміцненню особистісної стійкості та розвитку здатності до конструктивного подолання труднощів» [11, с. 11]. Для молодих академічних реемігрантів це може проявлятися у підвищенні рівня автономності, відповідальності, соціальної активності та готовності брати участь у модернізації освітнього середовища.

Ключовим механізмом трансформації культурного шоку з дезадаптаційного чинника в ресурс розвитку виступає рефлексія. Саме рефлексивне осмислення досвіду навчання за кордоном і повернення до країни

походження дозволяє молодим людям інтегрувати суперечливі елементи власної біографії в цілісну систему особистісних смислів. У цьому контексті культурний шок постає не лише як виклик освітньої та соціальної адаптації, а й як важливий етап формування нової професійної, громадянської та культурної ідентичності академічного реемігранта.

Отже, в умовах академічної рееміграції молоді культурний шок слід розглядати не лише як прояв адаптаційної кризи, а як складний багаторівневий процес особистісної трансформації. Він виступає важливим механізмом формування міжкультурної компетентності, оновлення ідентичності та розвитку людського потенціалу, що має особливе значення для успішної освітньої та соціальної реінтеграції молодих академічних реемігрантів.

Висновки

Культурний шок у процесі академічної рееміграції молоді є складним багатовимірним феноменом, що охоплює психологічні, освітні та соціальні аспекти повернення особистості до країни походження після тривалого перебування в іншому академічному та культурному середовищі. На відміну від класичного культурного шоку, який виникає під час входження до нової культури, академічна рееміграція часто супроводжується реверсним культурним шоком, пов'язаним із необхідністю повторної адаптації до знайомого, але вже інакше сприйнятого соціального простору. У результаті молоді люди стикаються не лише з потребою відновлення соціальних зв'язків, а й із необхідністю узгодження набутих за кордоном цінностей, освітніх практик і професійних очікувань із реаліями національного освітнього середовища.

Проведений аналіз теоретичних підходів К. Оберга, Дж. Беррі, Е. Голла, М. Беннета, Дж. та Дж. Гуллахорнів засвідчив, що культурний шок у процесі академічної рееміграції доцільно розглядати не лише як прояв адаптаційної кризи, але і як закономірний етап міжкультурної трансформації особистості. Найбільші труднощі виникають у сфері освітньої та соціальної адаптації, де молоді реемігранти можуть переживати розчарування, втрату відчуття належності, когнітивний дисонанс між різними академічними культурами, а також складнощі інтеграції в існуючі інституційні практики.

Водночас дослідження показало, що наслідки культурного шоку не мають виключно негативного характеру. З позицій гуманістичної та екзистенціальної психології адаптаційна криза може виступати важливим ресурсом особистісного розвитку. Переживання реверсного культурного шоку сприяє формуванню міжкультурної компетентності, розвитку когнітивної гнучкості, критичного мислення, рефлексивності та здатності до функціонування в умовах культурної різноманітності. Саме тому академічна рееміграція здатна виконувати не лише адаптаційну, але й інноваційну

функцію, забезпечуючи трансфер знань, нових освітніх практик і міжнародного досвіду до національного освітнього простору.

Особливої актуальності проблема культурного шоку в процесі академічної рееміграції набуває для України в умовах повномасштабної війни та масштабної освітньої міграції молоді. Повернення студентів, аспірантів і молодих науковців має розглядатися не лише як демографічний або міграційний процес, а як стратегічний чинник відновлення інтелектуального потенціалу держави та розвитку національної системи освіти. Водночас ефективність цього процесу значною мірою залежить від здатності освітніх інституцій та державної політики створити сприятливі умови для реінтеграції молодих реемігрантів. У зв'язку з цим перспективними напрямками подальшої роботи є розроблення комплексних програм психологічної підтримки академічних реемігрантів, впровадження адаптаційних освітніх механізмів у закладах вищої освіти, розвиток менторських програм і професійних мереж для молоді, яка повертається після навчання за кордоном. Важливим завданням також є формування державної політики академічної рееміграції, спрямованої не лише на стимулювання повернення, а й на ефективне використання набутого міжнародного досвіду в інтересах модернізації освіти, науки та повоєнного відновлення України.

Список посилань

1. Oberg K. Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*. 1960. Vol. 7, No. 4. P. 177–182.
2. Berry J. W. Acculturation. *Culture and Human Development* / ed. by J. W. Berry, D. L. Sam. London; New York: Psychology Press, 2005. P. 263–273.
3. Hall E. T., Hall M. R. *The Sounds of Silence*. Anthropology. Connecticut: The Dushkin Publishing Group, 1987. P. 79–84.
4. Bennett J. M. Modes of cross-cultural training: Conceptualizing cross-cultural training as education. *International Journal of Intercultural Relations*. 1986. Vol. 10. No. 2. P. 117–134.
5. Gullahorn J. T., Gullahorn J. E. An Extension of the U-Curve Hypothesis // *Journal of Social Issues*. 1963. Vol. 19. No. 3. P. 33–47. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-560.1963.tb00447.x/abstract>
6. Masłow A. *Motywacja i osobowość*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. 286 p.
7. Rogers C. R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin, 1961. 420 p.

8. Ward C., Bochner S., Furnham A. *The Psychology of Culture Shock*. 2nd ed. London; New York: Routledge, 2001. 368 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003070696>.
9. Erikson E. H. *Childhood and Society*. New York: W. W. Norton & Company, 1950. 397 p.
10. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2024. 159 с.
11. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15. No. 1. P. 1–18. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/682769.pdf>

References

1. Oberg, K. (1960). Cultural shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*, 7(4), 177–182.
2. Berry, J. W. (2005). Acculturation. In J. W. Berry & D. L. Sam (Eds.), *Culture and human development* (pp. 263–273). Psychology Press.
3. Hall, E. T., & Hall, M. R. (1987). The sounds of silence. In *Anthropology* (pp. 79–84). The Dushkin Publishing Group.
4. Bennett, J. M. (1986). Modes of cross-cultural training: Conceptualizing cross-cultural training as education. *International Journal of Intercultural Relations*, 10(2), 117–134.
5. Gullahorn, J. T., & Gullahorn, J. E. (1963). An extension of the U-curve hypothesis. *Journal of Social Issues*, 19(3), 33–47. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-560.1963.tb00447.x/abstract>
6. Maslow, A. (2006). *Motywacja i osobowość [Motivation and personality]*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
7. Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
8. Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003070696>
9. Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W. W. Norton & Company.
10. Frankl, V. E. (2024). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori [Man's search for meaning. Psychologist in a concentration camp]*. Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozwillia».
11. Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/682769.pdf>

Yevheniia Levcheniuk

*PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy of the Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-0361-6455>
e-mail: levchenyuk@knu.ua*

Fedir Vlasenko

*PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy of the Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-5272-9018>
e-mail: vlasenko_f@knu.ua*

Valerii Vlasenko

*PhD in Law, Associate Professor,
Department of Theory, History and Philosophy of Law
National Academy of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-1287-9732>
e-mail: vlasenko.v@navs.edu.ua*

**CULTURE SHOCK IN THE PROCESS OF YOUTH ACADEMIC
RE-MIGRATION: CHALLENGES OF EDUCATIONAL AND
SOCIAL ADAPTATION**

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the phenomenon of culture shock in the process of youth academic re-migration and its impact on the educational and social adaptation of individuals returning to their country of origin after extended periods of study, internships, or research activities abroad. The study substantiates that academic re-migration is not merely a physical return to the country of origin but a complex socio-cultural and psychological process accompanied by the need for readaptation to the national educational and social environment. It is demonstrated that culture shock in the process of academic re-migration manifests itself through a complex set of emotional, cognitive, and behavioral reactions, including experiences of uncertainty,

frustration, loss of a sense of belonging, reassessment of value systems, and the necessity of developing new models of social and academic interaction.

The research shows that the adaptation difficulties experienced by young re-migrants are largely associated with the functioning of educational institutions, differences in academic cultures, the specifics of professional self-realization, and the characteristics of the social environment. At the same time, culture shock is considered not only as a factor of maladaptation but also as a potential resource for personal development. The experience of intercultural interaction and subsequent readaptation contributes to the formation of intercultural competence, the development of critical thinking, cognitive flexibility, reflexivity, and the ability to function effectively in culturally diverse environments. It is emphasized that the successful overcoming of return-related challenges creates conditions for integrating international experience into the national educational space, enhancing the innovative potential of young people, and strengthening the state's human capital.

Effective academic re-migration requires a comprehensive approach combining psychological support for young people, the development of institutional adaptation mechanisms within educational institutions, the creation of professional opportunities for self-realization, and the implementation of public policies aimed at maintaining connections with young specialists who have acquired international experience. Under contemporary conditions, academic re-migration should be viewed not only as a component of migration policy but also as an important instrument for restoring the country's intellectual potential, strengthening the competitiveness of national education and science, and ensuring long-term societal development.

Keywords: adaptation; academic re-migration; intellectual capital; culture shock; migration; mobility; youth; national security; education; re-migration; reverse culture shock.

Надійшла до редакції/ Received: 24.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 10.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Ярмоліцька Наталія Вікторівна

*Кандидат філософських наук, докторантка філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-1922-3496>

e-mail: nataliia.yarmolitska@knu.ua

КОНЦЕПТУАЛЬНІ РОЗБІЖНОСТІ РАДЯНСЬКОГО ТА КИТАЙСЬКОГО МАРКСИЗМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКИХ, ПОЛІТИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ СТРАТЕГІЙ

Резюме

Здійснено порівняльний аналіз радянського та китайського марксизму як двох історично та ідеологічно відмінних моделей інтерпретації марксистської теорії. Проаналізовано, яким чином специфічні історичні умови, культурні та політичні виклики сформували дві відмінні моделі соціалістичного будівництва. Показано, що радянський марксизм (марксизм-ленінізм) та китайський марксизм (маоїзм) розвивались по різному й представляли два найбільш масштабні експерименти з трансформації суспільства, які, не дивлячись на спільне коріння, виробили власні, кардинально різні стратегії розвитку. Якщо радянський марксизм розвивався, переважно, як канонізована ідеологія, заснована на марксизмі-ленінізмі, з чітко визначеною орієнтацією на індустріальну модель розвитку з домінуванням в ній партійно-бюрократичного апарату, то китайський марксизм, сформований на основі маоїзму, постає як результат адаптації марксистської теорії до аграрного суспільства, в якому ключова роль відводилась селянству. Значна увага приділена дослідженню переходу від пролетарського централізму в СРСР до селянського месіанізму в Китаї, а також ролі культури в легітимзації влади. Встановлено, що радянська модель базувалась на жорсткому ідеологічному контролі та уніфікації культурного простору, тоді як китайську модель відрізняла хоча й радикальна, але більш гнучка форма взаємодії з національною культурною спадщиною. Зроблено висновок, що радянський і китайський марксизм слід розглядати не як однорідні явища,

а як історично зумовлені, контекстуальні інтерпретації марксизму, які відображають специфіку соціального, політичного та культурного розвитку суспільства обох країн.

Ключові слова: марксизм; радянський марксизм; китайський марксизм; маоїзм; соціалізм з китайською специфікою; китаїзація марксизму.

Вступ

Марксизм, який першопочатково був сформований на основі ідей К. Маркса та Ф. Енгельса, став однією з найвпливовіших глобальних проєктів ХХ століття. Виникнувши як європейська інтелектуальна традиція, його адаптація в різних геополітичних системах призвела до виникнення суттєвих теоретичних розбіжностей в державній політиці різних соціалістичних країн, насамперед в СРСР та Китаї. Незважаючи на спільне ідейне коріння радянська та китайська моделі марксизму виробили кардинально різні стратегії розвитку. В СРСР марксизм трансформувався у форму марксизму-ленінізму, тоді як у Китаї він набув специфічної форми маоїзму й був доповнений пізнішими ідеологічними концепціями. Такі відмінності були зумовлені історичними, економічними та культурними особливостями обох держав. У сучасних реаліях, що складаються в світі, існує необхідність вкотре звернутись до переосмислення марксизму не як монолітної теорії, а як динамічної системи ідей, що трансформується залежно від соціально-історичних умов.

Актуальність даного дослідження визначається сучасним станом глобальної політики, в якій роль Китаю набуває все більш вагомого значення, а марксизм залишається офіційним ідеологічним фундаментом держави. Порівняння з радянською моделлю дасть можливість глибше осмислити механізми ідеологічної адаптації, трансформації та тривалості існування політичних систем, які апелюють до марксистської традиції.

Проблематика розвитку марксизму та його інтерпретації вже давно привертає увагу дослідників у галузі політичної філософії, історії та соціології. Зокрема, наукові розробки дослідження радянського та китайського марксизму були представлені в працях вітчизняних науковців. Так ґрунтовний компаративний аналіз розуміння концепту «практики» в українському радянському та китайському марксизмі, а також ідеям сучасних китайських філософів, особливостям філософського та антропологічного дискурсу в рамках китайського марксизму, дослідженню процесу китаїзації марксизму були представлені в працях українських науковців С. Руденка, В. Туренка, В. Вілкова, Н. Ярмоліцької, В. Горбатенка [1; 2; 3]. Дослідженню основних аспектів китаїзованого феноменологічного марксизму присвячено працю українського китаєзнавця В. Кіктенка [4]. Також слід згадати ґрунтовну працю вченого стосовно дослідження історії розвитку українського

китаєзнавства від початку зародження й дотепер, як частини загального процесу розвитку китаєзнавства у Східній Європі [5]. Слід згадати наукові пошуки китайської дослідниці Лі Цзе, яка вивчала аналітичні матеріали китайських радянологів [6]. В іншій праці дослідниця порівнює комуністичні режими Китаю та Радянського Союзу, відзначивши різницю в їхніх культурних традиціях та історичному минулому [7]. Зарубіжні дослідники також не полишають спроби вивчати ідеї марксизму, до того ж в англomовному просторі продовжує виходити журнал «Rethinking Marxism». В ньому науковці публікують статті присвячені дослідженню марксизму. Ідеям Леніна, Сталіна, «опортунізму» та «революційній соціал-демократії», присвячені праці канадського історика-марксиста Ларс Ліх [8]. Едвард Берінг досліджував транснаціональну історію марксизму [9]. Дерек Форд і Коллін Чемберс в своїй праці здійснили ґрунтовний аналіз твору Маркса [10]. Ян Чжун в 2025 р. опублікував монографію, яка була присвячена порівняльному аналізу теоретичних систем Комуністичної партії Китаю та Комуністичної партії Радянського Союзу [11].

Як бачимо найсучасніші дослідження демонструють не лише порівняльний аналіз радянського та китайського марксизму, а й більш ширші контексти — від філософських практик і культурних трансформацій до модернізації інтерпретацій марксизму в рамках інституційної політики. Вони свідчать про те, що марксизм у сучасних наукових дискурсах продовжує розглядатись як динамічна система, що взаємодіє з національними традиціями, культурними практиками та сучасними політичними викликами й залишається актуальним напрямом наукових досліджень.

Метою статті є комплексне дослідження відмінностей і спільних рис радянського та китайського марксизму в філософському, політичному та культурному аспектах.

Методи дослідження

Теоретико-методологічна основа даної статті ґрунтується на принципах об'єктивності, науковому історизмі та системності. Для досягнення поставленої мети та вказаних завдань нами було застосовано загальнонаукові та спеціальні *методи дослідження*. Так, порівняльно-історичний метод дозволив виявити спільні та відмінні риси розвитку радянського та китайського марксизму, а також порівняти філософські парадигми, політичні доктрини і культурні стратегії СРСР та Китаю. Історико-генетичний метод дозволив з'ясувати процес еволюції радянського марксизму — від ленінізму до «розвиненого соціалізму», та китайського марксизму — від маоїзму до «соціалізму з китайською специфікою», що дозволило виявити причини переосмислення класичної марксистської теорії; метод політичного аналізу дозволив оцінити вплив марксистської ідеології на формування політичних інституцій та державну політику СРСР та Китаю. Також

дане дослідження було доповнене текстологічним та герменевтичним аналізом основних літературних джерел. Герменевтика дозволила виявити приховані смисли та ідеологічні напрями, які були закладені в партійних документах обох країн. Таким чином, застосування цих методів дозволило здійснити комплексний аналіз трансформації марксистської теорії в різних історичних і культурних контекстах.

Результати дослідження

Філософська основа радянського та китайського марксизму. Радянська модель марксизму сформувалась під впливом ідей В. Леніна, який адаптував теорію Маркса до умов Російської імперії. Він намагався поєднати класичний марксизм з власною політичною теорією, якій хотів надати статус науково обґрунтованої теорії суспільного розвитку. Розвиваючи марксизм, Ленін підкреслював роль партії як носія свідомості, стверджуючи, що без революційної теорії не може бути революційного руху. Така ленінська теза містила потенціал для інтелектуального авангарду, проте в радянській практиці вона трансформувалась в монополію партії на істину. Також твердження Леніна про «диктатуру пролетаріату, як влади, що не обмежена законом» стає теоретичним підґрунтям для легітимації авторитарної держави. Тут слід відмітити, що відбувається своєрідна підміна, замість диктатури класу формується диктатура партійної бюрократії, ідеологічною основою якої стає марксизм-ленінізм, система, яка поєднувала історичний матеріалізм із концепцією авангардної партії. Тому й не дивно, що характерною рисою радянського марксизму стала його догматизація, а марксистська теорія набула статусу офіційної ідеології, в якій філософія перетворилась на інструмент легітимації політичної влади де альтернативні інтерпретації марксизму, або філософські течії, розглядались як ідеологічно ворожі. В цьому контексті слід вказати на значний вплив, який мали праці Леніна на інтерпретацію марксизму та філософію. Зокрема в роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Ленін відстоював об'єктивний характер матерії та критикував будь-які форми ідеалізму, назвавши їх ідеологічно небезпечними. Він визначає чотири точки зору з якими «марксист повинен підходити до оцінки емпіріокритицизму [12].

Філософська основа радянського марксизму будувалась на суворому діалектичному матеріалізмі, в якому історія розглядалась як процес зміни суспільно-економічних формацій. Він був канонізований як єдина «наукова» методологія, як універсальний метод пізнання природи, суспільства й мислення. Значна частина та напрям усіх досліджень пильно контролювались державною ідеологією. В радянській традиції діалектичний матеріалізм набуває систематизованої та догматизованої форми. Радянські дослідники розглядали його як універсальний метод пізнання, який потрібно застосовувати до природи, суспільства й мислення. Стають важливими

«закони діалектики» (єдність і боротьба протилежностей, перехід кількості в якість, заперечення заперечення), які поєднуються як об'єктивні й загальні. Теза про матеріалістичне розуміння історії, що виходить із визначальної ролі способу виробництва в розвитку суспільства (Ф. Енгельс) в радянській традиції була доведена до жорсткого економічного детермінізму. Як зазначав вітчизняний дослідник С. Кульчицький «марксизм — це вчення про класи, класову боротьбу, диктатуру пролетаріату та комунізм. Головною метою (або мрією) марксистів було встановлення комунізму. Цю мету-мрію вперше висловив Енгельс у лютому 1845 року... зазначивши, що «комуністичний принцип є принципом майбутнього...» [13, с. 14].

Після смерті Леніна значний вплив на розвиток радянської ідеології мав Й. Сталін. У цей період марксизм-ленінізм був інституціоналізований як офіційна державна доктрина. Діалектика, яка у Маркса була методом критики, стає набором «законів», що не підлягають сумніву, але це суперечить самому духу марксизму як відкритої теорії. В період сталінізму відбулась остаточна канонізація філософії в марксистсько-ленінську. Офіційна інтерпретація діалектичного матеріалізму, як завершеної та незмінної системи знань, що фактично суперечило діалектичному принципу розвитку, остаточно була закріплена в «Короткому курсі історії ВКП(б)» [14]. Це призвело до догматизації марксизму й перетворення його на інструмент ідеологічного контролю, в якому філософська критика ототожнювалась з політичною нелояльністю.

В період «післясталінської відлиги» ідеологія СРСР не зазнала особливих змін. У працях науковців продовжувалось піднімати питання про «розвиток Леніним діалектики як теорії пізнання марксизму» [15, с. 170]; визнання того, що «обґрунтування принципу партійності філософії є новим великим вкладом В. Леніна в розвиток марксистської філософії» [16, с. 14]; наголошувалось на значенні «ленінського вчення про партійність філософії для аналізу і розвитку сучасного природознавства» [17, с. 28]; досліджувався «марксистсько-ленінський принцип партійності філософії та його значення в боротьбі проти сучасного філософського ревізіонізму» [18, с. 36]; зазначалось, що «одним із основних і важливих положень ленінського вчення є глибоке обґрунтованість і реалізм в політиці партії. КПРС здійснює всю свою діяльність на основі визнання об'єктивного характеру суспільного розвитку та з'ясуванню тих особливих (історичних) законів, які регулюють виникнення та розвиток даного суспільного організму» [19, с. 17]. Принагідно зазначимо, що марксизм об'єднував країни соціалістичного табору, тому й не дивно, що в наукових працях українських дослідників висвітлювались питання впливу ідей класиків марксизму-ленінізму на класову боротьбу Китаю в період переходу від капіталізму до соціалізму. Наприклад, А. Енпольський зазначав, що «Маркс і Енгельс в своїх працях

викривали колоніальну політику англійських капіталістів у Китаї, високо оцінювали теоретичну боротьбу китайського народу проти англійських та інших гнобителів» [20, с. 12]. К. Ткаченко писав про «перемогу народно-демократичної революції в Китаї, встановлення диктатури народної демократії, її класової сутності й подальшому розвитку соціалістичної революції» [21, с. 24]. Також проблеми історії та політичної системи Радянського Союзу досліджувались і зарубіжними науковцями, які розглядали особливості політичної структури СРСР, еволюцію радянської ідеології та соціально-економічні трансформації [22; 23; 24].

Наведене вище свідчить про те, що ідеологічний напрям і риторика наукових досліджень радянських науковців залишалась незмінною майже до самого кінця існування радянського режиму. Тому, даючи оцінку радянському марксизму, слід зазначити, що він редукував складність соціальної реальності до схематичних моделей, ліквідував внутрішню критичність марксизму та підмінив емансипативний потенціал ідеологічним контролем. Отже, ключовими характеристиками радянського марксизму є: ортодоксальне трактування діалектичного матеріалізму; централізована однопартійна структура влади; акцент на індустріалізацію та класову боротьбу; диктатура пролетаріату над усіма сферами життя; культ колективного над індивідуальним; віра в перемогу комунізму, в «ідеальне» безкласове суспільство.

Проте, китайський марксизм сформував альтернативну модель політичної реалізації соціалістичної ідеології, яка суттєво відрізнялась від радянської. Центральним елементом китайської моделі стала концепція селянства, як головної революційної сили, що значно суперечило ортодоксальному радянському марксизму, в якому провідна роль відводилась індустріальному пролетаріату.

Звертаючись до історії китайського марксизму слід зазначити, що він виник у специфічних соціально-економічних умовах на початку ХХ століття, коли Китай був переважно аграрною країною з низьким рівнем індустріалізації. Це суттєво відрізняло його від індустріальних країн Європи, на основі досвіду яких і сформувалась теорія марксизму. Проте Мао Цзедун вирішив здійснити радикальну адаптацію марксистської теорії й підлаштувати її до китайських реалій. Він радикально переосмислює діалектику, зосереджуючись на «теорії суперечностей». В його трактуванні суб'єктивний фактор (воля народу) стає важливішим за об'єктивні економічні умови. Таким чином китайський марксизм набув форму маоїзму й продовжив розвивати й адаптувати марксистську теорію до аграрного, напівколоніального суспільства Китаю. Так виникає ідея необхідності «китаїзації марксизму» та пристосування його до національних умов країни. На відміну від класичного марксизму, який надавав ключову роль промисловому

пролетаріату, Мао Цзедун наголошував на революційному потенціалі селянства, ігнорування якого є ліворадикальним опортунізмом, зазначав він. «Найширшим і найлояльнішим союзником китайського пролетаріату є селянство, тим самим вирішується найважливіше питання про союзників у китайській революції» [25]. Таким чином, можна виділити основні принципи маоїзму, це – мобілізація селянства, ідеологічна боротьба та безперервна революція як механізм соціальних змін. Але найрадикальнішим проявом політики Мао Цзедуна стала започаткована ним Культурна революція, яка несла радикальний розрив із минулим, й повинна була знищити «чотири пережитки», що оновило б революційний дух китайського народу. Для Китаю ця революція стала інструментом деструкції старого суспільства заради створення утопічного майбутнього.

Радикальна переінтерпретація марксизму Мао Цзедуном мала відбуватись за допомогою практики, якій він надавав особливого значення. Він підкреслював, що саме практика є критерієм істини, що знання починаються з практики, роблячи при цьому акцент на єдності теорії та практики, на емпіричному досвіді як джерелі знання. «Домарксівський матеріалізм, – зазначав Мао Цзедун, – розглядав питання пізнання у відриві від суспільної природи людей, у відриві від історичного розвитку людства і тому не міг зрозуміти залежність пізнання від суспільної практики, тобто залежність пізнання від виробництва і класової боротьби... знання не можна здобути у відриві від виробничої діяльності» [26, с. 4–5]. Хоча такий підхід виглядає більш діалектичним, ніж радянський, проте і він має певні суперечності. До слова, практика в маоїзмі часто ототожнювалась з політичною кампанією, що відкривало шлях до ідеологічних експериментів, наприклад, «великого стрибка», який так само як і «культурна революція», мали катастрофічні наслідки. В даному контексті слід відмітити існування важливих відмінностей у трактуванні категорії «практика». В радянській традиції, зокрема в українській філософській думці 60-80-х років минулого століття вона набувала антропологічного та гуманістичного виміру й розглядалась як спосіб осмислення людського буття, а в китайському варіанті практика виступала, передусім, як інструмент революційної трансформації та критерій істини.

Філософським ядром китайського марксизму залишався діалектичний матеріалізм, проте в ідеях Мао Цзедуна він отримав інше осмислення. Зокрема, в праці «Про суперечності» він розглядає суперечність як універсальний і конкретно-історичний принцип розвитку, підкреслюючи її нерівномірний і багаторівневий характер. Мао Цзедун зазначав, що «в кожному процесі існує головна суперечність, яка визначає розвиток речей. Діалектичний погляд на світ учить людей вміло вивчати й аналізувати рух суперечностей у різних речах та явищах і на основі цього аналізу

можна визначати методи подолання суперечностей... Скрізь, в усіх процесах, існують суперечності — як у простих, так і в складних формах руху, як в об'єктивному світі, так і в людській свідомості» [26, с. 50–51]. Хоча таке твердження Мао Цзедун демонструє більш гнучкий спосіб мислення, ніж радянські схеми, але водночас воно створює ризик довільного визначення «головної суперечності» політичного керівництва, а також суттєво відрізняється від радянської тенденції до абстрактно-схематичного розуміння діалектики.

Мао Цзедун вважав, що в китаєзованому марксизмі важливу роль має осмислення ідеї концепту «лінії мас», яка формально передбачає участь народу «все для мас, все через маси». Проте критичний аналіз показує, що ця формула часто функціонувала як механізм мобілізації, а не реальної представництва мас. Як зазначають вітчизняні науковці «хоча концепт «лінія мас» був запропонований Мао Цзедуну у текстах ряду його праць, однак теоретичною основою його слугували міркування як К. Маркса, так В. Леніна, які вказували на важливість не керівництва масами, народами, але постійного свого роду «моніторингу» пізнання їхніх інтересів, уподобань та переконань» [1, с. 96].

Історія розвитку китайського марксизму свідчить про те, що в нього інтегрувались елементи традиційної філософії, зокрема ідеї гармонії протилежностей, циклічності розвитку та моральної відповідальності правителя, які були властиві конфуціанству та даосизму. Як зазначав Б. Шварц, маоїзм став не лише політичною ідеологією, а й своєрідним синтезом марксизму та китайської інтелектуальної традиції [27]. Саме ця синтетичність зумовила таку «гнучкість» китайського марксизму, а також його здатність до трансформацій у подальші історичні періоди. Віра Мао Цзедуну в комунізм, яка була насаджена масам, і створена ним система й досі залишається основною в Китаї, а КПК і на сьогодні зберігає повну монополію на політичну владу в країні. Після смерті Мао Цзедуну в Китаї відбулись реформування та еволюція китайського соціалізму, розпочались масштабні економічні реформи під керівництвом Ден Сяопіна. Основою цієї нової економічної стратегії стала концепція «соціалізму з китайською специфікою», яка передбачала використання ринкових механізмів, відкритість до іноземних інвестицій і збереження політичної монополії КП. Така модель розбудови Китаю дозволила здійснити стрімку економічну модернізацію та стати однією з провідних економік світу.

Зупинимось на порівняльному аналізі двох політичних систем. Найбільша політична розбіжність між двома державами полягає у визначенні революційного сутієкта, що відображає глибокий соціокультурний розрив. Зазначимо, що в політичному вимірі радянський марксизм реалізувався через вибудовану модель централізованої партійної держави, в

якій Комуністична партія виступала «авангардом пролетаріату» й фактично монополізувала політичну владу. Це означало, що політична структура СРСР повністю базувалась на концепції авангардної партії, яка була не тільки носієм класової свідомості, а ще й здійснювала керівництво революцією і державою, ґрунтувалась на жорсткій централізації влади, з домінуванням партійного апарату, в якому усі ключові рішення ухвалювались партійним керівництвом. Такий демократичний централізм на практиці часто трансформувався в жорсткий централізм, який обмежував політичний плюралізм. В радянській практиці держава розглядалась як ключовий інструмент побудови соціалізму, що зумовило планування командно-адміністративних методів управління та жорсткого контролю над політичним життям. Як зазначала Ханна Арендт радянська модель характеризувалась зрощенням ідеології та державного насильства, що перетворювало марксизм на засіб легітимації тоталітарної держави [28]. Хоча політична система Китаю також мала однопартійний характер, проте вона вирізнялась більшою прагматичністю в сфері економічної політики. Визнаючи провідну роль партії, цей напрям був доповнений концепцією «лінії мас». Такий принцип передбачав, що партія повинна «вчитись у мас», узагальнювати їхній досвід і повертати його у вигляді політичної лінії партії. Також існувала відмінність і в самій стратегії революції. В радянській моделі ключову роль відігравав міський пролетаріат і швидке захоплення державної влади, а в китайській моделі ключовими стали тривала народна війна, партизанська боротьба та поступове оточення міст селом. В китайському марксизмі робилась ставка на селянство, як носія революційної енергії, що принципово відрізняло його від класичної марксистської схеми. Таким чином, маоїстська концепція «лінії мас» набувала більш органічного зв'язку між владою та народом, політика стає на позиції постійної мобілізації енергії, яка згодом виливається в стратегію «перманентної революції» та ідеї безперервної класової боротьби, які стали ключовими елементами політичної практики Китаю.

Стосовно культурного виміру марксистських інтерпретацій обох систем слід зазначити, що вони були інструментом ідеології, але методи її використання різнились. Так культура в радянському марксизмі існувала як надбудова, що підпорядковувалась ідеологічним завданням держави, яка повинна була слугувати завданням соціалістичного будівництва. Відповідно до марксистсько-ленінської доктрини, культурна сфера мала відображати інтереси панівного класу (в радянському трактуванні — пролетаріату), представленого Комуністичною партією, що й зумовило підпорядкування мистецтва, науки та освіти ідеологічному контролю з боку держави. В СРСР центральним елементом радянської культурної політики став соціалістичний реалізм, офіційно закріплений як єдиний домінуючий художній метод, який за допомогою освіти, класичного мистецтва

(поставлене на службу партії) повинен був сформувавши «нову радянську людину» соціалістичного суспільства та поступовою асиміляцією національних культур у «радянський народ». В публікаціях радянських часів зазначалось, що «проблеми комуністичного виховання були актуальними протягом усієї історії становлення і розвитку соціалістичного суспільства в СРСР... Головним завданням в ідеологічній діяльності був комплексний підхід до комуністичного виховання... проведенню культурної революції, ленінський аналіз її суті та значення виховання нової людини» [29, с. 66]. Вся культурна політика була спрямована на уніфікацію та ідеологічний контроль, який обмежував творчу свободу й призводив до репресій проти митців і мислителів. Інакодумство в радянській культурі трактувалось як політична загроза, що призвело до тотальної цензури, репресій та еміграції значної частини інтелектуальної еліти. Це все свідчило про те, що в культурному вимірі радянський марксизм набував рис догматичної ідеології, спрямованої на відтворення лояльності лише до існуючого політичного порядку.

Культурний вимір китайського марксизму також мав важливе ідеологічного значення, проте його підхід був більш динамічним і суперечливим. Наприклад, Мао Цзедун розглядав культуру як поле класової боротьби, в якому необхідно протистояти «буржуазним» і «феодальним» елементам свідомості, викорінювати імперіалістичну культуру, яка існує в Китаї та є відображенням імперіалістичного й часткового правління в політичній і економічній сфері. «Імперіалістична та напівфеодальна культури — віддані брати, які утворили реакційний культурний союз проти нової культури Китаю. Цей вид реакційної культури служить імперіалістам та феодальному класу і має бути викорінений» [30]. Ідеї Мао Цзедуні полягали в побудові «культури нової демократії», тобто «нової культури», яка має служити ідеологічному відображенню нової політики та нової економіки. Такі настанови китайського керівництва досягли свого апогею в часи Культурної революції, яка стала інструментом масової політичної мобілізації, адже була спрямована на радикальний розрив із традиційною китайською культурою, яку проголошували джерелом соціальної нерівності та ідеологічного консерватизму. Проте цій кампанії не вдалось повністю знищити китайську традицію, вона лише посприяла її трансформуванню, створивши нові форми революційної символіки та міфології. В кінці ХХ століття, від початку запровадження реформ, китайський марксизм демонструє помітну зміну в культурній стратегії. Відбувається поступова реабілітація традиційної китайської культури, зокрема конфуціанська етика отримує своє реабілітування та інтегрується в офіційний дискурс як чинник соціальної стабільності та національної ідентичності. Як зазначав китайський науковець Ту Веймін, китайська цивілізація є однією з найдовших безперервних цивілізацій в історії людства. «Китайська культура

символізує мінливості матеріальних та духовних досягнень китайського народу, за останні десятиліття пройшла значні фази інтерпретації і зараз *вступає* в нову еру критичної саморефлексії» [31, с. 1–2].

З роками відбулась ідеологічна еволюція та трансформація радянського та китайського марксизмів. Після розпаду СРСР радянський марксизм, як державна ідеологія, припинив своє існування, він зберігся лише як предмет академічного дослідження й для когось, як елемент політичної ностальгії. На відміну від радянського китайський марксизм продовжує розвиватись. Сучасна ідеологія Китаю продовжує слідувати концепції «соціалізму з китайською специфікою», «наукового розвитку» та «спільноти єдиної долі для людства». Це свідчить про вміння адаптуватись і здатність інтегрувати нові виклики глобального світу до китайський реалій.

Висновки

Порівняльний аналіз радянського та китайського марксизму свідчить про те, що попри спільне теоретичне походження з класичною марксистською доктриною, вони сформувались за своїм змістом і функціонуванням як різні ідеологічні та соціально-політичні моделі. Така відмінність була зумовлена не лише специфікою історичних умов, а й глибокими філософськими, політичними та культурними чинниками, які визначили напрями адаптації марксизму в цих суспільствах. Порівняльний аналіз цих двох країн показав, що радянський марксизм еволюціонував у бік державного консерватизму та технократії, тоді як китайський марксизм обрав шлях ідеологічного волюнтаризму та селянського популізму. Здатність китайського марксизму до «переосмислення» в подальшому дозволила йому інтегрувати капіталістичні механізми, тоді як статична радянська система зруйнувалась під вагою власної ідеологічної негнучкості. Розуміння основних концептуальних відмінностей цих двох ідеологій можуть стати основою для аналізу сучасного курсу Китаю, який на відміну від радянського проекту, зміг інтегрувати марксистську теорію в ринкову економіку. Таким чином, проведений порівняльний аналіз радянського та китайського марксизму дозволив не лише ґрунтовно осмислити досвід соціалістичних трансформацій, які відбувались в минулому столітті, а й допомагає краще зрозуміти ідеологічні процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві й пов'язані з ним переосмислення марксистської спадщини у глобальному контексті.

Список посилань

1. Руденко С., Туренко В. (2023). Компаративний аналіз розуміння «практики» у китаєзованому та українському радянському марксизмі, *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. С. 151-155.

2. Вілков В. Ю. Процес китаїзації марксизму: особливості теоретичної реконструкції Лі Цзюньжу. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 90. С. 145-163. <https://zrv.knu.ua/index.php/pb/article/view/173/153>
3. Rudenko S., Turenko V., Yarmolitska N., Vilkov V., Horbatenko V. (2023). Philosophical and anthropological issues in chinese marxism: key ideas and concepts. *Synesis*, 15(2), 278-289.
4. Кіктенко В. О. Китаїзований феноменологічний марксизм: рецепція західних ідей та пошук власних теоретичних підходів. *Китаєзнавчі дослідження*. 2023. № 3. С. 21-33.
5. Кіктенко В. О. Історія українського китаєзнавства (XVIII — початок XXI століття). Київ, 2018. 388 с.
6. Лі Цзе (2022). Китай за правління Мао, Радянський Союз і холодна війна: переосмислення. *Китаєзнавчі дослідження*. 2022. № 3. С. 5-18.
7. Лі Цзе (2022). Як китайські радянологи сприймали та інтерпретували радянську зовнішню політику на початку 1980-х років. *Китаєзнавчі дослідження*. 2020. № 2. С. 5-28.
8. Lars T. Lih (2023). Airbrushing Out Revolutionary Social Democracy: Lenin, Stalin, and Potresov on the Second International. *Rethinking Marxism*. 447-466. <https://doi.org/10.1080/08935696.2023.2251332>
9. Edward Baring (2023). Who Are You Calling Vulgar? Lukács, Kautsky, and the Beginnings of “Western Marxism”. *Rethinking Marxism*. 467-483. <https://doi.org/10.1080/08935696.2023.2241345>
10. Derek R. Ford, Collin L. Chambers (2022). Marx’s Pedagogies, the Party, and China: The Open Dialectic of Research and Presentation in Theory and Historical Praxis. *Rethinking Marxism*. 496-518. <https://doi.org/10.1080/08935696.2022.2139140>
11. Yang Zhong (1991). Civil – Military Relations in Changing Communist Societies: A Comparative Study of China and the Soviet Union. *Studies in Comparative Communism*. 24(1).77-102.
12. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Крит. замітки про одну реакційну філософію. Київ: Політвидав України, 1979. 371 с.
13. Кульчицький С. Марксизм як традиція і перспектива. *Форму*. 2009. С. 13-62. <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.14.013>
14. Stalin, J.V. Archive. Foundations of Leninism. Originally published: *Ob osnovah leninizma 1924*. Online Version: Marxists Internet Archive Archive, May 2008. Transcription: Victor Barraza. HTML: Victor Barraza, Salil Sen, Mike B. <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1924/foundations-leninism/index.htm>

15. Шинкарук В. Л. До питання про основні напрямки розробки Леніним проблем діалектичної логіки в «Філософських зошитах». Вісник Київського університету. Серія: Історія та Філософія. 1958. №1. С. 157-170.
16. Шлепаков М. С. Ленінський принцип партійності — могутня зброя боротьби проти сучасної буржуазної соціології та ревізіонізму. Вісник Київського університету. Серія: Історія та Філософія. 1960. №3. С. 3-14.
17. Аврахов М. А. (1972). Значення ленінського вчення про партійність філософії для аналізу і розвитку сучасного природознавства. Вісник Київського університету. Серія: Філософія. 1972. № 6. С. 28-35.
18. Таран Я. І. Марксистсько-ленінський принцип партійності філософії і його значення в боротьбі проти сучасного філософського ревізіонізму. Вісник Київського університету. Серія: Філософія. 1972. № 6. С. 36-43.
19. Сирцов М. Г. Ленінський принцип керівництва суспільством — наукова основа діяльності КПП. С. Вісник Київського університету. Серія: Філософія. 1967. № 1. С. 10-18.
20. Енольський А. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс про Китай. Вісник Київського університету. Серія: Історія та Філософія. 1959. № 2. С. 3-12.
21. Ткаченко К. А. До питання про особливості класової боротьби в Китайській Народній Республіці в період переходу від капіталізму до соціалізму. Вісник Київського університету. Серія: Історія та Філософія. 1959. № 2. С. 13-24.
22. Fitzpatrick Sheila. *Russian Revolution*. Oxford University Press. 2017. 195 p. https://archive.org/details/isbn_2900198806706/page/n9/mode/2up
23. Service, Robert. *A history of modern Russia: from tsarism to the twenty-first century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009. 687 p.
24. Kotkin, S. *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*. New York: Penguin Books, 2015. 976 p.
25. 毛泽东. 毛泽东选集. 中国社会各阶级的分析 (一九二五年十二月一) [Мао Цзедун. Вибрані праці. Том 1. Під час Першої революційної громадянської війни. Наша економічна політика 1934]. <https://www.marxists.org/chinese/maozedong/marxist.org-chinese-mao-193401.htm>
26. Мао Цзе-дун. Відносно практики. Відносно протиріч. Відносно суперечності. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР. 1958. С. 3-121. <https://vpered.wordpress.com/2013/09/02/mao-tse-tung-on-practice/>

27. Schwartz, Benjamin I. Chinese communism and the rise of Mao. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 1966. 258 p.
28. Hannah, Arendt. The Origins of Totalitarianism. Meridian Books. The World Publishing Company. 1951. 477 p. Cleveland and New York. <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf>
29. Лук М. І., Лук Р. В. (1980). В.Ленін про роль культурної революції у вихованні нової людини. Вісник Київського університету. Серія: Філософія. 1980. № 12. С. 66-70.
30. Mao Tse-tung. (1940). On New Democracy. XI. The Culture of New Democracy Selected Works of Mao Tse-tung (Vol. II). <https://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-2/index.htm>
31. Tu Wei-ming (1991). Cultural China: The Periphery as the Center. Daedalus, Vol. 120, No. 2, The Living Tree: The Changing Meaning of Being Chinese Today (Spring, 1991), pp. 1-32.

References

1. Rudenko S., Turenko V. (2023). Komparatyvnyi analiz rozuminnia «praktyky» u kytaiezovanomu ta ukrainskomu radianskomu marksyzmi, Kulturolohichniy almanakh, 1. 151-155.
2. Vilkov V.Yu. (2023). Protses kytaizatsii marksyzmu: osoblyvosti teoretychnoi rekonstruktsii Li Tszunzhu. Politolohichniy visnyk, № 90. 145-163. <https://zpv.knu.ua/index.php/pb/article/view/173/153>
3. Rudenko S., Turenko V., Yarmolitska N., Vilkov V., Horbatenko V. (2023). Philosophical and anthropological issues in chinese marxism: key ideas and concepts. Synesis, 15(2), 278-289. <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis/article/view/2544>
4. Kiktenko V.O. (2023). Kytaizovanyi fenomenolohichniy marksyzm: retseptsiia zakhidnykh idei ta poshuk vlasnykh teoretychnykh pidkhodiv. Kytaieznavchi doslidzhennia, 3, 21-33.
5. Kiktenko V.O. Istoriia ukrainskoho kytaieznavstva (XVIII – pochatok XXI stolittia). Kyiv, 2018. 388 p.
6. Li Tszie (2022). Yak kytaiiski radianslohy sprymaly ta interpretuvaly radiansku zovnishniu polityku na pochatku 1980-kh rokiv. Kytaieznavchi doslidzhennia, (2), 5-28.
7. Li Tszie (2022). Kytai za pravlinnia Mao, Radianskyi Soiuz i kholodna viina: pereosmyslennia. Kytaieznavchi doslidzhennia, (3), 5-18.
8. Lars T. Lih (2023). Airbrushing Out Revolutionary Social Democracy: Lenin, Stalin, and Potresov on the Second International. Rethinking Marxism. 447-466. <https://doi.org/10.1080/08935696.2023.2251332>

9. Edward Baring (2023). Who Are You Calling Vulgar? Lukács, Kautsky, and the Beginnings of “Western Marxism”. *Rethinking Marxism*. 467-483. <https://doi.org/10.1080/08935696.2023.2241345>
10. Derek R. Ford, Collin L. Chambers (2022). Marx’s Pedagogies, the Party, and China: The Open Dialectic of Research and Presentation in Theory and Historical Praxis. *Rethinking Marxism*. 496-518. <https://doi.org/10.1080/08935696.2022.2139140>
11. Yang Zhong (1991). Civil – Military Relations in Changing Communist Societies: A Comparative Study of China and the Soviet Union. *Studies in Comparative Communism*. 24(1).77-102.
12. Lenin V.I. *Materializm i empiriokrytytsyzm*. Kryt. zamitky pro odnu reaktsiinu filosofiiu. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. 1979, 371 s.
13. Kulchytskyi S. (2009). Marksyzm yak tradytsiia i perspektyva. *Formu*. 13-62. <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.14.013>
14. Stalin J.V. *Archive. Foundations of Leninism*. Originally published: *Ob osnovah leninizma 1924*. Online Version: Marxists Internet Archive Archive, May 2008. Transcription: Victor Barraza. HTML: Victor Barraza, Salil Sen, Mike B. <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1924/foundations-leninism/index.htm>
15. Shynkaruk V.L. (1958). Do pytannia pro osnovni napriamky rozrobky Leninym problem dialektychnoi lohiky v «Filosofskykh zoshytakh». *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Istorii ta Filosofii, 1. 157-170.
16. Shliepakov M.S. (1960). Lenynskiy pryntsyyp partiinosti – mohutnia zbroia borotby proty suchasnoi burzhuaznoi sotsiolohii ta revizionizmu. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Istorii ta Filosofii, 3. 3-14.
17. Avrakhov M.A. (1972). Znachennia leninskoho vchennia pro partiinist filosofii dlia analizu i rozvytku suchasnoho pryrodoznavstva. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Filosofii, 6. 28-35.
18. Taran Ya.I. (1972). Marksystsko-lenynskiy pryntsyyp partiinosti filosofii i yoho znachennia v borotbi proty suchasnoho filosofskoho revizionizmu. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Filosofii, 6. 36-43.
19. Syrtsov M.H. (1967). Lenynskiy pryntsyyp kerivnytstva suspilstvom – naukova osnova diialnosti KPRS. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Filosofii, 1. 10-18.
20. Enolskyi A.(1959). Karl Marks i Fridrikh Enhels pro Kytai. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Istorii ta Filosofii, №2. 3-12.
21. Tkachenko K.A. (1959). Do pytannia pro osoblyvosti klasovoi borotby v Kytayskii Narodnii Respublitsi v period perekhodu vid kapitalizmu do sotsializmu. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Serii: Istorii ta Filosofii, 2. 13-24.

22. Fitzpatrick Sheila. Russian Revolution. Oxford University Press. 2017. 195 p. https://archive.org/details/isbn_2900198806706/page/n9/mode/2up
23. Service Robert. A history of modern Russia: from tsarism to the twenty-first century. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009. 687 p.
24. Kotkin S. Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928. New York: Penguin Books, 2015. 976 p.
25. 毛泽东. 毛泽东选集. 中国社会各阶级的分析 (一九二五年十二月一) [Mao Tszedun. Vybrani pratsi. Tom 1. Analiz klasiv u kytajskomu suspilstvi, 1925]. <https://www.marxists.org/chinese/maozedong/marxist.org-chinese-mao-19251201.htm>
26. Mao Tsze-dun. (1958). Vidnosno praktyky. Vidnosno protyrich. Vidnosno superechnosti. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 3-121. <https://vpered.wordpress.com/2013/09/02/mao-tse-tung-on-practice/>
27. Schwartz Benjamin I. Chinese communism and the rise of Mao. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 1966. 258 p.
28. Hannah Arendt. The Origins of Totalitarianism. Meridian Books. The World Publishing Company. 1951. 477 p. Cleveland and New York. <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf>
29. Luk M.I., Luk R.V. (1980). V.Lenin pro rol kulturnoi revoliutsii u vykhovanni novoi liudyny. Visnyk Kyivskoho universytetu. Seriiia: Filozofia, 12. 66-70.
30. Mao Tse-tung. (1940). On New Democracy. XI. The Culture of New Democracy Selected Works of Mao Tse-tung (Vol. II). <https://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-2/index.htm>
31. Tu Wei-ming (1991). Cultural China: The Periphery as the Center. Daedalus, Vol. 120, No. 2, The Living Tree: The Changing Meaning of Being Chinese Today (Spring, 1991), pp. 1-32.

Nataliia Yarmolitska

Doctoral Candidate at the Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-1922-3496>

e-mail: nataliia.yarmolitska@knu.ua

CONCEPTUAL DIVERGENCES OF SOVIET AND CHINESE MARXISM: A COMPARATIVE ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL, POLITICAL AND CULTURAL STRATEGIES

Abstract

A comparative analysis of Soviet and Chinese Marxism as two historically and ideologically distinct models of interpretation of Marxist theory has been carried out. It is analyzed how specific historical conditions, cultural and political challenges shaped two distinct models of socialist construction. It is shown that Soviet Marxism (Marxism-Leninism) and Chinese Marxism (Maoism) developed differently and represented the two most large-scale experiments on the transformation of society, which, despite common roots, developed their own, cardinaly different development strategies. If Soviet Marxism developed mainly as a canonized ideology based on Marxism-Leninism, with a clearly defined orientation toward an industrial model of development dominated by the party-bureaucratic apparatus, then Chinese Marxism, formed on the basis of Maoism, appears as a result of the adaptation of Marxist theory to an agrarian society in which the key role was assigned to the peasantry. Significant attention is paid to the study of the transition from proletarian centrism in the USSR to peasant messianism in China, as well as the role of culture in the legitimation of power. It has been established that the Soviet model was based on rigid ideological control and unification of the cultural space, while the Chinese model was distinguished by a radical, yet more flexible form of interaction with the national cultural heritage. It is concluded that Soviet and Chinese Marxism should be considered not as homogeneous phenomena, but as historically determined, contextual interpretations of Marxism that reflect the specific nature of the social, political and cultural development of the society of both countries.

Keywords: Marxism; Soviet Marxism; Chinese Marxism; Maoism; socialism with Chinese characteristics; Sinicization of Marxism.

Надійшла до редакції/ Received: 03.04.2026

Прорецензовано/ Revised: 14.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Асоян Емма Шаваршівна

Доктор філософії з державного управління, доцент кафедри менеджменту та міжнародних економічних відносин ННІ управління, економіки та природокористування

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

<https://orcid.org/0000-0003-2664-5838>

e-mail: asoian.em@gmail.com

ХРИСТІЯНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ: ПОСТЛІБЕРАЛЬНИЙ ПРОЄКТ ПАТРИКА ДЕНІНА

Резюме

У статті представлена системна рефлексія засад та ключових принципів християнської демократії П. Деніна як постліберального проекту взаєморозвитку держави і суспільства, що має прийти на зміну застарілому ліберальному порядку. Стверджується, що саме внутрішні проблеми ліберальної постсучасності є тригером постліберального дискурсу. Принципи лібералізму, доведені до максимуму, стали, як не парадоксально, причиною його занепаду. Автономізація індивіда, відмова від традиційних цінностей та моральності, ринковий універсалізм тощо — усе це призвело до деструктивних наслідків для демократії. Зокрема, моральний релятивізм через тяжіння до ціннісної нейтральності призвів до втрати загальних орієнтирів етосу.

На думку ученого, демократія не може продовжуватися без повернення до локальних спільнот і відбудови міцних соціальних зв'язків. Соціальна солідарність, що формується на основі культурних традицій, релігії та сім'ї — коректний вектор розвитку. Християнська демократія П. Деніна — це постліберальний проект, що тяжіє не тільки до релігії, але й ґрунтовної соціальної етики. Соціально-політичний устрій має бути переосмислено на засадах «змішаної конституції», в межах якої загальне благо є конституюючою детермінантою, і політична воля громадян разом із політичною владою мають керуватися у власній повсякденності цим пріоритетом.

Рекомендації П. Деніна стосуються охорони здоров'я, ЗМІ, виборчого процесу, сім'ї, міського планування тощо. Автор висловлює переконання, що перед обличчям «банкрутства» лібералізму, принаймні в його американській формі, християни повинні взяти на себе ініціативу та вдихнути нове життя в американське суспільство. Подальший вектор досліджень може бути спрямований у бік компаративного аналізу американського та європейського постлібералізму, пошуку ідеологічних відмінностей та подібностей.

Ключові слова: постлібералізм; лібералізм; демократія; мораль; загальне благо; змішана конституція.

Вступ

Криза ліберального порядку набирає обертів: проблеми нерівності, незадовільного функціонування демократичних інститутів, неналежного представництва інтересів громадян тощо викликають хвилю незадоволення у суспільстві, з одного боку, а з іншого, — породжують жваві дискусії в академічних колах, націлені на аналіз викликів та розробку альтернативних шляхів розвитку демократії у XXI столітті. У такому соціально-політичному контексті починає формуватися постліберальна теорія демократії, представлена широким колом апологетів, насамперед, у США. Одним із фундаторів і активним розробником цього теоретичного підходу є П. Денін, який пропонує власну альтернативу ліберальній демократії — християнсько-демократичний проєкт.

Ураховуючи той факт, що постліберальна теорія демократії відносно «молодий» науковий напрям, досліджень спрямованих на метааналіз як у вітчизняній, так і у зарубіжній політичній думці на даний момент бракує. Наявні окремі дослідження критичного змісту, зокрема, теоретичні напрацювання С. Борга, С. Коудела, Б. Фронена, які щоправда не сконцентровані виключно на аналізі постліберальної позиції П. Деніна, а переважно дають негативну оцінку постліберальній теорії демократії як такої. Відтак, християнсько-демократичний проєкт американського ученого потребує ґрунтовного дослідження.

Мета статті полягає у з'ясуванні змісту та принципів положень християнсько-демократичної програми П. Деніна, чинників кризи лібералізму, що спричинили розвиток постліберального напрямку демократії загалом та теоретичного проєкту П. Деніна зокрема.

Методи дослідження

Методологічною основою дослідження стали системний, структурно-функціональний та порівняльний методи. Так, системний метод став у нагоді у процесі комплексної рефлексії наукових ідей П. Деніна. Структурно-функціональний був застосований під час деталізації фундаментальних

елементів концепції американського дослідника. Порівняльний метод дозволив спів ставити і виявити особливості ліберальної та постліберальної демократії.

Результати дослідження

Політолог П. Денін не займається теологією, хоча його наукові пошуки спираються на інтелектуальну спадщину Т. Аквінського. Він цікавиться західною політичною думкою, її розвитком з часів давніх греків. У есе, опублікованому в 2018 році, яке одразу викликало неоднозначну реакцію, «Чому лібералізм зазнав невдачі» П. Денін наголосив на перевазі класичної думки в гарантуванні цінностей, таких дорогих американській демократії в наш час [1]. Класична думка, загалом кажучи, посилається на греко-римську спадщину, доповнену християнським синтезом та гуманізмом епохи Відродження. Ця думка, зазначає П. Денін, більше не є частиною освіти американських еліт, які відмовилися від гуманітарних наук на користь практичної та наукової підготовки, позбавленої передумов, запозичених з класичного гуманізму. Навіть професори гуманітарних наук, замість того, щоб захищати гідність своїх знань, відмовилися від них, аж до того, що працюють разом з пошуковцями з наукових галузей над розпалюванням того, що П. Денін називає антикультурою, яка зводить людей до безкорінних особистостей, відірваних від часу та простору, уявлених як чиста субстанція без тіла, оживлена своєю волею та бажаннями. Ця ліберальна антикультура, далека від просування особливостей та різноманітності людського світу, попри панівну риторику, прагне натомість до створення дедалі більших, більш охоплюючих людських груп, де переважатимуть стандартизовані людські типи та культурні моделі [1, с. 80].

У своїй роботі П. Денін засуджує глухі кути, до яких привів сучасний лібералізм, що почав формуватися з XVII століття, перетворивши Сполучені Штати на величезну імперську республіку, де федеральний уряд виправдовує своє бюрократичне зростання необмеженим захистом як громадянських, так і економічних свобод. Ця роздроблена Республіка, розділена між новими аристократіями, що зациклюються на своїх правах та перевазі, та зневаженим, злиденим та дезорієнтованим народом, поєднала «масивні апарати сучасної держави, економіки, освітньої системи, науки та технологій», щоб зробити американців «дедалі більш відокремленими, автономними», повними своєї ізольованої особистості, наділеної правами та визначеної своєю свободою, хоча й «тривожними, безсилими, боязкими та самотніми» [1, с. 16].

За словами П. Деніна, лібералізм підірвав класичне поняття свободи, яке довго вважалося «станом самовладання, що запобігає тиранії як у місті, так і в індивідуальній душі» [1, с. 23]. Свобода тоді передбачала навчання через «набуття дисципліни та самообмеження своїх бажань»,

а також прищеплення через відповідні соціальні та політичні механізми чеснот, необхідних для розвитку мистецтва самоврядування. Віддаючи перевагу розглядати суспільство як штучну конструкцію, яку можна відтворити за допомогою уявних експериментів, лібералізм відкидає це надмірно вимогливе уявлення про свободу, замінюючи його мінімалістичним баченням, близьким до того, що стародавні називали «ліцензією» — тобто здатністю діяти, споживати, володіти та бути собою без перешкод, щоб задовольнити бажання, що вирують у кожній людині.

Кілька ліберальних філософів, таких як Дж. Локк, який слідував за Т. Гоббсом, постулювали, що суспільство виникло з уявного вакууму, який називають природним станом, у якому індивіди без зв'язків, без історії, не довіряючи один одному або байдужі до інших, об'єднуються з раціональної необхідності, щоб уникнути війн і насильства, в які нібито вироджується природна свобода [2; 3]. Саме створення репресивної держави, завданням якої є контроль над надмірностями свободи, сприяє порядку, де співіснують індивіди, що прагнуть різноманітного задоволення, стримувані зовнішнім принципом — страхом покарання.

Тепер ліберальний порядок, стверджує П. Денін, послуговуючись думками буде побудований шляхом підкорення природи, за сприяння прогресу науки і техніки. Одомашнення природи поставить її на службу ненаситним свободам, які знайдуть у зручностях і винаходах технологій багато нових джерел задоволення та розваг. Оскільки індивіди замикаються в собі, втрачають усвідомлення своєї родової спадщини та поглинаються споживанням товарів, вироблених технологічно розвиненою економікою, держава продовжує зростати та розширювати свій контроль над суспільством. Вона регулює надмірності свободи та відновлює шкоду, яку вони завдають, через систему, що базується на добробуті, щедру на послуги, що витісняють сім'ї, церкви та місцеві громади з їхніх основних ролей. Навіть приватний сектор допомагатиме державі в цьому завданні, створюючи бюрократію з функцією страхування, яка звільняє людей від відповідальності за їхній вибір.

Таким чином, для П. Деніна індивідуалізм та етатизм йдуть пліч-о-пліч. Ліберальна держава навіть бере на себе зобов'язання розширити сферу ринку, «зокрема, розширюючи сферу торгівлі, виробництва та мобільності» [1, с. 50]. Так само, як вона прагне зруйнувати бар'єри для обміну, навіть ціною підриву зв'язків солідарності та традицій, що формували тканину суспільства, вона атакує саму культуру, обтяжену упередженнями, нормами, творами та уявленнями, що обмежують індивідуальне «я». Ліберальна держава прагне звільнити індивіда від кайданів, нав'язаних йому життям у суспільстві. Порушуючи всі проміжні зобов'язання перед сім'єю, асоціаціями, громадами та церквами, вона звеличує безумовну

відданість атомізованих індивідів, які в цьому відношенні стають новою Церквою, що утвердилася як охоронець наживчих та експресивних пристрастей, нібито гармонізованих у межах ліберального порядку.

У аналізованій нами роботі П. Денін ставить під сумнів одну з основ Американської республіки: відому теорію фракцій Дж. Медісона, викладену у «Федералісті». Дж. Медісон стверджував, що краще жити у величезній республіці, ніж у малих демократіях, які, на його думку, підпадають під тиранію фракцій — груп більшості чи меншин, що віддані захисту своїх сектантських інтересів [4]. Такі фракції, безумовно, продовжуватимуть існувати у величезній державі, хоча їхня здатність завдавати шкоди буде протидіяти двом механізмам: політичному представництву, яке забезпечить націю всеохоплюючою політичною елітою, здатною протистояти тиску народу та «розпізнавати справжні загальні інтереси країни»; та федералізму, який розширює межі держави та множить кількість і різноманітність фракцій, які, роблячи це, контролюватимуть і стримуватимуть одна одну.

Для Дж. Медісона головною метою уряду є захист «різноманітності людських здібностей», перенаправляючи амбіції проти себе через розподіл влади, щоб гарантувати розширення торгівлі та «корисних мистецтв і наук» [4]. Однак ця технологічна концепція влади передбачає певну форму громадянської байдужості та ізоляції в приватне життя, що поєднується з нездатністю громадян консультуватися та спілкуватися один з одним. Уся ця система, стверджує П. Денін, підтримує «психологічну дистанцію» між громадянами до такої міри, що люди, не маючи впливу на своїх лідерів, відступають у приватну діяльність, тоді як найамбітніші виходять на федеральну політичну арену. Інший федераліст, А. Гамільтон, навіть відстоював нову федеральну державу, яка, на його думку, приваблюватиме амбітних людей, захоплених прагненням національної величі на службі в торгівлі, фінансах та війні [5]. Звідси випливає необхідність надати американському Конгресу практично необмежені повноваження, щоб сприяти як економічному зростанню країни, так і розширенню індивідуальних свобод за рахунок місцевої та державної автономії.

П. Денін повертається до кількох тем, які вже досліджувалися у книзі «Зміна режиму» [6], опублікованій у 2023 році, з тією різницею, що він формулює лінію думки, орієнтовану на політичні зміни. Після представлення своїх діагностичних елементів, з якими можна погодитися чи ні, П. Денін окреслює «постліберальне» майбутнє для Сполучених Штатів, яке вимагає радикальної трансформації американського режиму. Він пояснює свої наміри у вступі: «Коротко кажучи, потрібна зміна режиму — мирне, але енергійне повалення правлячого, корумпованого та корумпуючого ліберального класу та створення постліберального порядку, який зберіг би існуючі політичні форми, за умови, що принципово інший етос визначає ці

інституції та персонал, який обіймає ключові посади та роботи». Оскільки політичний порядок поверхово залишається незмінним, заміна прогресивної еліти при владі режимом, спрямованим на спільне благо через «змішану конституцію», становитиме справжню зміну режиму» [1, с. xiv].

Постлібералізм, який відстоює П. Денін, прямо не захищає нелібералізм. Насправді він критикує американський лібералізм, захоплений ідеологією безмежного прогресу, за те, що сам став неліберальним, тобто джерелом тиранії. Для цього, на думку політолога, трансформація американського режиму вимагає спочатку визначення чіткої нової доктрини, щоб краще протидіяти ліберальній ерозії комунальних та релігійних основ американської демократії, яка, як зазначав А. де Токвіль, вже знайшла захист від радикального індивідуалізму [7]. Тому метою П. Деніна є сприяння «консолідованій опозиції» лібералізму, що закріплюється в Сполучених Штатах, шляхом повторного відкриття форм консерватизму, що виникли на початку модернізму. Ця оновлена доктрина носить назву «консерватизм спільного блага», який бере свої витоки від Арістотеля, Полібія та Т. Аквінського, а також — Е. Берка. і Б. Дізраелі, додаючи деякі запозичення у Н. Макіавеллі.

З самого початку своєї роботи П. Денін зображує американські ліберальні еліти та визначає їхній консерватизм щодо спільного блага, протиставляючи його двом формам лібералізму — класичному та прогресивному, а також марксизму. Вибір назви «Наша громадянська холодна війна» для першої частини його есе задає тон його аргументації. Невтішний портрет еліт порівнює два типи, які поділяють смак до влади та схильні відокремлюватися від народу, якого він звинувачує у піддаванні популістському обуренню та електоральній ірраціональності, ідеальною ілюстрацією чого, на думку цих еліт, є голосування за Brexit або Д. Трампа. З одного боку, ми визнаємо управлінський клас, а з іншого — меритократичний клас, що переважає в університетах, коледжах та ЗМІ, обтяжений дипломами, і тепер відстоює пригноблені ідентичності. Обидва прагнули звільнитися від традиційних гарантій, які довго обмежували індивідуальний вибір та керували формуванням еліт, особливо в американських коледжах, де ці гарантії зникли, замінені простими мережами соціального захисту. Там, пише П. Денін, студентів готують до життя в умовах інтенсивного споживання в гомогенізованому середовищі [1, с. 8]. Сформовані цим досвідом, ці еліти поступово дистанціюються від людей, яких вони вважають відсталими, небажаними та залишеними історією. Що ще гірше, ці еліти, які черпають своє почуття переваги з кваліфікації, набутої завдяки праці та освіті, вважатимуть, що «залишені можуть звинувачувати лише себе». Коротше кажучи, розрив між цими елітами та народом завершений, їхні відносини тепер регулюються недовірою, презирством, байдужістю та гнівом.

Без жодних сумнівів управлінський клас, таким чином, вітатиме заміну старого робітничого класу, що складається зі «старожилів», дешевою робочою силою іммігрантів. Цей управлінський клас вирізняється своєю здатністю відриватися від будь-якого коріння в певному місці, історії чи культурі, розриваючи всі міжпоколінні зв'язки та всі зв'язки з робітничим класом, який загалом плекає ці зв'язки. Не дивно, що управлінський клас прийме ідеологію, яка розглядає природні чи соціальні обмеження як джерела несправедливості чи неефективності, які можна усунути шляхом лібералізації факторів виробництва: товарів, капіталу та праці.

Так само меритократичні еліти ізолюють себе від людей, прагнучи перевиховати їх або звести до категорії ізгоїв чи зловмисних бунтівників, дотримуючись воєнної логіки «друг/ворог». Вони переважно дотримуються того, що П. Денін називає прогресивним лібералізмом, принципи якого були викладені Дж. С. Міллем у його утилітарній філософії. Ця філософія відкидає ідею про те, що здійснення політичної влади може бути виправдане в ім'я прагнення до об'єктивних стандартів справедливості, права та добра. Влада, за Дж. С. Міллем, знаходить своє виправдання лише в бажанні запобігти шкоді іншим, незалежно від того, чи відчувається вона, чи сприймається. За мислителем, дії на благо інших не дають достатніх підстав для обмеження їхньої свободи, оскільки ця свобода лежить в основі незалежності особистості, яка є «за правом абсолютною» [8]. Тільки якщо є докази того, що дія особистості може завдати шкоди іншим, її можна обмежити або заборонити. Наслідком такого способу мислення є те, що будь-яке колективне обмеження індивідуальних бажань в ім'я звички, традиції чи загальноприйнятої порядності може бути оскаржене, якщо стверджувати, що індивідуальний вибір, який порушує встановлений порядок, нікому не шкодить.

Дж. С. Мілль, стверджує П. Денін, прагне звільнити особистість з лещат суспільства, щоб вона могла відчувати різноманітні способи життя як «прогресивна істота». Утилітаризм Дж. С. Мілля також призводить до відмови від об'єктивного визначення добра філософією та теологією на користь емпіричних досліджень соціальних наук, спрямованих на виявлення реальної чи сприйнятої шкоди, яку суспільство завдає особистості, від якої вона повинна бути звільнена. Саме над цим сьогодні прагнула б зосередитись значна частина соціальних наук і навіть філософії, мобілізована для очищення суспільства від усіх упереджень, дискримінації та виключень, таких як расизм і сексизм [1, с. 50].

Ці два типи еліти, безумовно, не поділяють однакових ідеалів. Управлінська еліта ближча до класичного лібералізму Дж. Локка, який прославляє мінімальну державу як гаранта економічної свободи, а продуктивну працю як джерело монетизованої власності. Меритократична еліта,

яка переймає прогресивний лібералізм Дж. С. Мілля, проте, на думку П. Деніна, може об'єднатися з іншою. Поява «прокинутого капіталізму» свідчить про це, оскільки великі американські транснаціональні корпорації прийняли принципи радикального індивідуалізму, антикультури та революційного демонтажу бар'єрів для вираження людського «я», аж до заперечення реальності людського тіла. Таким чином, ці дві еліти утворюють широку партію, яка, на думку П. Деніна, бореться з консерватизмом.

П. Денін окреслює «програму» для досягнення змішаної конституції. Він перераховує кілька заходів, які можуть сприяти соціальному змішуванню та тіснішим зв'язкам між класами. Він пропонує збільшити кількість представників у Палаті представників з 435 до 1000, щоб зменшити розмір виборчих округів та наблизити обраних посадовців до їхніх виборців. Сполучені Штати могли б наслідувати приклад Німеччини у представництві професій та соціальних «станів» між державою та окремою особою, зокрема через трудові ради з рівним представництвом, які залучають працівників до управління. Він навіть вважає, що робочі місця та послуги, які зараз зосереджені у Вашингтоні, округ Колумбія, де американська еліта живе в ізоляції, можна було б перерозподілити по всій країні, зокрема в міста, що занепадають. Зробити військову службу обов'язковою також було б ще одним способом об'єднати молодих американців з різним походженням в ім'я нації.

Як навчальні майданчики для еліт, американські коледжі та університети повинні знову опинитися в центрі уваги громадськості, стверджує П. Денін. Субсидії федерального уряду повинні сприяти справжньому соціально-економічному різноманіттю, а не етносексуальному різноманіттю, яке відстоюють прогресивні ліві, а також повинні заохочувати децентралізацію університетських пропозицій шляхом відкриття кампусів у віддалених районах. Студентам слід пропонувати стипендії та інші фінансові стимули, щоб заохотити їх до кар'єри у сфері фінансів, права, консалтингу та державної служби — часто менш оплачуваної — за межами великих міських центрів, а не до кар'єри, зумовленої грошима [1, с. 175]. П. Денін вважає, що інтелектуальна криза, що охопила Сполучені Штати, пояснюється, серед іншого, явищем, яке деякі називають «перевиробництвом еліт» — формуванням надлишку надмірно кваліфікованих, але часто недопрацьованих випускників, обтяжених боргами та образами [1, с. 176]. Спокушені «гностичними» доктринами, що поширюються в університетах, які переоцінюють інтелектуальну працю на шкоду ручній праці, занадто багато молодих людей нехтують кар'єрою, яка була б корисною для суспільства. Ось чому університетська освіта повинна відігравати меншу роль, надаючи перевагу коледжам, професійно-технічним училищам та стажуванням, пропонуючи громадянську освіту студентам, які навчаються

за технічними програмами, та вимагаючи від майбутніх студентів університетів проходження мінімальної практичної підготовки.

В економічному плані П. Денін виступає за економіку, орієнтовану на виробника, а не на споживача, що відродить вітчизняну промисловість, але з обережністю щодо створення приватних монополій, що є частим побуюванням популістських протестних рухів в американській історії. Держава має бути навіть краще захищена від впливу великих корпорацій. Дискурс про вільне підприємництво, стверджує дослідник, насамперед сприяв інтересам олігархічного правлячого класу, тому «твердження макіавеллівського безладу має бути спрямоване або на запобігання зловживанню фінансовою владою, або на ліквідацію цих інституцій» [1, с. 178].

Рекомендації П. Деніна стосуються охорони здоров'я, ЗМІ, виборчого процесу, сім'ї, міського планування тощо. Автор висловлює переконання, що перед обличчям «банкрутства» лібералізму, принаймні в його американській формі, християни повинні взяти на себе ініціативу та вдихнути нове життя в американське суспільство, а також надати його інституціям зовсім інший напрямок. Тому виклик для американців сьогодні полягає в тому, щоб досягти того, що Християнсько-демократичні партії в Європі намагалися зробити після Другої світової війни, виправити помилки, допущені лівими та правими свого часу. Завдання є значним, оскільки, на думку П. Деніна, воно полягає в перетворенні олігархів на чолі Сполучених Штатів на «аристократів», які, якими б щедро не були обдаровані талантами, все одно відчували б борг перед найскромнішими. Але все це не станеться лише завдяки добрій волі, визнає учений. Це вимагатиме «сили загрози, що виходить від народу» [1, с. 185]. Що саме він має на увазі під цією народною силою залишається нечітким.

Ця програма християнської демократії американського зразка також вимагатиме інтелектуального оновлення, яке переосмислить те, що лібералізм прагнув розділити. Тут П. Денін спирається на філософа П. Манента, для якого ліберальна демократія вирізняється «організацією розділень», тенденцією розділяти сфери людської реальності, щоб гарантувати свободи та їх просування [9]. Серед цих розділень ми визнаємо поділ праці, або розділення між професіями, розділення влади, розділення між Церквою та державою, між суспільством та державою, між фактом та цінністю, між наукою та життям тощо. П. Денін вважає за необхідне «подолати» ці розділення через те, що він називає інтеграцією. Таким чином, культ меритократії, до якого веде нестримний лібералізм, що відокремлює особисті заслуги від рівності, може поступитися місцем більш солідарному баченню соціальних зв'язків, що знаходить своє натхнення в домодерній спадщині, сформованій християнською етикою милосердя, яка практикувалася в її найперших громадах. Таким чином, кожна людина сприймала б

свої таланти як дари, які слід розвивати на благо інших, а не як приватну власність.

Насправді, чи то йдеться про боротьбу з ендемічним расизмом у Сполучених Штатах, чи про розгляд ідеї прогресу та ідеї нації, чи про реінтеграцію релігії в суспільне життя, П. Денін намагається показати, що квітуче місто не може ґрунтуватися на байдужості, яку пропагує лібералізм між співгромадянами, між класами, а також щодо релігійних переконань, або навіть щодо будь-якого добра, починаючи із спільного блага, надто невовимого для «замінних» істот, якими стали окремі особи під егідою ліберального прогресу, тобто нескінченно взаємозамінних та замінюваних. Звертаючись до есе кардинала Ж. Данієлу «Молитва, політична проблема» [10], П. Денін підсумовує свої думки так: «Свобода віросповідання», «свобода освіти», «вільний ринок», «система стримувань і противаг» тощо не можуть замінити благочестя, істину, справедливий добробут і справедливе правління» [1, с. 231]. Політика загального блага робить фундаментальні блага існування доступними для простих людей, не відволікаючи їх через розбіжності, які, на думку автора, вичерпали природне середовище та моральну основу, успадковану лібералізмом, хоча він не може створити їх сам [1, с. 237].

Висновки

Аналіз ідей П. Деніна, представлений у статті, дозволяє резюмувати, що саме внутрішні проблеми ліберальної постсучасності є тригером постліберального дискурсу. Принципи лібералізму, доведені до максимуму, стали, як не парадоксально, причиною його занепаду. Автономізація індивіда, відмова від традиційних цінностей та моральності, ринковий універсалізм тощо — усе це призвело до деструктивних наслідків для демократії. Моральний релятивізм через тяжіння до ціннісної нейтральності призвів до втрати загальних орієнтирів етосу. На думку ученого, демократія не може продовжуватися без повернення до локальних спільнот і відбудови міцних соціальних зв'язків. Соціальна солідарність, що формується на основі культурних традицій, релігії та сім'ї — коректний вектор розвитку. Християнська демократія П. Деніна — це постліберальний проєкт, що тяжіє не тільки до релігії, але й ґрунтовної соціальної етики. Соціально-політичний устрій має бути переосмислено на засадах «змішаної конституції», в межах якої загальне благо є конституюючою детермінантою, і політична воля громадян разом із політичною владою мають керуватися у власній повсякденності цим пріоритетом. Подальший вектор досліджень може бути спрямований у бік компаративного аналізу американського та європейського постлібералізму, пошуку ідеологічних відмінностей та подібностей.

Список послань

1. Deneen, P. Why liberalism failed. New Haven: Yale University Press, 2018.
2. Locke, J. (1689). Second Treatise of Government. London: Awnsham Churchill.
3. Hobbes, T. Leviathan: Or the matter, forme, and power of a commonwealth ecclesiasticall and civil, 1951.
4. Madison, J. The Federalist No. 10. In A. Hamilton, J. Madison, & J. Jay, The Federalist Papers (C. R. Kesler, Ed.). Signet Classics, 2005.
5. Hamilton, A. The federalist papers. Dutton/Signet, 2012.
6. Deneen, P. Regime change: Toward a postliberal future. Sentinel, 2023.
7. Tocqueville, A. de. Democracy in America (H. C. Mansfield & D. Winthrop, Trans.). University of Chicago Press, 2000.
8. Mill J. S. On Liberty. John W. Parker and Son, 1859.
9. Manent, P. Le regard politique. Entretiens avec Bénédicte Delorme-Montini Paris, Flammarion, coll. Essais, sciences humaines, 2010.
10. Daniélou J. L'Oraison, problème politique. Ed. du Cerf. Paris, 2012.

References

1. Deneen, P. (2018). Why liberalism failed. New Haven: Yale University Press.
2. Locke, J. (1689). Second Treatise of Government. London: Awnsham Churchill.
3. Hobbes, T. (1951). Leviathan: Or the matter, forme, and power of a commonwealth ecclesiasticall and civil.
4. Madison, J. (2005). The Federalist No. 10. In A. Hamilton, J. Madison, & J. Jay, The Federalist Papers (C. R. Kesler, Ed.). Signet Classics.
5. Hamilton, A. (2012). The federalist papers. Dutton/Signet.
6. Deneen, P. J. (2023). Regime change: Toward a postliberal future. Sentinel.
7. Tocqueville, A. de. (2000). Democracy in America (H. C. Mansfield & D. Winthrop, Trans.). University of Chicago Press.
8. Mill, J. S. (1859). On Liberty. John W. Parker and Son.
9. Manent, P. (2010). Le regard politique. Entretiens avec Bénédicte Delorme-Montini. Paris, Flammarion, coll. Essais, sciences humaines.
10. Daniélou, J. (2012). L'Oraison, problème politique. Ed. du Cerf. Paris.

Emma Asoian

Doctor of Philosophy in Public Administration, Associate Professor of the Department of Management and International Economic Relations of Educational and Scientific Institute of Management, Economics and Environmental Management,

V. I. Vernadsky Taurida National University

<https://orcid.org/0000-0003-2664-5838>

e-mail: asoian.em@gmail.com

CHRISTIAN DEMOCRACY: PATRICK DENEEN'S POSTLIBERAL PROJECT

Abstract

The article presents a systematic reflection of the foundations and key principles of Christian democracy by P. Deneen as a postliberal project of mutual development of the state and society, which should replace the outdated liberal order. It is argued that it is the internal problems of liberal postmodernity that are the trigger of the postliberal discourse. The principles of liberalism, brought to the maximum, have become, paradoxically, the cause of its decline. Autonomization of the individual, rejection of traditional values and morality, market universalism, etc. — all this has led to destructive consequences for democracy. Moral relativism, due to the tendency towards value neutrality, has led to the loss of general guidelines of ethos.

According to the scientist, democracy cannot continue without a return to local communities and the rebuilding of strong social ties. Social solidarity, formed on the basis of cultural traditions, religion and family, is the correct vector of development. P. Deneen's Christian democracy is a post-liberal project that gravitates not only to religion, but also to sound social ethics. The socio-political system should be rethought on the basis of a "mixed constitution", within which the common good is a constitutive determinant, and the political will of citizens together with political power should be guided by this priority in their own everyday life. P. Deneen's recommendations concern healthcare, the media, the electoral process, the family, urban planning, etc.

The author expresses the conviction that in the face of the "bankruptcy" of liberalism, at least in its American form, Christians should take the initiative and

breathe new life into American society. Further research can be directed towards a comparative analysis of American and European postliberalism, searching for ideological differences and similarities.

Keywords: postliberalism; liberalism; democracy; morality; common good; mixed constitution.

Надійшла до редакції/ Received: 27.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 15.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Литовченко Кирило Геннадійович

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-9599-6183>

e-mail: litkirill@gmail.com

ОРІЄНТАЦІЯ НА МИНУЛЕ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПОПУЛІЗМУ

Резюме

У статті розглядається теоретичне осмислення орієнтації на минуле як важливого компонента ідейного змісту популізму. Констатується концептуальна невизначеність феномена популізму в сучасній науці. Підкреслюється, що хоча антагонізм «народ — еліта» є єдиною складовою, щодо якої існує відносний консенсус, його одного недостатньо для повноцінної ідентифікації та характеристики популізму. Показано як орієнтація на минуле пояснює специфіку популістської логіки та зумовлює його «багатоликість».

Проведено аналіз еволюції наукових підходів до взаємозв'язку популізму та орієнтації на минуле — від ранніх концепцій Е. Шілза, Д. Белла, С. Ліпсета, Р. Хофштадтера до сучасних теорій Г.-Г. Бетца, П. Таггарта, Р. Водак, Т. Радя, Т. Прядко, М. Кенні, Ф. Фінчельштейна, А. Гужви, Е. Ельчі та інших. Особлива увага в цьому контексті приділяється концепції «хартленду» П. Таггарта як найбільш комплексному теоретичному інструменту, який описує усю повноту ролі та значення ретроспективної орієнтації для змістового наповнення популізму.

Виокремлено три основні напрями інтерпретації орієнтації на минуле в популізмі: як вторинний і контекстуальний елемент; як структурно важливий компонент правого популізму; як невід'ємну рису популізму загалом. Перевага надається третьому підходу, оскільки саме орієнтація на минуле надає популізму специфічної темпоральності, в якій образ майбутнього, принаймні частково, формується на основі свідомо обраних елементів минулого. Це дозволяє відрізнити популізм від консервативних або

прогресистських ідеологій, які, відповідно, фокусуються на збереженні те-перішнього чи творенню принципово нового майбутнього.

Уточнено, що орієнтація на минуле може виконувати в рамках популізму функції діагнозу сучасності, джерела цінностей, образу ідеалу та аргументативної основи. Звернення до минулого конкретизує зміст популістської критики еліти як сили, що позбавила народ певних благ, якими він вже володів, що особливо проявляється під час трансформаційних криз. Зазначено, що зміст та інтенсивність цієї орієнтації варіюються залежно від ідеологічного поєднання та національно-історичного контексту.

Ключові слова: популізм; ідеологія; дискурс; ностальгія; хартленд; політична теорія.

Вступ

У сучасній політичній науці популізм розглядається як складний, багатовимірний феномен, що не піддається єдиній концептуалізації. Сама теза про складність конкретної дефініції популізму стала науковим кліше. Сплеск інтересу до його вивчення, який спостерігається у XXI столітті, не лише не вирішив цієї проблеми, а тільки поглибив її. Існують підходи, відповідно до яких популізм може визначатися і як технологія, і як певний процес, і як ідеологія або світогляд. В умовах подібної концептуальної невизначеності суттєво відрізнитися буде і зміст похідного терміну «популістський», як характеристика політичної сили або політичного актора.

Єдиним фундаментальним компонентом популізму, щодо якого в політології можна зафіксувати консенсус, є закладений в його основу антагонізм між народом та елітою. Ряд підходів до визначення популізму фактично обмежуються цією складовою. Проте подібне звуження змісту популізму виглядає занадто перебільшеним, оскільки фактично розширює його до будь-яких форм дуалістичної риторики. В особливості це стосується вже згаданої вище ситуації з терміном «популістський» як характеристики політичного актора. Сьогодні абсолютна більшість політиків, незалежно від їхніх поглядів, апелюють до усього народу, а не до певних груп чи класів, роблячи це, щонайменше, з очевидних електоральних причин. В таких умовах фактично будь-яку опозицію діючій владі, а інколи і самі владні політичні сили, можна охарактеризувати як популістські, якщо визначати популізм лише через одну складову. Це позбавляє термін аналітичної ваги, що не виглядає правильним та коректним.

Серед інших компонентів, які ряд дослідників розглядають як один з можливих обов'язкових, невід'ємних, чи, принаймні, важливих для популізму, значний інтерес викликає орієнтація на минуле. Такий компонент має потенціал для пояснення особливої логіки популізму та вирізнення його на фоні інших ідейно-політичних течій.

Незважаючи на значну кількість досліджень популізму загалом, і ролі орієнтації на минуле в ньому зокрема, залишаються відкритими ряд питань. Чи є вона невід'ємним компонентом популізму взагалі, або вона є характерною лише для його певних ідеологічних конфігурацій. Відповідно виникає питання чи повинен певний політичний актор поміж іншого артикулювати якісь ностальгійні чи ретроспективні ідеї та гасла, аби його було коректно охарактеризувати як популістського. Також залишається питання, які саме теоретичні моделі найкраще описують цей механізм і як їх інтегрувати в єдину концептуальну рамку.

Мета статті полягає в відстеженні генези та аналізі ключових підходів в межах яких певна форма орієнтації на минуле визначається як важливий компонент популізму, а також у концептуалізації орієнтації на минуле як невід'ємного компонента ідейного змісту популізму.

Методи дослідження

Методологічну основу статті становить історичний метод, який дозволив відстежити еволюцію наукових підходів до зв'язку популізму та орієнтації на минуле. Порівняльний метод використано для систематизації трьох основних напрямів інтерпретації цього зв'язку та зіставлення їхніх теоретичних засад. Метод концептуального аналізу застосовано для уточнення ключових категорій. Метод узагальнення дозволив обґрунтувати розгляд орієнтації на минуле як невід'ємного компоненту ідейного змісту популізму.

Результати дослідження

Ідея щодо зв'язку між апелюванням до минулого та популізмом має довгу історію. Теоретичне осмислення популізму як універсального явища, і відповідно науковий пошук його ключових рис, почався у 1950-х роках. Американський соціолог Едвард Шіلز був автором одного з перших широких академічних визначень популізму як цілісної політичної категорії, що сприяло зсуву парадигми його дослідження від опису конкретних селянських рухів. Він визначав популізм як ідеологію, в центрі якої стоять принципи верховенства волі народу та прямого зв'язку між народом і владою, що заперечує необхідність посередників. Саме антиінституційність визначалася дослідником як ключова риса популізму, а ностальгію за простим селянським способом життя, як це було в американському популізмі XIX століття, дослідник трактував як один з можливих, але необов'язкових, риторичних елементів, які мали посилити головну ідею [1, с. 94–104].

Схожим чином роль ретроспективних елементів у популізмі розглядали Деніел Белл та Сеймур Мартін Ліпсет аналізуючи маккартизм та «нову американську правдицю». Белл визначав популізм як ідеологію статусної тривоги тих соціальних груп, які відчувають загрозу своєму традиційному

престижу через модернізацію [2, с. 3–8]. Ліпсет, своєю чергою, трактував його як авторитарний ухил нижчих і середніх верств, зумовлений економічною незахищеністю та культурним традиціоналізмом [3, с. 97–109]. Для обох дослідників ностальгія за кращим минулим виступала одним із проявів супротиву модернізації та способів відновлення втраченої моральної цілісності суспільства. В цілому Шілз, Белл та Ліпсет розглядали орієнтацію на минуле в популізмі як важливий, але вторинний елемент, який був радше симптомом соціально-психологічних напружень, а не сутнісною ознакою популізму.

Річард Хофштадтер у роботі «Епоха реформ», аналізуючи вищезгаданий американський аграрний популізм кінця XIX століття, надавав більшої важливості його ретроспективним та ностальгічним елементам. Їхня утопія, яка ґрунтувалася на ідеалізованій аграрній Америці початку XIX століття, протиставлялася корумпованій та комерціалізованій сучасності. При чому згідно з Хофштадтером, ностальгія слугувала не просто риторичним прийомом популістів, а була одним з центральних компонентів їхньої ідеології, тісно пов'язаним з дуалістичним баченням суспільства («народ» проти «еліт») та конспірологічними поясненнями соціальних проблем [4, с. 60–81]. Проте більшою мірою дослідник таким чином критикував цей конкретний історичний рух, зокрема за ірраціональні та регресивні аспекти, аніж визначав апелювання до минулого як загальну характерну рису популізму як такого.

Важливе нормативне переосмислення ролі минулого в популізмі запропонував американський соціокритик та історик Крістофер Леш. Він розглядав популістську традицію як моральну альтернативу ліберально-прогресистській ідеології. Для Леша популізм постає як етика звичайних людей, яка ґрунтується на республіканських чеснотах, традиціях спільноти, почутті меж та гідності продуктивної праці. Орієнтація на минуле в такому розумінні має переважно антипрогресистський характер, слугуючи не реакційній реставрації певного «золотого віку», а критичному протистоянню сучасному елітарному прогресизму, який руйнує історичну наступність і знецінює практичні чесноти. Леш вважав критичне звернення до минулого важливим моральним ресурсом автентичного популізму, здатним протистояти відчуженню, споживацтву та розриву зв'язку між поколіннями. Водночас він застерігав від сентиментальної ностальгії, вважаючи її лише зворотним боком прогресистського міфу [5, с. 172–230].

У роботі «Популізм» [6], британська політична теоретикня Маргарет Канован, зазначаючи що термін «популізм» надто неоднозначний і охоплює дуже різні явища, пропонує досліджувати його шляхом класифікації різних конкретних форм. Оберненість у минуле за Канован виступає важливим компонентом для аграрного та реакційного типів популізму.

Її аналіз цих типів популізму прямо посилається на роботи Хофштадтера та багато в чому співзвучний із ним. Суттєвою різницею є відсутність у дослідниці виразно критичного ставлення, та взагалі оціночного судження, щодо ностальгійних та ретроспективних елементів. У інших типах популізму, які Канован відносить до групи політичних, апеляція до минулого також може бути присутньою як елемент риторики або стилю, спрямованих на зображення еліти в якості зрадника традиційних цінностей народу. У своїй пізнішій роботі вона розглядає популізм як радикальну експлуатацію «редемптивного обличчя» демократії, яке передбачає відновлення автентичного народного суверенітету. Таке відновлення часто асоціюється із минулим, яке передувало владі корумпованих еліт та бюрократії [7, с. 9–11]. Загалом у роботах Канован орієнтація на минуле є контекстуальним, а не дефінуючим елементом популізму.

Наприкінці ХХ сторіччя у дослідженні популізму утвердився поширений науковий підхід, згідно з яким ностальгійні та ретроспективні елементи розглядалися як одна з ключових складових сучасного правого, або нативістського, популізму. Одним з початківців та найбільш впливових дослідників в межах цього підходу є німецький політолог Ханс-Георг Бетц. Розглядаючи популізм в рамках ідеологічного підходу, він визначав радикально правий популізм як комбінацію антиелітаризму, нативізму та авторитарних елементів. Ностальгійний компонент у цій формулі виступає не як вторинний риторичний елемент, а як структурна та ідеологічна складова, яка виконує ряд важливих функцій. Перш за все це діагноз сучасності як періоду глибокого занепаду, зумовлений викликами «запізнілої модерності», тобто процесами індивідуалізації, мультикультуралізму та глобальної економічної інтеграції. Також «добрі старі часи» являли собою чіткий нормативний ідеал, в якому суспільство було етнічно однорідним, з сильними традиційними цінностями, чіткими гендерними ролями та мінімальною бюрократією. Бетц підкреслював, що минуле виступає не як абстрактна ідилія, а як конкретний стан захищеності, де кордони, як географічні, так і культурні, були чіткими, а соціальний статус простої людини — непорушним. Окрім того, ностальгія слугує мобілізаційним механізмом, який закликає справжній народ протистояти корумпованим зрадницьким елітам задля повернення втраченого, та обґрунтовує пріоритетне право корінного населення на ресурси держави [8].

Визначення орієнтованості до минулого як одного з ключових компонентів сучасного правого популізму стало поширеним у політологічному дискурсі та розглядається з різних теоретико-методологічних позицій. Використовуючи інструментарій критичного дискурс-аналізу, австрійська дослідниця Рут Водак розглядає апеляцію до минулого як свідому лінгвістичну та наративну стратегію правого популізму, метою якої є посилення

відчуття екзистенційної загрози у сучасності. Популісти, за її спостереженнями, риторично прирівнюють сучасні соціальні процеси, наприклад міграцію, до історичних загроз минулого, таких як вторгнення чи окупація, створюючи в аудиторії відчуття спадкоємності ворога. Крім того, правопопулістський дискурс часто включає стратегії віктимізації, а саме конструювання корінного народу як історичної жертви, яка й сьогодні зазнає пригнічення з боку мігрантів та зрадницьких еліт. Таке переосмислення минулого дозволяє мінімізувати національну провину за історичні події та морально виправдовувати обмежувальну, дискримінаційну й іноді недемократичну політику щодо «інших» як акт самозахисту та відновлення справедливості [9, с. 92–100]. Політолог Лука Мануччі, розглядаючи правий популізм крізь призму режимів колективної пам'яті, наголошує, що соціальна прийнятність і політична успішність таких сил у різних країнах значною мірою залежать від домінуючих у суспільстві способів осмислення авторитарного минулого [10, с. 41–58].

Ще один важливий аспект ностальгії у правому популізмі підкреслює британський політолог Майкл Кенні. На прикладі Брексіту та президентської кампанії Дональда Трампа, він демонструє, що ностальгія постає не лише як звернення до вже втраченого минулого, а як специфічна утопія, яка визначає уявлення про бажане майбутнє. Йдеться не про просте повернення назад, а про темпоральний гібрид, коли майбутнє формально розташоване попереду, але його зміст конструюється з ретроспективно відібраних і рекомбінованих фрагментів золотого віку. Слогани на кшталт «Take back control» чи «Make America Great Again» у цьому сенсі є не стільки описом ностальгійної туги за минулим, скільки програмами майбутньої політичної дії. Вони окреслюють майбутнє як завдання повторного створення колись існуючого, або радше уявно реконструйованого, порядку [11]. Схожого висновку при аналізі правопопулістської «Альтернативи для Німеччини» роблять дослідники Мануель Менке та Тім Вульф. При цьому вони відзначають, що ностальгія не обов'язково пов'язана з ідеалізацією якоїсь минулої епохи — достатньо моменту, який сприймається як втрачена можливість для кращого майбутнього [12, с. 10].

Інший погляд пропонує аргентинський політолог Федеріко Фінчельштейн. В його розумінні популізм після 1945 року постає як реформуляція фашистської спадщини для демократичних умов. Популізм зберігає авторитарні імпульси, антилібералізм, антиелітизм, гомогенізуюче розуміння народу та конструювання «анти-народу», але відмовляється від відкритої диктатури та масового насильства фашизму. Він пропонує старі, авторитарні відповіді на кризу демократичного представництва. Орієнтація на минуле в таких рамках діє як безпосереднє джерело фундаментальних елементів популізму, що яскраво проявляється саме в його

правому варіанті [13, с.20-30, 240-250]. Лівий популізм, відповідно до Фінчельштейна, також може мати авторитарні тенденції та апеляції до історичних нерівностей, але він менш пов'язаний з фашистською генеалогією та частіше орієнтований на майбутню демократизацію.

Українська дослідниця Алла Гужва використовує темпоральність як критерій диференціації трьох видів популістської риторики: 1) пустий знак-репрезентамент культурної комунікації (орієнтація на сьогодення); 2) репрезентація ідеалізованого минулого, яке було втрачене (орієнтація на минуле); 3) знак-репрезентамент майбутнього (орієнтація на майбутнє). Описуючи другий тип вона відзначає, що для таких політиків популістська риторика є радше доповненням до базового націонал-патріотизму [14, с. 130].

Зв'язок правого популізму із ностальгійними та ретроспективними елементами наразі є одним з найбільш пропрацьованих напрямів по темі цієї статті в сучасному політологічному науковому дискурсі. Наукова література з цього питання не обмежується тим, що описано вище, проте представлені позиції в сукупності формують базову теоретичну рамку пояснення того, яке місце орієнтація на минуле займає в ідеологічному змісті правопопулістських сил. Поруч із цим існує великий пласт робіт, в яких акцент робиться на емпіричному аналізі конкретних кейсів, а також дослідження механізмів формування ностальгійних запитів у виборців через опитування, експерименти та психологічні тести. Ці емпіричні роботи не стільки розробляють нові теоретичні концепції, скільки перевіряють існуючі на практиці, демонструючи, як абстрактні теоретичні конструкти реалізуються в конкретному політичному контексті та впливають на електоральні уподобання.

Разом з тим, в науковому дискурсі присутня декілька критичних ліній щодо безпосереднього зв'язку правого популізму із апеляціями до минулого. Наприклад, бельгійський політолог Бенжамін Де Клін, працюючи в межах дискурсивного підходу, розмежовує в праворадикальному популізмі націоналістичний та популістський компоненти. Згідно з його трактуванням, саме націоналізм ґрунтується на уявленнях про час і простір, зокрема про спільне минуле, історичну тяглість та територіальну прив'язаність нації, тоді як популістська складова такого дискурсу полягає у вертикальному антагонізмі між народом та елітою [15, с. 3]. Загалом, подібні зауваження щодо змісту популізму є властивими для переважної більшості дослідників, які притримуються дискурсивного підходу до визначення популізму, фундаментом якого стали роботи аргентинського постмарксиста Ернеста Лаклау. Відповідно до його підходу будь-який політичний актор та, відповідно, ідейний зміст його поглядів та висловлювань можуть бути популістськими, якщо вони артикують вищезгаданий антагонізм. Усі інші ознаки чи характерні риси популізму є ситуаційними та залежать від конкретного випадку [16, с. 33].

Дещо схожою за сутністю критика присутня у роботах американського політолога Курта Вейланда, одного з провідних представників стратегічного підходу до визначення популізму. Наводячи приклади протилежних за своїм змістовим наповненням редистрибутивного та неоліберального популізмів у Латинській Америці, дослідник вважає, що популістським політичного актора роблять не якісь конкретні ідеї або їх комбінація, а спосіб політичної діяльності. Він визначає популізм як політичну стратегію, яку персоналізований лідер використовує для здобуття влади, фундаментом якої є пряма, безпосередня, неінституціоналізована підтримка великої кількості переважно неорганізованих прихильників [17, с. 14].

Умовно, ще одним напрямом критики вищезазначеного підходу можна трактувати роботи, в яких орієнтація на минуле розглядається як універсальна риса популізму як такого, без прив'язки до його типу або ідеологічної спрямованості. Корені такого підходу сягають ще середини ХХ століття. У матеріалах за конференцією 1967 року у Лондонській школі економіки, яка вважається першою великою міжнародною науковою дискусією присвяченою концептуальному визначенню популізму, англійський філософ Ісає Берлін стверджував, що певний рівень спрямованості у минуле характеризує усі прояви популізму. Він стверджував, що популізм не поділяє історичистського переконання, ніби минуле остаточно втрачене і нічого з нього не можна «врятувати», та фактично відстоює протилежну думку. Це, на його думку, відрізняло популізм від утопічних ідеологій, в рамках яких обіцяний «золотий вік» являв собою безпрецедентну ситуацію, яка ніколи раніше не існувала [18].

Більш деталізований варіант цієї позиції в рамках тієї ж конференції представив соціолог Дональд МакРей. Притримуючись ідеологічного підходу до визначення популізму, він розглядав його як специфічну форму примітивізму та реакцію на примусову модернізацію, і стверджував, що орієнтація на минуле є для нього ключовим структурним елементом. Згідно з МакРеєм, популізм незмінно апелює до образу «втраченого раю» — міфологізованого стану первісної суспільної гармонії, аграрної простоти та стабільності. Для дослідника минуле в популізмі це не певний конкретний період, який підлягає історичному аналізу, а джерело морального авторитету. Це дозволяє популістським рухам протиставляти природні чесноти народу штучним законам та складним структурам модерної держави [19, с. 154]. МакРей підкреслює, що звернення до минулого забезпечує популізму ідеологічну цілісність, перетворюючи розрізнені уявлення на стійку захисну міфологію, яка дозволяє суспільству чинити опір занадто швидким або травматичним змінам [19, с. 161].

Подальшого розвитку ідея щодо орієнтації на минуле у популізмі як обов'язкового та універсального компоненту отримала передусім серед

науковців, які також дотримуються ідеологічного підходу до його визначення. Автором однієї з найбільш цитованих концепцій, в якій орієнтація на минуле є визначальною рисою популізму є британський політолог Пол Таггарт. Згідно із його підходом, популізм є гнучкою, або тонкою, ідеологією. Дослідник зазначає, що традиційні ідеології характеризуються наявністю чотирьох базових елементів — діагнозу сучасного стану речей, ключових цінностей, стратегії та утопії, або образу ідеального суспільства. На відміну від таких ідеологій, популізм, за своєю суттю, не робить акценту на ключових цінностях. Саме це пояснює, чому він зустрічається в усьому ідеологічному спектрі — від лівих до правих. В свою чергу ключові цінності популізму в дійсності є контекстуальними та похідними від його утопії, яку Таггарт пропонує визначити як «хартленд» [20, с. 16].

Таггарт використовує термін «хартленд» не у більш традиційному для політології геополітичному контексті. У його розумінні хартленд — це місце, в якому згідно із популістським розумінням живе добродісне та єдине населення, тобто народ [21, с. 95]. Це місце являє собою ідеалізоване минуле, яке втілює в собі позитивні сторони повсякденного життя. Цей простір уявляється вільним від складних політичних інституцій, бюрократичної машини та інтелектуальних еліт. Саме такий «неполітичний» характер хартленду, на думку Таггарта, пояснює виразно антиполітичний пафос популістських рухів — вони прагнуть не стільки реформувати існуючу політичну систему, скільки повернутися до уявного стану, де політика як така була мінімальною або взагалі не потрібною. Фактично, запропонований Таггартом концепт хартленду став термінологічним оформленням та подальшим розвитком ідей МакРея про втрачений рай та первісну чесноту як фундамент популістської ідентичності.

Важливою особливістю концепції хартленду в теорії Таггарта є її переважно емоційний характер. Він постає як романтизований, свідомо нечітко виражений, та, навіть, антиісторичний образ, який відчувають, а не раціонально обґрунтовують [22, с. 274]. Така природа хартленду дозволяє ефективно маскувати внутрішні суперечності, властиві популістським рухам. Також хартленд ніколи не існує у вакуумі — він завжди конструюється на тлі гострого відчуття кризи та втрати.

На відміну від утопій або образів ідеального суспільства в традиційних ідеологіях, які спрямовані у часовому просторі в майбутнє, описуючи яким воно може бути у випадку реалізації їхніх ключових цінностей та принципів, популістський хартленд спрямований на відновлення певних рис минулого, які є втраченими в умовах сучасності. При цьому, дослідник відзначає, що хартленд може бути в окремих випадках не ретроспективним відносно конкретного суспільства, але при цьому обов'язковим є те, що бажаний популістами результат вже досягався [20, с. 17]. Так само

обов'язковою є відсутність в хартленді демонізованих популістами рис сучасного їм суспільства [21, с. 96].

На думку Таггарта, саме хартленд є тим аналітичним інструментом, який характеризує специфічний зміст популістської апеляції до народу. Цим він обґрунтовує, принаймні теоретичну, позакласовість популізму, оскільки спільне минуле належить усьому народу. Також хартленд пояснює відсутність базових універсальних цінностей та наявність зовсім різних за своєю формою та змістом проявів популізму, оскільки образ ідеалізованого минулого так само може суттєво відрізнятись в залежності від конкретного національного контексту [21, с. 98].

Концепція популістського хартленду Таггарта отримала широке наукове поширення, як у формі теоретичного уточнення та емпіричного застосування, так і у формі певної критики. У переважній більшості випадків і уточнення, і критика стосувалися питання конкретизації змісту хартленда. Наприклад британський політолог Дункан МакДоннелл у своєму аналізі регіонального популізму італійської «Ліги Півночі» підкреслює, що для неї уявна «Паданія» є не просто абстрактним минулим, а конкретним регіоном з власними символами, традиціями та пересічними громадянами [23, с. 126–132]. Турецький політолог Езгі Ельчі пропонує низку важливих теоретичних уточнень. Він визначає популістський хартленд як ретроспективно сконструйовану утопію на основі покинутого, але не мертвого минулого. Дослідник підкреслює, що популісти свідомо експлуатують колективну ностальгію для конструювання хартленду, який, в свою чергу, використовується для посилення розмежування між народом та корумпованими елітами. Ельчі, співзвучно з представленим вище аналізом Кенні, відзначає, що хартленд слугує образом бажаного майбутнього через відновлення певних рис минулого. Ще одним важливим внеском дослідника є те, що він на основі результатів власних досліджень демонструє, що колективна ностальгія статистично пов'язана з популістськими установками виборців, спираючись при цьому на напрацювання політичної психології щодо ролі ностальгії в формуванні політичних орієнтацій [24].

Український політолог Тарас Радь також визначає ностальгічні та ретроспективні елементи як одні з основних ознак популізму. Він стверджує, що популізм, маючи власне трактування минулого та майбутнього, постійно апелює до «золотого віку», який виступає ідеалізованим образом кращого минулого і майбутнього. Відповідно, пропонуючи свій варіант суспільного розвитку, популізм поєднує найкраще з існуючого і власні погляди [25, с. 27]. Характеризуючи сучасний популізм, вітчизняна дослідниця Тетяна Прядко відзначає, що одним з його ключових елементів є риторика про повернення втраченого суверенітету з апеляцією не стільки до історії, як до ностальгії за ідеалізованим минулим [26, с. 73].

Схоже до аналізу Таггарта трактування популізму пропонує румунський політолог Міхня-Сімон Стойка. На його думку популізм, який характеризується відсутністю повноцінного ідеологічного фундаменту, ґрунтується на чотирьох політичних міфах, описаних французьким дослідником Р. Жирарде. Одним з них є саме міф про золоту добу, який використовується для яскравого зображення кінцевої мети, яка, на думку популістів, має задовольнити щонайменше більшість тих, хто не задоволений існуючим порядком денним. Цей міф діє у поєднанні з міфами про спасителя, єдність та змову. Необхідно зазначити, що саме останній з них у інтерпретації Стойки є центральним для популізму, оскільки в ньому йдеться про бажання влади керувати всупереч народній волі. Інші три міфи створюють необхідну ауру навколо популістського лідера як єдиного, хто здатний повернути час назад та вивести зі скрутного становища народ, який там опинився внаслідок злочинної діяльності еліти [27, с. 6–11].

Нідерландський політолог Кас Мюдде, коментуючи концепцію Таггарта відзначає, що вона підкреслює міфічний та конструйований характер категорії «народ». Так само як і нація для націоналістів, народ для популістів є уявною спільнотою. В той же час концепція хартленду не вирішує піднятої самим її автором проблеми абстрактності цього народу. Він стверджує, що «хартленд» може зовсім по-різному конструюватися навіть в межах однієї країни [28, с. 545–546]. Саме тому дослідник не додавав хартленд, або будь-яку інші форму орієнтації в минуле, до свого власного визначення популізму як тонко-центрованої ідеології, згідно з якою суспільство поділене на дві гомогенні та антагоністичні групи — «добročесний народ» та «корумповану еліту», а політика має бути вираженням загальної волі народу» [28, с. 543].

В цілому, концепція популістського хартленда Таггарта, особливо з уточненнями Ельчі, представляє собою найбільш ґрунтовну та комплексну теоретичну рамку, в якій передбачається орієнтація на минуле як невід'ємний компонент популізму. Погоджуючись із висновком Мюдде щодо абстрактності хартленда у інтерпретації Таггарта, пропонується розуміти хартленд не як конкретне географічне чи соціологічне поняття, а як аналітичний орієнтир для популістів. Або, для позначення цього аспекту популізму пропонується використовувати поняття «орієнтація на минуле». На відміну від більш конкретних за змістом понять і концептів, таких як хартленд, золотий вік чи ностальгія, воно дає змогу охопити їх як різні прояви більш широкої смислової структури.

Орієнтація на минуле може виконувати кілька важливих функцій у формуванні ідейного змісту популізму: слугувати діагнозом поточного стану суспільства, джерелом нормативних цінностей, уявною кінцевою метою політичної діяльності або аргументативною основою, що підкріплює

реалістичність і доречність політичних пропозицій прикладами з минулого. Водночас на практиці, популізм у абсолютній більшості випадків поєднується з іншими ідеологіями. Тому орієнтація на минуле не завжди виконує всі названі функції в повному обсязі. Її зміст і інтенсивність можуть суттєво варіюватися залежно від того, з якою «основною» ідеологією вона поєднується, та в якому історико-політичному контексті.

Включення орієнтації на минуле до ідейного ядра популізму також посилює та конкретизує зміст його критики еліти — остання постає як сила, що внаслідок своїх дій позбавила народ чогось важливого, уже наявного або принаймні символічно пережитого як наявне в минулому, і що має бути відновлене чи повернуте. Водночас конкретний зміст цього «втраченого» визначається як історико-географічним контекстом, у межах якого функціонує відповідна популістська сила, так і її ідеологічним спрямуванням. За таких умов аналіз історичного контексту є невід’ємним методологічним елементом дослідження популізму в межах конкретної країни чи регіону.

Висновки

На основі проведеного аналізу, можемо констатувати, що розгляд орієнтації на минуле як одного з компонентів популізму має давню історію. В рамках політологічних наукових досліджень можна виокремити три основних напрями інтерпретації цього зв’язку: 1) орієнтація на минуле як вторинний та контекстуальний елемент (Шілз, Белл, Ліпсет, Канован); 2) орієнтація на минуле як структурно важливий елемент для правого популізму (Бетц, Водак, Кенні, Фінчельштейн); 3) орієнтація на минуле як невід’ємний компонент популізму (Берлін, МакРей, Таггарт, Ельчі). На нашу думку варто керуватися підходом, згідно з яким орієнтація у минуле є саме невід’ємним компонентом популізму, оскільки вона дозволяє краще врахувати його специфічну логіку та є одним з факторів, яка зумовлює його «багатоликість». Незважаючи на те, яка вага для популізму надається орієнтації в минуле, переважна більшість дослідників так чи інакше пов’язують наявність в популізмі подібних елементів як результат певних трансформаційних процесів в суспільствах, які залишають після суттєву групу невдоволених, чийм голосом популісти прагнуть стати. Як відповідь на таке невдоволення вони обіцяють повернути або відновити втрачене в рамках своєї політичної пропозиції. Така специфічна темпоральність популізму дозволяє відмежувати його від більш класичних ідеологій, чий орієнтири або спрямовані на збереженні сьогоdnішнього, або на досягненні майбутнього, якого ще не було. Перспективи подальших досліджень пов’язані з емпіричною верифікацією ролі орієнтації на минуле в різних регіональних контекстах, а також із вивченням механізмів її поєднання з іншими ідеологічними компонентами у сучасних популістських проектах.

Список посилань

1. Shils E. A. *The Torment of Secrecy: The Background and Consequences of American Security Policies*. New York: Free Press, 1956. 238 p.
2. Bell D., ed. *The New American Right*. New York: Criterion Books, 1955. 239 p.
3. Lipset S. M. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday, 1960. 432 p.
4. Hofstadter R. *The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.* New York: Alfred A. Knopf, 1955. 328 p.
5. Lasch C. *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*. New York: St. Martin's Press, 1991. 480 p.
6. Canovan M. *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. 351 p.
7. Canovan M. *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*. *Political Studies*. 1999. Vol. 47, No. 1. P. 2 — 16. URL: <https://arditiesp.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/10/canovanpopulism1999.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).
8. Betz H.-G. *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin's Press, 1994. 226 p.
9. Wodak R. *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: SAGE, 2015. 320 p.
10. Manucci L. *Populism and Collective Memory: Comparing Fascist Legacies in Western Europe*. London: Routledge, 2020. 248 p. URL: https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Manucci,%20Populism%20and%20Collective%20Memory_%20Comparing%20Fascist%20Legacies%20%20%282019%20--%20Routledge%29.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
11. Kenny M. *Back to the Populist Future?: Understanding Nostalgia in Contemporary Ideological Discourse*. *Journal of Political Ideologies*. 2017. Vol. 22, No. 3. P. 256 — 273. URL: <https://www.studocu.com/en-ca/document/the-university-of-british-columbia/research-and-writing-in-the-humanities-and-social-sciences/back-to-the-populist-future-undertanding-nostalgia-in-contemporary-ideological-discourse/70892188> (дата звернення: 20.05.2025).
12. Menke M., Wulf T. *The dark side of inspirational pasts: An investigation of nostalgia in right-wing populist communication*. *Media and Communication*. 2021. Vol. 9, No. 2. P. 237 — 249. DOI: 10.17645/mac.v9i2.3803.

13. Finchelstein F. *From Fascism to Populism in History*. Oakland: University of California Press, 2017. 208 p.
14. Гужва А. Політичний популізм і популярна культура. *Філософська думка*. 2021. № 3. С. 125 – 137. DOI: 10.15407/fd2021.03.125.
15. De Cleen B. Populism and Nationalism. In: Kaltwasser C. R., Taggart P., Ochoa Espejo P., Ostiguy P., eds. *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press, 2017. URL: https://researchportal.vub.be/files/28996702/De_Cleen_Populism_and_Nationalism_for_Oxford_Handbook_of_Populism_.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
16. Laclau E. *On Populist Reason*. London: Verso, 2005. 288 p.
17. Weyland K. Clarifying a contested concept: ‘populism’ in the study of Latin American politics. *Comparative Politics*. 2001. Vol. 34, No. 1. P. 1 – 22. URL: <https://www.jstor.org/stable/422412> (дата звернення: 20.05.2025).
18. Berlin I. To Define Populism. URL: https://berlin.wolf.ox.ac.uk/published_works/singles/bib111b.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
19. MacRae D. Populism as an Ideology. In: Ionescu G., Gellner E., eds. *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. New York: Macmillan, 1969. P. 153 – 165.
20. Taggart P. *The Populist Politics of Euroscepticism*: paper prepared for presentation at the 5th Biennial Conference of the European Community Studies Association, Seattle, 29 May – 1 June 1998. URL: https://aei.pitt.edu/2740/1/002543_1.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
21. Taggart P. *Populism*. Buckingham: Open University Press, 2000. 128 p.
22. Taggart P. Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*. 2004. Vol. 9, No. 3. P. 269 – 288. URL: https://cienciapolitica.uc.cl/images/seminarios_icp/taggart_populism.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
23. McDonnell D. A Weekend in Padania: Regionalist Populism and the Lega Nord. *Politics*. 2006. Vol. 26, No. 2. P. 123 – 130.
24. Elçi E. Politics of Nostalgia and Populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science*. 2022. Vol. 52, No. 2. P. 697 – 714. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/C10B76D6ECD98E096E225EC1FA892B09/S0007123420000666a.pdf/politics-of-nostalgia-and-populism-evidence-from-turkey.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

25. Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціально-політичного явища. Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2010. URL: https://www.academia.edu/31514988/методологічнізасадидослідженняпопулізмуяксоціальнополітичного_явища_Methodological_basis_of_the_Study_of_the_Phenomenon_of_Populism (дата звернення: 20.05.2025).
26. Прядко Т. П. Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату: дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 238 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Priadko.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
27. Stoica M. S. Political Myths of the Populist Discourse. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. 2017. Vol. 16, No. 46. P. 63 – 76. URL: https://www.researchgate.net/publication/331175394_Political_Myths_of_the_Populist_Discourse (дата звернення: 20.05.2025).
28. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39, No. 4. P. 541 – 563. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2CD34F8B25C4FFF4F322316833DB94B7/S0017257X00002372a.pdf/div-class-title-the-populist-zeitgeist-div.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

References

1. Shils, E. A. (1956). *The torment of secrecy: The background and consequences of American security policies*. Free Press.
2. Bell, D. (Ed.). (1955). *The new American right*. Criterion Books.
3. Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Doubleday.
4. Hofstadter, R. (1955). *The age of reform: From Bryan to F.D.R.* Alfred A. Knopf.
5. Lasch, C. (1991). *The true and only heaven: Progress and its critics*. St. Martin's Press.
6. Canovan, M. (1981). *Populism*. Harcourt Brace Jovanovich.
7. Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2 – 16. <https://arditiesp.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/10/canovanpopulism1999.pdf>
8. Betz, H.-G. (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. St. Martin's Press.

9. Wodak, R. (2015). *The politics of fear: What right-wing populist discourses mean*. SAGE.
10. Manucci, L. (2020). *Populism and collective memory: Comparing fascist legacies in Western Europe*. Routledge. https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Manucci,%20Populism%20and%20Collective%20Memory_%20Comparing%20Fascist%20Legacies%20%20%282019%20--%20Routledge%29.pdf
11. Kenny, M. (2017). Back to the populist future?: Understanding nostalgia in contemporary ideological discourse. *Journal of Political Ideologies*, 22(3), 256 – 273. <https://www.studocu.com/en-ca/document/the-university-of-british-columbia/research-and-writing-in-the-humanities-and-social-sciences/back-to-the-populist-future-understanding-nostalgia-in-contemporary-ideological-discourse/70892188>
12. Menke, M., & Wulf, T. (2021). The dark side of inspirational pasts: An investigation of nostalgia in right-wing populist communication. *Media and Communication*, 9(2), 237 – 249. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i2.3803>
13. Finchelstein, F. (2017). *From fascism to populism in history*. University of California Press.
14. Huzhva, A. (2021). Politychnyi populizm i populiarna kultura. *Filosofska dumka*, 3, 125 – 137. <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.125>
15. De Cleen, B. (2017). Populism and nationalism. In C. R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Ochoa Espejo, & P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford handbook of populism*. Oxford University Press. https://researchportal.vub.be/files/28996702/De_Cleen_Populism_and_Nationalism_for_Oxford_Handbook_of_Populism_.pdf
16. Laclau, E. (2005). *On populist reason*. Verso.
17. Weyland, K. (2001). Clarifying a contested concept: ‘Populism’ in the study of Latin American politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1 – 22. <https://www.jstor.org/stable/422412>
18. Berlin, I. (1967). To define populism. https://berlin.wolf.ox.ac.uk/published_works/singles/bib111b.pdf
19. MacRae, D. (1969). Populism as an ideology. In G. Ionescu & E. Gellner (Eds.), *Populism: Its meanings and national characteristics* (pp. 153 – 165). Macmillan.
20. Taggart, P. (1998). The populist politics of Euroscepticism. Paper presented at the 5th Biennial Conference of the European Community

- Studies Association, Seattle, May 29 – June 1. https://aei.pitt.edu/2740/1/002543_1.pdf
21. Taggart, P. (2000). *Populism*. Open University Press.
 22. Taggart, P. (2004). Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269 – 288. https://cienciapolitica.uc.cl/images/seminarios_icp/taggart_populism.pdf
 23. McDonnell, D. (2006). A weekend in Padania: Regionalist populism and the Lega Nord. *Politics*, 26(2), 123 – 130.
 24. Elçi, E. (2022). Politics of nostalgia and populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science*, 52(2), 697 – 714. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/C10B76D6ECD98E096E225EC1FA892B09/S0007123420000666a.pdf/politics-of-nostalgia-and-populism-evidence-from-turkey.pdf>
 25. Rad', T. (2010). Metodolohichni zasady doslidzhennia populizmu yak sotsialno-politychnoho yavyscha [Methodological basis of the study of the phenomenon of populism]. In *Metodolohiia politychnoi nauky: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. https://www.academia.edu/31514988/Методологічні_засади_дослідження_популізму_як_соціально_політичного_явища_Methodological_basis_of_the_Study_of_the_Phenomenon_of_Populism
 26. Priadko, T. P. (2017). *Populizm yak ryzyk demokratychnoho rozvytku i zasib politychnoi mobilizatsii elektoratu* [Doctoral dissertation, National Pedagogical Dragomanov University]. https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Priadko.pdf
 27. Stoica, M. S. (2017). Political myths of the populist discourse. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 16(46), 63 – 76. https://www.researchgate.net/publication/331175394_Political_Myths_of_the_Populist_Discourse
 28. Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541 – 563. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2CD34F8B25C4FFF4F322316833DB94B7/S0017257X00002372a.pdf/div-class-title-the-populist-zeitgeist-div.pdf>

Kyrylo Lytovchenko

PhD Candidate, Politology department

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-9599-6183>

e-mail:litkirill@gmail.com

ORIENTATION TOWARDS THE PAST AS AN ELEMENT IN THE THEORETICAL CONCEPTUALIZATION OF POPULISM

Abstract

The article examines the theoretical conceptualization of the orientation towards the past as a key component of the ideological content of populism. The conceptual vagueness of the phenomenon of populism in contemporary scholarship is noted. It is emphasised that although the ‘people versus elite’ antagonism is the only component on which there is relative consensus, by itself it is not sufficient for a proper identification and description of populism. It is shown how an orientation towards the past explains the specificity of populist logic and determines its ‘multifaceted nature’.

The evolution of scientific approaches to the relationship between populism and an orientation towards the past is analysed – from the early concepts of E. Shils, D. Bell, S. Lipset and R. Hofstadter to the contemporary theories of H.-H. Betz, P. Taggart, R. Wodak, T. Rad’ T. Priadko, M. Kenny, F. Finchelstein, A. Guzhva, E. Elci and others. Particular attention in this context is paid to P. Taggart’s concept of ‘heartland’ as the most comprehensive theoretical tool that describes the full scope of the role and significance of retrospective orientation for the ideological content of populism.

Three main approaches to interpreting the orientation towards the past in populism are identified: as a secondary and contextual element; as a structurally important component of right-wing populism; and as an integral feature of populism in general. Preference is given to the third approach, since it is precisely this orientation towards the past that gives populism a specific temporality, in which the image of the future is, at least in part, shaped on the basis of deliberately chosen elements of the past. This allows populism to be

distinguished from conservative or progressive ideologies, which, respectively, focus on preserving the present or creating a fundamentally new future.

It is clarified that, within the framework of populism, the orientation towards the past can serve as a diagnosis of the present, a source of values, an image of the ideal, and an argumentative basis. The appeal to the past gives concrete form to the populist criticism of the elite as a force that has deprived the people of certain benefits they once possessed, especially during times of transformational crises. It is noted that the content and intensity of this orientation vary depending on the ideological combination and national-historical context.

Keywords: populism; ideology; discourse; nostalgia; heartland; political theory.

Надійшла до редакції/ Received: 25.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 12.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Пархоменко Дмитро В'ячеславович

Студент філософського факультету ОП “Політологія”

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0004-3451-1519>

e-mail: dmitrijparkhomenko21@knu.ua

Малкіна Ганна Миколаївна

Доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-2307-4702>

e-mail: g.m.malkina@knu.ua

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В УКРАЇНІ: МІЖ ПЕРСОНАЛІЗАЦІЄЮ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНОЮ СТІЙКІСТЮ ДЕМОКРАТІЇ

Резюме

У статті досліджується феномен політичного лідерства в Україні крізь призму взаємодії індивідуального впливу політичних акторів та інституційних механізмів функціонування демократичної політичної системи. На основі класичних і сучасних теоретичних підходів до вивчення політичного лідерства обґрунтовується необхідність комплексного аналізу лідерства як явища, що формується одночасно під впливом особистісних характеристик політичних діячів, інституційних обмежень та соціально-політичного середовища.

Показано, що розвиток політичного лідерства в незалежній Україні відбувався в умовах трансформації пострадянської політичної системи, становлення демократичних інститутів та формування нової політичної еліти. Встановлено, що особливістю українського політичного процесу стало поєднання інституційного розвитку із високим рівнем персоналізації політики, коли політична конкуренція значною мірою концентрувалася навколо окремих політичних лідерів, а не навколо стабільних партійних структур чи програмних платформ.

Особливу увагу приділено впливу ключових політичних трансформацій сучасної України на еволюцію моделей політичного лідерства. Проаналізовано роль політичних лідерів під час Помаранчевої революції, Революції Гідності та російсько-української війни. Доведено, що кризові періоди сприяли посиленню суспільного запиту на персоніфіковане політичне лідерство, здатне забезпечувати мобілізацію суспільства та прийняття стратегічних рішень в умовах високої невизначеності.

Окремо розглянуто вплив процесів медіатизації політики та розвитку цифрових комунікацій на трансформацію механізмів політичного представництва. Обґрунтовано, що сучасні комунікаційні технології сприяють подальшій персоналізації політичного процесу, посилюючи роль політичного лідера як центрального суб'єкта політичної комунікації.

Зроблено висновок, що ефективність політичного лідерства в демократичних умовах визначається не лише особистими якостями політичного лідера, але й рівнем розвитку політичних інститутів, спроможністю громадянського суспільства та здатністю держави підтримувати баланс між персональним політичним впливом і механізмами демократичної підзвітності

Ключові слова: політичне лідерство; персоналізація політики; політичні інститути; демократія; політична система України; громадянське суспільство; політична комунікація.

Вступ

Політичне лідерство традиційно належить до числа центральних категорій політичної науки, оскільки через діяльність політичних лідерів здійснюється формування стратегічних напрямів розвитку держави, реалізація владних повноважень та забезпечення взаємодії між політичними інститутами й суспільством. У сучасних демократичних системах політичне лідерство виступає не лише механізмом політичного представництва, але й важливим чинником політичної стабільності, легітимації влади та суспільної мобілізації.

Особливого значення дослідження політичного лідерства набуває в умовах суспільних трансформацій, коли політичні інститути перебувають у стані становлення або реформування. Саме за таких умов індивідуальний вплив політичних лідерів може істотно прискорювати або, навпаки, ускладнювати процеси демократичного розвитку. У випадку України ця проблема має особливу актуальність, оскільки становлення політичного лідерства відбувалося паралельно з процесами державотворення, демократичного транзиту та формування національної політичної еліти.

Попри значну кількість досліджень політичного лідерства, у сучасній політичній науці зберігається дискусія щодо співвідношення

індивідуального політичного впливу та інституційних механізмів функціонування політичних систем. Значна частина досліджень концентрується або на особистісних характеристиках політичних лідерів, або на функціонуванні політичних інститутів. Водночас взаємодія процесів персоналізації політики та інституціоналізації влади в умовах демократичного розвитку потребує додаткового теоретичного осмислення.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах російсько-української війни, яка суттєво змінила характер політичного лідерства та актуалізувала питання співвідношення ефективного управління, суспільної мобілізації та демократичної підзвітності влади.

Метою статті є дослідження особливостей розвитку політичного лідерства в Україні крізь призму взаємодії процесів персоналізації політики та інституційного розвитку демократичної політичної системи.

Методи дослідження

У статті використано комплекс взаємодоповнювальних методів політичної науки, що дозволяють дослідити політичне лідерство як багатовимірний феномен, сформований під впливом як індивідуальних характеристик політичних акторів, так і інституційного середовища їхньої діяльності.

Теоретико-концептуальний аналіз застосовується для уточнення змісту понять «політичне лідерство», «персоналізація політики», «політичні інститути» та «демократична підзвітність» на основі класичних і сучасних наукових підходів. Це дозволяє визначити основні теоретичні моделі політичного лідерства та виявити особливості їхнього застосування до українського політичного процесу.

Системний підхід використовується для розгляду політичного лідерства як складової політичної системи, що функціонує у взаємозв'язку з іншими політичними інститутами. У межах цього підходу політичне лідерство аналізується не лише як результат діяльності окремих політичних діячів, а й як елемент ширшої інституційної конфігурації, що включає державні органи, політичні партії, виборчі механізми та громадянське суспільство.

Інституціональний підхід дозволяє дослідити вплив політичних інститутів на формування моделей політичного лідерства та визначити, яким чином особливості інституційного дизайну політичної системи впливають на характер взаємодії між політичними лідерами та суспільством. Особлива увага приділяється інститутам президентства, парламенту, політичних партій та виборчої системи як основним механізмам формування політичного лідерства в Україні.

Для аналізу трансформації політичного лідерства в історичній перспективі використано історико-політичний метод, що дозволяє простежити

еволюцію моделей політичного лідерства від початку української незалежності до сучасного етапу розвитку держави. У межах цього підходу особлива увага приділяється впливу ключових політичних подій на трансформацію ролі політичних лідерів у політичному процесі.

Додатково використано елементи якісного кейс-аналізу. Як емпіричну основу дослідження залучено політичні практики українських політичних лідерів різних періодів незалежності, а також приклади функціонування політичного лідерства під час Помаранчевої революції, Революції Гідності та російсько-української війни. Це дозволяє поєднати теоретичний аналіз із вивченням конкретних політичних процесів і механізмів реалізації політичного впливу.

Результати дослідження

Політичне лідерство належить до числа найбільш складних і багатовимірних феноменів політичної науки. Його дослідження охоплює широкий спектр теоретичних підходів, які по-різному інтерпретують природу політичної влади, джерела політичного впливу та механізми взаємодії між політичними лідерами і суспільством. Незважаючи на відмінності між окремими концепціями, більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що політичне лідерство формується на перетині індивідуальних характеристик політичного актора та інституційного середовища, у межах якого здійснюється його політична діяльність.

Однією з фундаментальних теорій політичного лідерства залишається концепція М. Вебера, який пов'язував проблему політичного панування з феноменом легітимності влади та виокремлював традиційний, раціонально-легальний і харизматичний типи легітимного панування [1, с. 241]. Особливе значення для дослідження політичного лідерства має харизматичний тип влади, за якого легітимність політичного лідера ґрунтується на суспільній вірі у його виняткові якості та здатність пропонувати ефективні рішення в умовах політичної чи соціальної кризи. У межах веберівського підходу політичний лідер виступає не лише носієм владних повноважень, але й джерелом суспільної мобілізації, здатним формувати нові політичні орієнтири та забезпечувати підтримку масштабних суспільних трансформацій.

Подальший розвиток теорії політичного лідерства був пов'язаний із поступовим відходом від виключно персоналістського розуміння політичного впливу. У другій половині ХХ століття дослідники дедалі більше уваги почали приділяти взаємодії між політичними лідерами та політичними інститутами. Так, Ж. Блондель розглядав політичне лідерство як універсальний механізм функціонування політичних систем та наголошував на тому, що політичний лідер виконує роль інтегратора суспільних інтересів, забезпечуючи координацію діяльності державних інститутів та політичних

акторів. На думку дослідника, політичне лідерство не може бути пояснене виключно через особисті якості політичного діяча, оскільки його ефективність значною мірою залежить від політичного контексту та характеру інституційного середовища [2, с. 17].

Суттєвий внесок у розвиток сучасних уявлень про політичне лідерство здійснив Дж. Бернс, який запропонував концепцію трансформаційного лідерства. Відповідно до його підходу, політичний лідер не лише реагує на суспільні запити, але й здатний трансформувати політичні цінності та формувати нові суспільні орієнтири [3]. У такому випадку лідерство розглядається як процес взаємного впливу між лідером і суспільством, результатом якого стають якісні зміни в політичній системі та суспільній свідомості.

Важливе місце в сучасних дослідженнях займають інституціональні підходи до аналізу політичного лідерства. Представники нового інституціоналізму виходять із того, що діяльність політичних акторів відбувається в межах формальних та неформальних правил політичної взаємодії. Д. Норт визначає інститути як «правила гри» в суспільстві, які структурують політичну поведінку та визначають можливості й обмеження для політичних акторів [4, с. 3]. У цьому контексті політичне лідерство виступає не лише результатом особистих якостей політичного діяча, але й продуктом конкретного інституційного середовища. Саме тому рівень розвитку політичних інститутів значною мірою визначає характер функціонування політичного лідерства та його вплив на демократичні процеси.

У сучасних демократіях дедалі більшого значення набуває проблема співвідношення між персональним політичним впливом та інституційною стійкістю політичної системи. Р. Даль підкреслював, що стабільність демократичних режимів залежить не від діяльності окремих політичних лідерів, а від існування ефективних механізмів політичної участі та конкуренції [5, с. 16]. Саме інститути забезпечують довготривалу стійкість демократичної системи незалежно від зміни політичних еліт. Водночас діяльність політичних лідерів може як сприяти зміцненню демократичних інститутів, так і створювати ризики їхньої ерозії.

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний із процесами персоналізації політики. На думку І. Макалістера, розвиток масових комунікацій та трансформація партійних систем сприяли посиленню ролі політичних лідерів у політичному процесі [6, с. 571]. У сучасних демократіях виборці дедалі частіше оцінюють політичних акторів через призму особистих характеристик лідерів, а не програмних засад політичних партій. Подібна тенденція призводить до того, що політична конкуренція концентрується навколо окремих політичних фігур, а політичні партії поступово перетворюються на інструменти підтримки персонального політичного впливу.

Т. Погунтке та П. Вебб, аналізуючи процеси президенталізації політики, зазначають, що навіть у парламентських демократіях роль політичних лідерів поступово зростає, а механізми політичного представництва дедалі більше орієнтуються на персоніфіковані форми політичної конкуренції [7, с. 1]. Це зумовлює необхідність аналізу політичного лідерства не лише як індивідуального феномена, але й як складової ширших процесів трансформації сучасних демократичних політичних систем.

У цьому контексті особливий науковий інтерес становить український випадок, де процеси інституціоналізації політичної влади відбувалися одночасно зі становленням нової політичної еліти та формуванням демократичних механізмів політичної конкуренції. Саме ця обставина зумовила специфічне поєднання інституційного розвитку та персоналізації політики, що стало однією з визначальних характеристик політичного процесу в незалежній Україні.

Формування політичного лідерства в Україні після проголошення незалежності відбувалося в умовах масштабної трансформації політичної системи, яка охоплювала одночасно процеси державотворення, демократизації та формування нової політичної еліти. На відміну від усталених демократій Західної Європи, де політичні інститути формувалися протягом тривалого історичного періоду, українська держава була змушена одночасно створювати ефективні механізми державного управління, забезпечувати політичну стабільність та формувати демократичні процедури політичної конкуренції. За таких умов роль політичного лідерства об'єктивно зростала, оскільки саме політичні лідери ставали ключовими суб'єктами вироблення стратегічних рішень та легітимації нової політичної системи.

Особливістю українського політичного розвитку стало те, що процеси інституціоналізації влади від самого початку супроводжувалися високим рівнем персоналізації політичного процесу. Як зазначає І. Кресіна, становлення української політичної еліти відбувалося в умовах поєднання елементів радянської політичної спадщини та нових демократичних практик, що суттєво вплинуло на характер функціонування політичної влади [8]. У результаті політична конкуренція нерідко концентрувалася навколо окремих політичних діячів, а не навколо стабільних інституційних структур чи програмно-ідеологічних платформ.

На початковому етапі незалежності особливого значення набув інститут президентства. Президент виступав не лише формальним главою держави, але й центральним елементом політичної системи, що забезпечував координацію діяльності основних політичних інститутів та виконував функцію арбітра між різними політичними групами. Умови політичної та економічної нестабільності початку 1990-х років сприяли суспільному

запиту на сильне політичне керівництво, здатне забезпечити стабільність державного управління та реалізацію необхідних реформ.

Подальший розвиток української політичної системи супроводжувався поступовим зміцненням інститутів державної влади, однак процеси інституціоналізації не завжди випереджали персоналізацію політичного процесу. Значна частина політичних партій формувалася навколо окремих політичних лідерів, а їхня електоральна підтримка часто залежала від рівня особистої популярності керівників. Подібна тенденція відповідала загальним закономірностям розвитку посткомуністичних політичних систем, де інститути представницької демократії тривалий час залишалися менш впливовими порівняно з персональними механізмами політичного впливу [12].

Одним із найбільш показових проявів взаємодії політичного лідерства та демократичних трансформацій стали події Помаранчевої революції 2004 року. Політична криза, пов'язана з президентськими виборами, продемонструвала зростання ролі громадянського суспільства та водночас актуалізувала значення політичного лідерства як механізму суспільної мобілізації. Масові протести стали результатом не лише незгоди громадян із перебігом виборчого процесу, але й наслідком формування суспільного запиту на нову модель політичного розвитку держави.

У цьому контексті політичне лідерство Віктора Ющенка значною мірою відповідало характеристикам харизматичного типу легітимності, описаного М. Вебером. Значна частина його суспільної підтримки ґрунтувалася на сприйнятті його як символу демократичних змін, європейської інтеграції та подолання авторитарних практик політичного управління. Водночас важливу роль у мобілізаційних процесах відіграла і Юлія Тимошенко, яка виступала одним із найбільш упізнаваних політичних лідерів протестного руху. Саме поєднання харизматичного лідерства та активності громадянського суспільства стало одним із ключових чинників успіху Помаранчевої революції.

Разом із тим подальший розвиток політичних подій продемонстрував обмеженість моделей політичного лідерства, що надмірно залежать від персонального чинника. Незважаючи на високий рівень суспільної підтримки нової політичної еліти, конфлікти між провідними політичними акторами негативно вплинули на ефективність державного управління та уповільнили реалізацію системних реформ. У цьому контексті український досвід підтверджує висновок Р. Даля про те, що довготривала стабільність демократичної системи залежить не лише від популярності окремих політичних лідерів, але й від ефективності політичних інститутів та здатності забезпечувати сталі механізми політичної конкуренції [5].

Подальший етап трансформації політичного лідерства був пов'язаний із подіями Революції Гідності 2013-2014 років. На відміну від Помаранчевої революції, де провідну роль відігравали конкретні політичні лідери, Євромайдан продемонстрував значно вищий рівень горизонтальної самоорганізації суспільства. Це свідчило про поступове зміцнення громадянського суспільства та зростання ролі колективних форм політичної участі в демократичному процесі. Водночас навіть за таких умов політичне лідерство продовжувало відігравати важливу роль у формуванні політичного порядку денного та забезпеченні трансформації суспільних вимог у конкретні політичні рішення.

Події Революції Гідності стали важливим рубежем у трансформації політичного лідерства в Україні. Вони не лише спричинили зміну політичної еліти, але й суттєво вплинули на характер взаємодії між владою та суспільством. Одним із ключових наслідків революції стало посилення суспільного контролю над діяльністю політичних інститутів та зростання ролі громадянського суспільства у процесах формування політичного порядку денного. У таких умовах політичне лідерство дедалі більше почало асоціюватися не лише зі здатністю ухвалювати політичні рішення, але й із готовністю забезпечувати відкритість влади та підтримувати постійний діалог із суспільством.

Водночас події 2014 року актуалізували новий вимір політичного лідерства, пов'язаний із забезпеченням національної безпеки та захистом державного суверенітету. Анексія Криму та початок бойових дій на сході України суттєво змінили умови функціонування політичної системи. У цей період політичні лідери були змушені поєднувати завдання проведення внутрішніх реформ із необхідністю забезпечення обороноздатності держави та формування міжнародної коаліції підтримки України. Як зазначає А. Вілсон, російсько-український конфлікт став одним із найсерйозніших викликів для української державності з моменту здобуття незалежності та вимагав принципово нових підходів до політичного управління [11].

У цих умовах політичне лідерство дедалі більше набувало рис кризового лідерства, основною функцією якого є забезпечення ефективного реагування на зовнішні та внутрішні виклики. Відповідно до сучасних підходів до дослідження кризового управління, ефективний політичний лідер повинен не лише ухвалювати стратегічні рішення, але й забезпечувати суспільну довіру до державних інститутів, підтримувати суспільну мобілізацію та координувати взаємодію між різними суб'єктами політичного процесу. Саме ці характеристики поступово почали визначати суспільні очікування щодо політичного лідерства в Україні після 2014 року.

Суттєвий вплив на трансформацію політичного лідерства справили також процеси медіатизації політики та стрімкий розвиток цифрових

комунікацій. На думку І. Макалістера, сучасні медіа не лише транслюють політичну інформацію, але й безпосередньо впливають на механізми політичної конкуренції, посилюючи персоналізацію політичного процесу [6, р. 571-588]. У таких умовах політичні лідери отримують можливість безпосередньо взаємодіяти з громадянами, обходячи традиційні інституційні канали політичної комунікації. Це сприяє посиленню ролі особистого іміджу політичного лідера та підвищує значення комунікативних стратегій у сучасній політиці.

Найбільш виразним прикладом впливу медіатизації на політичне лідерство в Україні стали президентські вибори 2019 року. Перемога Володимира Зеленського засвідчила трансформацію традиційних механізмів політичної конкуренції та зростання ролі нових комунікаційних технологій у процесах формування суспільної підтримки. Політична кампанія Зеленського значною мірою будувалася на використанні соціальних мереж, цифрових платформ та безпосередньої комунікації з виборцями, що дозволило сформувати альтернативну модель політичного представництва, менш залежну від традиційних партійних структур.

Феномен політичного успіху Володимира Зеленського можна розглядати крізь призму процесів персоналізації політики, які досліджували Т. Погунтке та П. Вебб. На думку цих авторів, сучасні демократичні системи характеризуються поступовим зміщенням політичної конкуренції від партій до політичних лідерів, які стають основними носіями політичної відповідальності та суспільних очікувань [7, с. 12]. Український досвід значною мірою підтверджує цю тенденцію, оскільки електоральна підтримка часто формується навколо конкретних політичних персоналій, а не навколо довгострокових партійних ідеологій.

Разом із тим подальший розвиток політичної ситуації продемонстрував, що персоналізація політики має суперечливий характер. З одного боку, вона здатна підвищувати рівень політичної мобілізації та спрощувати комунікацію між владою і суспільством. З іншого боку, надмірна концентрація політичної уваги навколо окремих політичних діячів може створювати ризики для інституційної стійкості демократичної системи. Як підкреслюють С. Левицький та Д. Зіблатт, довготривала стабільність демократії залежить насамперед від здатності політичних інститутів функціонувати незалежно від персонального складу політичної еліти [13].

Новий етап розвитку політичного лідерства в Україні розпочався після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року. Умови широкомасштабної війни радикально змінили характер політичного управління та суттєво підвищили значення індивідуального політичного впливу. Політичне лідерство в умовах війни поєднує елементи стратегічного управління, кризового менеджменту, міжнародної

дипломатії та суспільної мобілізації. Від ефективності діяльності політичного керівництва залежить не лише функціонування державних інститутів, але й здатність суспільства підтримувати високий рівень стійкості в умовах тривалого воєнного протистояння.

Особливістю сучасного українського політичного лідерства стало поєднання внутрішньополітичної діяльності із масштабною міжнародною комунікацією. Українські політичні лідери активно використовують міжнародні дипломатичні майданчики, засоби масової інформації та цифрові платформи для формування міжнародної підтримки України. У результаті політичне лідерство дедалі більше виходить за межі внутрішньої політики та перетворюється на важливий інструмент міжнародного позиціонування держави.

Водночас війна актуалізує проблему співвідношення між ефективністю політичного керівництва та збереженням демократичних механізмів контролю над владою. Необхідність оперативного ухвалення рішень та концентрації управлінських ресурсів об'єктивно посилює роль виконавчої влади. Саме тому одним із ключових викликів сучасного етапу розвитку політичного лідерства в Україні залишається забезпечення балансу між вимогами воєнного часу та необхідністю збереження демократичних принципів функціонування політичної системи.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що політичне лідерство є одним із ключових чинників функціонування та трансформації політичної системи України. Аналіз основних теоретичних підходів до вивчення політичного лідерства засвідчив, що сучасна політична наука поступово відходить від вузького розуміння лідерства як сукупності індивідуальних характеристик політичного діяча та дедалі більше акцентує увагу на взаємодії між політичними лідерами, інституційним середовищем і суспільством. У цьому контексті політичне лідерство доцільно розглядати як комплексний феномен, що формується під впливом як особистісних якостей політичних акторів, так і особливостей функціонування політичних інститутів.

Дослідження показало, що розвиток політичного лідерства в незалежній Україні відбувався в умовах одночасного становлення державних інститутів, демократичної трансформації та формування нової політичної еліти. Особливістю українського політичного процесу стало поєднання інституціоналізації влади із високим рівнем персоналізації політики. Упродовж усього періоду незалежності політична конкуренція значною мірою концентрувалася навколо окремих політичних лідерів, що було зумовлено як історичними особливостями пострадянського розвитку, так і

відносною слабкістю партійної системи та недостатнім рівнем інституційної зрілості демократичних механізмів.

Встановлено, що ключові етапи політичного розвитку України супроводжувалися трансформацією моделей політичного лідерства. У період становлення державності політичне лідерство виконувало насамперед функцію забезпечення політичної стабільності та легітимації нових інститутів влади. Події Помаранчевої революції та Революції Гідності засвідчили зростання ролі громадянського суспільства та продемонстрували, що ефективність політичного лідерства дедалі більше залежить від його здатності взаємодіяти із суспільством і відповідати на суспільний запит щодо демократичних перетворень. Водночас зазначені події підтвердили, що харизматичне лідерство може виступати важливим чинником суспільної мобілізації, однак не здатне повністю компенсувати недоліки інституційного розвитку політичної системи.

Окрему роль у трансформації політичного лідерства відіграли процеси медіатизації політики та розвитку цифрових комунікацій. Сучасні інформаційні технології суттєво змінили механізми політичного представництва, посилили персоналізацію політичної конкуренції та сприяли формуванню нових моделей взаємодії між політичними лідерами та громадянами. У результаті політичний лідер дедалі частіше виступає не лише суб'єктом прийняття політичних рішень, але й центральною фігурою політичної комунікації, навколо якої формується суспільне сприйняття політичних процесів.

Особливого значення проблема політичного лідерства набула в умовах російсько-української війни. Повномасштабна агресія Російської Федерації спричинила формування нової моделі політичного лідерства, що поєднує елементи стратегічного управління, кризового менеджменту, міжнародної дипломатії та суспільної мобілізації. За таких умов ефективність політичного лідерства безпосередньо впливає на стійкість держави, рівень суспільної консолідації та здатність політичної системи реагувати на безпекові виклики. Водночас навіть за умов воєнного стану зберігає актуальність необхідність підтримання балансу між ефективністю політичного управління та дотриманням демократичних принципів функціонування влади.

Таким чином, *результати дослідження* дають підстави стверджувати, що сучасне політичне лідерство в Україні формується у складній взаємодії між процесами персоналізації політики та інституційного розвитку демократії. Персональний вплив політичних лідерів продовжує відігравати важливу роль у функціонуванні політичної системи, однак довгострокова стійкість демократії визначається насамперед рівнем розвитку політичних інститутів, ефективністю механізмів політичної підзвітності та здатністю громадянського суспільства здійснювати контроль над владою.

Саме тому подальший розвиток української демократії потребує не лише ефективного політичного лідерства, але й зміцнення інституційних засад політичного процесу, які забезпечуватимуть стабільність демократичного розвитку незалежно від персонального складу політичної еліти.

Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення трансформації політичного лідерства в умовах воєнного часу, аналіз впливу цифрових комунікацій на механізми політичного представництва, а також дослідження співвідношення між процесами персоналізації політики та інституційною стійкістю демократичних режимів у сучасних державах.

Список посилань:

1. Weber M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press, 1978. 1469 p.
2. Blondel J. *Political Leadership: Towards a General Analysis*. London: Sage Publications, 1987. 234 p.
3. Burns J. M. *Leadership*. New York: Harper & Row, 1978. 530 p.
4. North D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
5. Dahl R. A. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press, 1971. 257 p.
6. McAllister I. *The Personalization of Politics*. In: Dalton R. J., Klingemann H.-D. (eds.). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 571-588.
7. Poguntke T., Webb P. *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 384 p.
8. Кресіна І. О. *Політична еліта України: теорія і сучасність*. Київ: Логос, 2018. 320 с.
9. Михальченко М. І. *Політична система України: що ми знаємо про неї*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2011. 328 с.
10. Пахарєв А. Д. *Політичне лідерство і лідери*. Київ: Знання України, 2001. 270 с.
11. Wilson A. *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. New Haven: Yale University Press, 2014. 232 p.
12. Kuzio T. *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism*. Santa Barbara: Praeger, 2015. 610 p.
13. Levitsky S., Ziblatt D. *How Democracies Die*. New York: Crown Publishing Group, 2018. 320 p.

14. Mounk Y. *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge: Harvard University Press, 2018. 400 p.
15. Way L. A. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015. 320 p.
16. Merkel W. *Embedded and Defective Democracies*. *Democratization*. 2004. Vol. 11. No. 5. P. 33-58.
17. Tucker R. C. *Politics as Leadership*. Columbia: University of Missouri Press, 1995. 192 p.
18. Nye J. S. *The Powers to Lead*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 226 p.
19. March J. G., Olsen J. P. *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*. New York: Free Press, 1989. 256 p.
20. Якубін О. В. Політичне лідерство в умовах демократичних трансформацій сучасної України. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 45-52.

References

1. Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.
2. Blondel, J. (1987). *Political Leadership: Towards a General Analysis*. London: Sage Publications.
3. Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.
4. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
6. McAllister, I. (2007). *The Personalization of Politics*. In R. J. Dalton & H.-D. Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 571-588). Oxford: Oxford University Press.
7. Poguntke, T., & Webb, P. (2005). *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
8. Kresina, I. O. (2018). *Politychna elita Ukrainy: teoriia i suchasnist [Political Elite of Ukraine: Theory and Modernity]*. Kyiv: Logos.
9. Mykhalchenko, M. I. (2011). *Politychna systema Ukrainy: shcho my znaiemo pro nei [Political System of Ukraine: What We Know About*

- It]. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of NAS of Ukraine.
10. Pakhariev, A. D. (2001). *Politychne liderstvo i lidery [Political Leadership and Leaders]*. Kyiv: Znannia Ukrainy.
 11. Wilson, A. (2014). *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. New Haven: Yale University Press.
 12. Kuzio, T. (2015). *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism*. Santa Barbara: Praeger.
 13. Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown Publishing Group.
 14. Mounk, Y. (2018). *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge: Harvard University Press.
 15. Way, L. A. (2015). *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
 16. Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11(5), 33-58.
 17. Tucker, R. C. (1995). *Politics as Leadership*. Columbia: University of Missouri Press.
 18. Nye, J. S. (2008). *The Powers to Lead*. Oxford: Oxford University Press.
 19. March, J. G., & Olsen, J. P. (1989). *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*. New York: Free Press.
 20. Yakubin, O. V. (2020). Political Leadership under Democratic Transformations in Contemporary Ukraine. *Political Life*, 2, 45-52.

Dmytro Parkhomenko

Student of the faculty of philosophy Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0004-3451-1519>

e-mail: dmitrijparkhomenko21@knu.ua

Ganna Malkina

Doctor of political sciences, professor, professor of political science department

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-2307-4702>

e-mail: g.m.malkina@knu.ua

**POLITICAL LEADERSHIP IN UKRAINE: BETWEEN THE
PERSONALIZATION OF POWER AND THE INSTITUTIONAL
RESILIENCE OF DEMOCRACY**

Abstract

The article examines the phenomenon of political leadership in Ukraine through the prism of the interaction of individual influence of political actors and institutional mechanisms of the functioning of a democratic political system. Based on classical and modern theoretical approaches to the study of political leadership, the need for a comprehensive analysis of leadership as a phenomenon that is simultaneously formed under the influence of personal characteristics of political figures, institutional constraints and the socio-political environment is substantiated.

It is shown that the development of political leadership in independent Ukraine took place in the context of the transformation of the post-Soviet political system, the formation of democratic institutions and the formation of a new political elite. It is established that a feature of the Ukrainian political process was the combination of institutional development with a high level of personalization of politics, when political competition was largely concentrated around individual political leaders, and not around stable party structures or program platforms.

Special attention is paid to the influence of key political transformations of modern Ukraine on the evolution of political leadership models. The role of political leaders during the Orange Revolution, the Revolution of Dignity, and the Russian-Ukrainian war is analyzed. It is proven that crisis periods contributed to the strengthening of the public demand for personalized political leadership, capable of ensuring the mobilization of society and making strategic decisions in conditions of high uncertainty.

The impact of the processes of mediatization of politics and the development of digital communications on the transformation of mechanisms of political representation is separately considered. It is substantiated that modern communication technologies contribute to the further personalization of the political process, strengthening the role of the political leader as the central subject of political communication.

The conclusion is made that the effectiveness of political leadership in democratic conditions is determined not only by the personal qualities of the political leader, but also by the level of development of political institutions, the ability of civil society, and the ability of the state to maintain a balance between personal political influence and mechanisms of democratic accountability

Keywords: political leadership; personalization of politics; democratic institutions; Ukraine; political communication; democratic resilience.

Надійшла до редакції/ Received: 17.04.2026

Прорецензовано/ Revised: 02.05.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Рихлік Володимир Анатолійович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних технологій

Київський національний економічний університет

імені Вадима Гетьмана (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3181-0789>

e-mail: rychlick@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖ СТРАТЕГІЧНОЮ МОБІЛІЗАЦІЄЮ ТА ДЕМОКРАТИЧНОЮ ЛЕГІТИМНІСТЮ

Резюме

У статті здійснено комплексний аналіз трансформації політичних комунікацій держави в умовах воєнного стану крізь призму співвідношення стратегічної мобілізації суспільства та демократичної легітимності влади. Розглянуто основні теоретичні підходи до розуміння політичних комунікацій у кризових умовах, розкрито особливості інституційної перебудови державної комунікаційної системи після запровадження воєнного стану в Україні та визначено роль стратегічних комунікацій у забезпеченні суспільної стійкості.

Показано, що в умовах повномасштабної війни політичні комунікації вийшли за межі традиційних інформаційних функцій і перетворилися на важливий інструмент координації суспільних дій, формування політичної довіри та підтримання національної згуртованості. Обґрунтовано, що комунікаційна стійкість стала одним із ключових ресурсів забезпечення політичної стабільності та легітимності державної влади в умовах тривалого воєнного протистояння.

Встановлено, що трансформація політичних комунікацій супроводжувалася посиленням координації інформаційної політики держави, розвитком механізмів стратегічної мобілізації та формуванням нових моделей взаємодії між владою і суспільством. Водночас виявлено, що централізація комунікаційного простору, ефективна з погляду забезпечення

національної безпеки, створює потенційні виклики для політичного плюралізму, відкритості публічної сфери та демократичних механізмів суспільного контролю.

Зроблено висновок, що довгострокова легітимність політичної влади в умовах післявоєнного розвитку залежатиме від здатності держави поєднати позитивний досвід стратегічних комунікацій із відновленням повноцінного суспільного діалогу, конкурентності інформаційного середовища та принципів демократичного врядування. Доведено, що подальша еволюція політичних комунікацій в Україні має ґрунтуватися на збалансуванні потреб національної безпеки та демократичних стандартів функціонування публічної влади.

Ключові слова: політичні комунікації; воєнний стан; стратегічні комунікації; демократична легітимність; суспільна мобілізація; комунікаційна стійкість; національна безпека; публічна сфера; політична довіра; інформаційна політика.

Вступ

Сучасні політичні комунікації є одним із ключових механізмів функціонування демократичної держави, оскільки забезпечують взаємодію між владою та суспільством, формування політичної довіри, легітимацію управлінських рішень і підтримання суспільної стабільності. В умовах кризових ситуацій роль політичних комунікацій істотно зростає, оскільки саме через комунікативні практики здійснюється координація суспільних дій, мобілізація ресурсів, консолідація громадян навколо спільних цілей та нейтралізація деструктивних інформаційних впливів.

Повномасштабна російська агресія проти України та запровадження воєнного стану спричинили суттєву трансформацію системи політичних комунікацій держави. Традиційна модель взаємодії між владою та громадянами, характерна для мирного часу, виявилася недостатньо ефективною в умовах масштабних безпекових викликів, що зумовило необхідність формування нових комунікативних механізмів, орієнтованих на швидке ухвалення рішень, оперативне інформування населення, протидію дезінформації та підтримання суспільної стійкості. Водночас посилення ролі держави в інформаційному просторі поставило питання щодо меж допустимого втручання влади у сферу суспільних комунікацій та збереження демократичних стандартів політичного процесу.

Особливістю функціонування політичних комунікацій у період воєнного стану є поєднання двох взаємопов'язаних, але не завжди сумісних завдань. З одного боку, держава змушена забезпечувати стратегічну мобілізацію суспільства, підтримувати національну єдність, формувати готовність громадян до тривалого протистояння зовнішній агресії та створювати

ефективну систему протидії інформаційно-психологічним операціям противника. З іншого боку, навіть в умовах війни політична влада повинна зберігати демократичну легітимність, яка ґрунтується на довірі громадян, відкритості інформації, підзвітності державних інституцій та дотриманні принципів політичного плюралізму.

У зв'язку з цим особливого значення набуває дослідження трансформації політичних комунікацій держави в умовах воєнного стану як складного процесу адаптації демократичних інститутів до надзвичайних обставин. Аналіз цієї проблематики дозволяє не лише оцінити ефективність сучасних комунікаційних практик держави, але й визначити ризики надмірної централізації інформаційного простору, звуження публічної дискусії та послаблення механізмів громадського контролю за діяльністю влади.

Науковий інтерес до означеної проблеми зумовлений також зміною характеру сучасних воєнних конфліктів, у яких боротьба за суспільну свідомість та інформаційний простір набуває не меншого значення, ніж застосування військової сили. За таких умов політичні комунікації перетворюються на самостійний інструмент забезпечення національної безпеки, а їх ефективність безпосередньо впливає на рівень суспільної стійкості, здатність держави до мобілізації ресурсів та збереження демократичної легітимності влади.

Теоретичні засади дослідження політичних комунікацій були закладені у працях зарубіжних науковців, які розглядали комунікацію як один із фундаментальних механізмів функціонування політичної системи. Значний внесок у розробку концептуальних підходів до аналізу комунікативної природи влади здійснили Ю. Габермас, який обґрунтував роль публічної сфери та комунікативної раціональності у забезпеченні демократичної легітимності політичного порядку, М. Кастельс, котрий дослідив трансформацію влади в умовах мережевого суспільства та становлення нових моделей політичної комунікації, а також Е. Чедвік, який розкрив особливості функціонування гібридної медіасистеми в сучасному політичному просторі.

Вагоме місце у сучасних дослідженнях займають праці, присвячені стратегічним комунікаціям як інструменту державної політики та національної безпеки. У роботах фахівців НАТО StratCom COE, а також дослідників інформаційних конфліктів і гібридних загроз розглядаються механізми формування стратегічних наративів, управління інформаційним середовищем, протидії дезінформації та забезпечення суспільної стійкості в умовах кризових ситуацій. У цих дослідженнях особлива увага приділяється зростанню значення інформаційного компоненту сучасних воєнних конфліктів та його впливу на процеси політичної мобілізації суспільства.

Окремий напрям наукового пошуку пов'язаний із дослідженням комунікаційної діяльності держави в умовах надзвичайних ситуацій, криз та воєнних конфліктів. У працях західних авторів аналізуються проблеми кризових комунікацій, інформаційного управління, політичної довіри та взаємодії між владою і громадянами в умовах підвищених безпекових ризиків. При цьому значна увага приділяється співвідношенню між необхідністю оперативного державного реагування та збереженням демократичних процедур і громадянських свобод.

У вітчизняній політичній науці проблематика політичних комунікацій досліджується в роботах Г. Почепцова, В. Бебика, О. Валевського, Є. Макаренка, В. Різуна, В. Іванова, О. Литвиненка та інших науковців. У їхніх працях розглянуто теоретичні основи політичної комунікації, особливості функціонування інформаційного простору, механізми впливу мас-медіа на політичні процеси, а також роль комунікаційних технологій у діяльності органів державної влади.

Суттєвий внесок у дослідження проблем інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій в Україні зробили О. Дзьобань, В. Ліпкан, О. Довгань, Л. Компанцева, В. Горбулін, С. Пирожков, О. Бодрук, Г. Перепелиця, М. Ожеван та інші автори. Їхні наукові розвідки присвячені питанням формування державної інформаційної політики, протидії інформаційним загрозам, розвитку системи стратегічних комунікацій та забезпечення інформаційної стійкості держави в умовах гібридної війни.

Після початку російської агресії проти України у 2014 році та особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року значно активізувалися дослідження, присвячені трансформації інформаційної політики та стратегічних комунікацій держави. У працях Л. Компанцевої, Т. Дзюби, С. Соловійова, О. Антипової, О. Тихомирова, С. Даниленка та інших учених аналізуються особливості інституціоналізації стратегічних комунікацій, розвиток механізмів протидії дезінформації, функціонування державних інформаційних кампаній та вплив воєнних умов на систему взаємодії між владою і суспільством.

Водночас аналіз наукової літератури свідчить, що більшість існуючих досліджень зосереджується або на питаннях інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій, або на загальних аспектах політичної комунікації та медіаполітики. Значно менше уваги приділяється комплексному осмисленню трансформації політичних комунікацій держави саме в умовах воєнного стану як процесу, що поєднує завдання стратегічної мобілізації суспільства із необхідністю збереження демократичної легітимності влади.

Недостатньо дослідженими залишаються питання впливу воєнного стану на зміну моделей комунікативної взаємодії між державою та

громадянами, трансформацію механізмів формування суспільної довіри, особливості функціонування публічної сфери в умовах інформаційних обмежень, а також політичні наслідки комунікаційної централізації для демократичного розвитку держави. Саме необхідність комплексного аналізу зазначених процесів зумовлює актуальність обраної теми та визначає дослідницьку нішу даної статті.

Метою статті є аналіз трансформації політичних комунікацій держави в умовах воєнного стану крізь призму співвідношення стратегічної мобілізації суспільства та демократичної легітимності політичної влади, а також виявлення основних тенденцій, суперечностей і перспектив розвитку комунікативної взаємодії між державою та громадянським суспільством в умовах сучасних безпекових викликів.

Методи дослідження

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціальних політологічних методів, застосування яких дало можливість всебічно проаналізувати особливості функціонування політичних комунікацій в умовах воєнного стану. Так, системний метод дозволив простежити зміни у структурі комунікаційних зв'язків між владою та суспільством під впливом воєнно-політичних викликів, а також визначити місце стратегічних комунікацій у системі забезпечення національної безпеки. Неоінституціональний підхід дав змогу дослідити трансформацію інституційних механізмів політичної комунікації в умовах воєнного стану, виявити особливості функціонування нових комунікаційних практик та оцінити вплив надзвичайних безпекових обставин на зміну ролі державних органів у формуванні інформаційного порядку денного. Аналіз політичних наративів дав можливість виявити ключові смислові рамки, через які здійснюється консолідація громадян, формування суспільної стійкості та підтримка довіри до державних інституцій. Завдяки цьому було визначено роль стратегічних наративів у забезпеченні суспільної згуртованості та підтриманні демократичної легітимності політичної влади в умовах тривалого воєнного протистояння. Компаративний метод дозволив оцінити специфіку українського досвіду та визначити його відповідність загальним тенденціям розвитку політичних комунікацій у кризових умовах.

Поєднання зазначених методів забезпечило комплексний аналіз трансформації політичних комунікацій держави та дозволило розкрити взаємозв'язок між потребами стратегічної мобілізації суспільства, вимогами інформаційної безпеки та необхідністю збереження демократичної легітимності влади в умовах воєнного стану.

Результати дослідження

Політичні комунікації належать до базових механізмів функціонування сучасної демократичної держави, оскільки забезпечують циркуляцію політично значущої інформації між владою та суспільством, сприяють формуванню громадської думки, політичної довіри та легітимності інституцій публічної влади. В умовах стабільного суспільного розвитку комунікація виконує переважно функцію представництва інтересів та узгодження суспільних позицій, тоді як у кризових ситуаціях вона дедалі більше набуває мобілізаційного та безпекового характеру.

Одним із найбільш впливових підходів до розуміння взаємозв'язку між комунікацією та політичною легітимністю є концепція комунікативної дії Ю. Габермаса. На думку вченого, демократична влада набуває легітимності не лише через формально-правові процедури, а й через суспільне визнання рішень, яке формується в процесі відкритої публічної комунікації. Публічна сфера виступає простором раціональної дискусії, де громадяни мають можливість брати участь у виробленні суспільно значущих рішень та здійснювати контроль за діяльністю політичних інституцій [1, р. 27]. В іншій своїй праці дослідник наголошував, що демократична легітимність безпосередньо залежить від якості комунікативних процедур та рівня залученості громадян до процесу суспільного обговорення [2, рр. 296–298].

Такий підхід є особливо важливим для аналізу політичних комунікацій у кризових умовах, коли держава змушена оперативнo реагувати на безпекові виклики, а можливості для повноцінної публічної дискусії можуть об'єктивно звужуватися. У цих умовах виникає фундаментальна суперечність між необхідністю забезпечення ефективного управління та збереженням демократичних механізмів суспільного контролю. Саме тому проблема легітимності політичних комунікацій виходить за межі суто інформаційного процесу та набуває політичного значення.

Важливим кроком у розвитку теорії політичних комунікацій стали дослідження мережевого суспільства, здійснені М. Кастельсом. Учений звертав увагу на те, що в умовах цифрової епохи боротьба за владу дедалі більше перетворюється на боротьбу за контроль над інформаційними потоками та механізмами виробництва суспільних смислів. На його переконання, влада реалізується через здатність формувати комунікаційний простір і впливати на процес конструювання суспільної реальності [3, р. 3]. У зв'язку з цим політичні комунікації стають не лише інструментом передачі інформації, а й засобом формування суспільних уявлень про безпеку, загрози, національні інтереси та політичні пріоритети.

Подальший розвиток ці ідеї отримали у концепції гібридної медіа-системи Е. Чедвіка. Дослідник підкреслює, що сучасний інформаційний простір формується в результаті взаємодії традиційних медіа, цифрових

платформ, державних інституцій та громадянського суспільства. У таких умовах жоден суб'єкт не володіє абсолютною монополією на виробництво інформації, а ефективність політичної комунікації залежить від здатності інтегрувати різні комунікаційні канали в єдину систему впливу [4, pp. 25–27]. Для кризових ситуацій ця теза має особливе значення, оскільки демонструє обмеженість традиційних адміністративних моделей управління інформаційним простором.

Суттєвий внесок у дослідження політичних комунікацій здійснили й українські науковці. Так, В. Бебик розглядає політичну комунікацію як необхідний механізм функціонування політичної системи, через який забезпечується взаємодія між владою та громадянами, формуються політичні цінності та відбувається легітимація політичних рішень [5, с. 47–49]. У свою чергу В. Різун акцентує увагу на соціокомунікаційному характері сучасного суспільства, де інформаційні процеси дедалі більше впливають на механізми політичного управління та суспільної самоорганізації [6, с. 15–18].

Особливого значення для дослідження кризових комунікацій набуває концепція стратегічних комунікацій. Первісно сформована у військово-політичному середовищі країн НАТО, вона поступово перетворилася на один із ключових інструментів забезпечення національної безпеки. За визначенням НАТО, стратегічні комунікації охоплюють скоординоване використання публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, інформаційних операцій та інших комунікативних інструментів для досягнення політичних і безпекових цілей [7, р. 9].

С. Тетем зазначає, що ефективність стратегічних комунікацій визначається не лише змістом інформаційних повідомлень, а й рівнем довіри до суб'єкта комунікації. Саме довіра є головною передумовою сприйняття політичних наративів та підтримання легітимності державної політики в умовах кризи [8, pp. 17–19]. У сучасних конфліктах стратегічні комунікації дедалі більше розглядаються як інструмент формування суспільної стійкості, протидії дезінформації та підтримки соціальної згуртованості.

У вітчизняній науковій думці проблематика стратегічних комунікацій найбільш активно розвивається після початку російської агресії проти України у 2014 році. В. Горбулін наголошує, що інформаційний компонент сучасних конфліктів став одним із визначальних чинників забезпечення національної безпеки, а стратегічні комунікації перетворилися на важливий елемент державної політики [9, с. 18–22]. Подібної позиції дотримується Л. Компанцева, яка розглядає стратегічні комунікації як систему управління суспільними смислами та інструмент консолідації суспільства в умовах гібридної війни [10, с. 7–9].

Таким чином, сучасна політична наука пропонує декілька взаємодоповнюючих підходів до аналізу політичних комунікацій у кризових умовах.

Комунікативна теорія легітимності акцентує увагу на ролі публічної сфери та суспільного діалогу; концепція мережевого суспільства розкриває трансформацію механізмів влади в цифрову епоху; теорія гібридної медіа-системи пояснює особливості функціонування сучасного інформаційного простору; а концепція стратегічних комунікацій дозволяє дослідити комунікативний вимір забезпечення національної безпеки..

Запровадження воєнного стану є не лише правовим механізмом реагування держави на зовнішню агресію, але й чинником глибокої трансформації політичних інститутів, механізмів управління та системи суспільних комунікацій. У кризових умовах комунікація перестає виконувати виключно функцію інформування громадян і дедалі більше перетворюється на інструмент забезпечення суспільної мобілізації, підтримання політичної стабільності та зміцнення національної стійкості. У зв'язку з цим воєнний стан істотно змінює як зміст, так і форми взаємодії між владою та суспільством.

Правові засади функціонування держави в умовах воєнного стану визначаються Законом України «Про правовий режим воєнного стану», який передбачає можливість тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод громадян, а також наділення органів державної влади додатковими повноваженнями, необхідними для відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки [11]. Відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року воєнний стан був запроваджений на всій території України у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації. Це рішення стало відправною точкою масштабної перебудови державної системи комунікацій, яка мала забезпечити оперативне інформування населення, координацію дій суспільства та протидію інформаційним впливам противника [12].

За умов мирного розвитку політичні комунікації орієнтовані переважно на представництво суспільних інтересів, забезпечення політичного плюралізму та підтримання суспільного діалогу. Проте в умовах війни на перший план виходять завдання стратегічної мобілізації, формування суспільної згуртованості та зміцнення готовності громадян до тривалого протистояння зовнішній загрозі. У цьому контексті комунікація набуває рис безпекового інструменту, що функціонує поряд із військовими, дипломатичними та економічними засобами захисту держави. Як зазначає В. Горбулін, сучасні конфлікти характеризуються нерозривним поєднанням військового та інформаційного компонентів, а інформаційний простір перетворюється на окремих театр протистояння, від якого значною мірою залежить здатність держави до ефективного опору агресії [9, с. 31–34].

Важливою особливістю трансформації політичних комунікацій в Україні після початку повномасштабної війни стала їхня інституційна

перебудова. Поряд із традиційними суб'єктами політичної комунікації — Президентом України, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України — суттєво зросла роль спеціалізованих інституцій, діяльність яких безпосередньо пов'язана із забезпеченням інформаційної безпеки держави. Насамперед ідеться про Центр протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України та Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, які стали важливими елементами системи координації державної інформаційної політики [13].

На думку Л. Компанцевої, стратегічні комунікації в сучасних умовах мають розглядатися як система узгодженого управління смислами, спрямована на формування довіри до державних інституцій та забезпечення суспільної консолідації [10, с. 7–9]. У період воєнного стану ця функція набула особливого значення, оскільки ефективність державної політики значною мірою залежала від здатності влади забезпечити єдність інформаційного простору та підтримувати високий рівень суспільної довіри.

Інституційна трансформація комунікаційної системи супроводжувалася активним використанням цифрових платформ як каналів прямої взаємодії між державою та громадянами. Соціальні мережі, офіційні Telegram-канали органів влади, цифрові сервіси держави та онлайн-платформи оперативного інформування стали невід'ємними елементами комунікаційної інфраструктури воєнного часу. Завдяки цьому суттєво скоротився час передачі інформації між владою та суспільством, а державні інституції отримали можливість оперативно реагувати на інформаційні загрози та суспільні запити.

Одним із найбільш дискусійних аспектів трансформації політичних комунікацій стала централізація інформаційного простору. Її найбільш помітним проявом стало створення загальнонаціонального інформаційного телемарафону «Єдині новини», який забезпечив координацію інформаційної політики провідних українських телеканалів. Запровадження такої моделі пояснювалося необхідністю протидії інформаційним операціям противника, недопущення панічних настроїв та забезпечення громадян достовірною інформацією про перебіг воєнних подій.

Подібні підходи відповідають загальній логіці стратегічних комунікацій, що застосовуються державами в умовах криз та збройних конфліктів. У документах НАТО стратегічні комунікації розглядаються як процес координації інформаційної діяльності державних інституцій з метою досягнення політичних і безпекових цілей через формування узгодженого комунікаційного середовища [7, р. 9]. Водночас навіть за умов війни централізація інформаційного простору не може розглядатися виключно

як технічний інструмент інформаційної безпеки, оскільки вона безпосередньо впливає на функціонування демократичних механізмів публічної комунікації.

З політологічної точки зору особливого значення набуває питання співвідношення між ефективністю державного управління інформаційними процесами та збереженням демократичних принципів відкритості й плюралізму. У мирний час демократична легітимність влади значною мірою забезпечується через конкуренцію політичних позицій та існування розгалуженої публічної сфери. У період воєнного стану частина цих механізмів об'єктивно зазнає обмежень, що створює нові виклики для підтримання балансу між національною безпекою та демократичними цінностями.

Таким чином, воєнний стан спричинив не лише інтенсифікацію політичних комунікацій держави, але й зміну їхньої функціональної природи. Відбулося переорієнтування комунікаційної системи від моделі переважно політичного представництва до моделі стратегічної мобілізації суспільства, в якій комунікація стала одним із ключових інструментів забезпечення національної стійкості та політичної стабільності. Водночас така трансформація актуалізувала проблему збереження демократичної легітимності влади в умовах зростання ролі централізованих механізмів управління інформаційним простором, що потребує подальшого наукового осмислення.

Повномасштабна російська агресія проти України актуалізувала необхідність пошуку нових механізмів забезпечення суспільної стійкості в умовах тривалого воєнного протистояння. У цих обставинах політичні комунікації почали виконувати не лише традиційні інформаційні функції, а й стали важливим інструментом консолідації громадян, підтримання суспільної довіри та мобілізації ресурсів для захисту держави. Відтак стратегічна комунікація перетворилася на один із ключових чинників забезпечення політичної стабільності та національної стійкості.

У сучасній науковій літературі поняття стійкості (resilience) розглядається як здатність системи зберігати свою функціональність в умовах зовнішніх потрясінь та адаптуватися до нових умов існування. Класичне визначення К. Голлінга пов'язує стійкість із можливістю системи поглинати впливи зовнішнього середовища без втрати базових структурних характеристик та здатності до подальшого розвитку [14, р. 17]. Надалі ця концепція була розвинена Б. Вокером, К. Голлінгом, С. Карпентером та А. Кінзігом, які наголошували, що стійкість передбачає не лише опір зовнішнім загрозам, а й адаптацію до змін та здатність до трансформації в нових умовах [15, р. 2].

Політичний вимір стійкості детально проаналізований Д. Чендлером, який розглядає resilience як характеристику суспільства, що дозволяє йому самостійно реагувати на кризи та підтримувати функціонування політичних інститутів навіть за умов високого рівня невизначеності [16, pp. 47–49]. У цьому контексті важливого значення набуває не лише матеріальний потенціал держави, а й рівень суспільної довіри, готовність громадян до колективних дій та ефективність комунікації між владою і суспільством.

Умови воєнного стану продемонстрували, що політичні комунікації можуть виступати самостійним ресурсом суспільної стійкості. Через систему стратегічних повідомлень, офіційних звернень, інформаційних кампаній та цифрових платформ формувалася спільний комунікаційний простір, покликаний забезпечити координацію суспільних дій та підтримання психологічної готовності до тривалого спротиву агресору. Як зазначає Л. Компанцева, стратегічні комунікації спрямовані не лише на передачу інформації, а й на формування смислів, здатних об'єднувати суспільство навколо спільних цілей та цінностей [10, с. 8–10].

Одним із найважливіших інструментів стратегічної мобілізації стали політичні наративи, через які конструювалася символічна картина воєнного протистояння. У державному комунікаційному дискурсі поступово сформувалися декілька взаємопов'язаних наративних ліній: Україна як держава спротиву, єдність суспільства та влади перед зовнішньою загрозою, незламність українського народу, підтримка міжнародної коаліції демократичних держав та історична неминучість перемоги. Саме ці смислові конструкції забезпечували не лише інформування населення, але й створення спільної системи політичних орієнтирів та суспільних очікувань.

Важливою складовою мобілізаційного потенціалу політичних комунікацій стало формування високого рівня суспільної довіри до ключових державних інституцій. Регулярні звернення Президента України, щоденні повідомлення Генерального штабу Збройних Сил України, діяльність урядових структур та місцевих органів влади сприяли створенню постійного інформаційного зв'язку між владою та громадянами. Така комунікативна практика дозволяла не лише оперативно інформувати суспільство про перебіг воєнних подій, але й підтримувати відчуття залученості громадян до спільної справи захисту держави.

У цьому контексті довіра постає не лише як психологічна категорія, а як важливий політичний ресурс. Вона забезпечує готовність громадян підтримувати державну політику навіть за умов високих соціальних витрат, невизначеності та постійних ризиків. Саме тому сучасні стратегічні комунікації дедалі частіше розглядаються як механізм формування політичної

довіри та підтримання легітимності державної влади в кризових ситуаціях [7, р. 15].

Особливого значення в умовах війни набуває феномен комунікаційної стійкості, під якою можна розуміти здатність суспільства зберігати функціональність інформаційних зв'язків, довіру до легітимних джерел інформації та готовність до колективних дій навіть за умов масштабних інформаційно-психологічних впливів противника [17]. В українських умовах комунікаційна стійкість значною мірою формувалася через взаємодію державних інституцій, громадянського суспільства, волонтерського руху та територіальних громад, які стали важливими учасниками процесу суспільної мобілізації [18].

Показовим є й те, що стратегічні комунікації забезпечували не лише внутрішню консолідацію суспільства, а й сприяли зміцненню міжнародної суб'єктності України. Звернення українського політичного керівництва до міжнародної аудиторії, активна дипломатична комунікація та послідовне просування українського наративу на міжнародній арені сприяли формуванню широкої міжнародної підтримки України. У такий спосіб політичні комунікації стали важливим елементом не лише внутрішньої, але й зовнішньої політики держави.

Отже, досвід України засвідчив, що в умовах воєнного стану стратегічні комунікації можуть виконувати функцію важливого ресурсу суспільної мобілізації та національної стійкості. Їхня ефективність визначається не лише обсягом поширюваної інформації, а насамперед здатністю формувати довіру, підтримувати суспільну згуртованість та забезпечувати готовність громадян до колективних дій. Саме тому комунікаційна стійкість дедалі більше перетворюється на один із ключових чинників забезпечення політичної стабільності та легітимності державної влади в умовах сучасних воєнних конфліктів.

Ефективність політичних комунікацій держави в умовах воєнного стану значною мірою забезпечувалася завдяки координації інформаційної політики, консолідації основних комунікаційних ресурсів та формуванню єдиного інформаційного простору. Водночас посилення централізації комунікацій актуалізувало питання збереження демократичної легітимності влади, яка в демократичних суспільствах ґрунтується не лише на результативності управлінських рішень, але й на відкритості політичного процесу, підзвітності інституцій влади та можливості вільної суспільної дискусії.

Запровадження воєнного стану об'єктивно вплинуло на функціонування публічної сфери. Потреби національної безпеки вимагали оперативності комунікації, координації інформаційних потоків та мінімізації ризиків поширення дезінформації. За таких умов держава отримала значно ширші можливості щодо управління інформаційним простором, ніж

це характерно для мирного часу. Внаслідок цього частина комунікативних механізмів, які в умовах демократії забезпечують політичний плюралізм, тимчасово відійшла на другий план.

Найбільш помітним проявом цієї тенденції стало формування загальнонаціонального інформаційного телемарафону «Єдині новини», який забезпечив координацію інформаційної політики провідних українських телеканалів. Його створення було обумовлене необхідністю оперативного інформування населення та протидії інформаційно-психологічним операціям противника. В умовах активної фази війни така модель виявилася ефективним інструментом підтримання інформаційної стабільності та суспільної мобілізації.

Разом із тим централізація інформаційного простору породила низку дискусій щодо можливого звуження комунікаційного плюралізму. Як зазначає П. Норріс, демократична стійкість політичних систем залежить не лише від здатності влади забезпечувати ефективне управління, але й від збереження відкритої конкуренції політичних позицій та незалежності інформаційного середовища [19, р. 221]. З цієї точки зору навіть виправдані безпековими потребами комунікаційні обмеження можуть створювати ризики для довгострокового розвитку демократичних інститутів.

Особливістю української ситуації стало те, що посилення централізації відбувалося одночасно зі зростанням суспільної довіри до державних інституцій. В умовах війни громадяни були готові сприймати певні обмеження інформаційного простору як необхідний елемент забезпечення національної безпеки. Саме тому легітимність влади значною мірою підтримувалася не лише через формальні демократичні процедури, але й через суспільне схвалення ефективності державної політики у сфері безпеки та оборони.

У цьому контексті виникає важлива теоретична проблема. У мирний час політична легітимність переважно ґрунтується на процедурах представництва, виборчої конкуренції та відкритої публічної дискусії. Натомість в умовах війни дедалі більшого значення набуває легітимність результату, тобто суспільна підтримка влади через її здатність забезпечувати безпеку, координацію суспільних ресурсів та ефективне реагування на загрози. Подібна трансформація не означає відмову від демократичних принципів, однак істотно змінює механізми їх практичної реалізації.

Водночас тривале функціонування централізованої комунікаційної моделі може породжувати певні ризики. Серед них варто виокремити послаблення конкурентності інформаційного середовища, зменшення ролі критичної журналістики, звуження простору для альтернативних політичних позицій та поступове перенесення надзвичайних комунікаційних практик у сферу повсякденного державного управління. Такі тенденції не

обов'язково проявляються під час війни, проте можуть стати відчутними на етапі післявоєнної трансформації політичної системи.

З огляду на це одним із ключових викликів майбутнього стане пошук оптимального балансу між потребами безпеки та принципами демократичного врядування. Досвід воєнного часу засвідчив високу ефективність координованих стратегічних комунікацій як інструменту суспільної мобілізації та національної стійкості. Проте довгострокова демократична легітимність влади вимагатиме поступового повернення до повноцінного функціонування публічної сфери, розширення комунікаційного плюралізму та зміцнення механізмів громадського контролю за діяльністю державних інституцій.

Отже, воєнний стан продемонстрував складний і суперечливий характер взаємозв'язку між стратегічною мобілізацією та демократичною легітимністю. Комунікаційна централізація виявилася ефективним інструментом забезпечення суспільної стійкості та підтримання політичної стабільності, однак її довгострокове використання потребує чітких демократичних обмежень і механізмів повернення до відкритої моделі політичної комунікації після завершення воєнного стану.

Висновки

Політичні комунікації в умовах воєнного стану зазнали суттєвої функціональної трансформації. Поряд із традиційними завданнями інформування та забезпечення взаємодії між владою і суспільством вони почали виконувати функції стратегічної мобілізації, координації суспільних дій та підтримання національної стійкості. У результаті комунікаційна діяльність держави стала одним із важливих елементів системи забезпечення національної безпеки.

Воєнний стан сприяв формуванню нової моделі політичних комунікацій, що характеризується високим рівнем координації державних інформаційних ресурсів, активним використанням цифрових платформ та посиленням ролі стратегічних наративів у процесах суспільної консолідації. Це дозволило забезпечити оперативне реагування на безпекові виклики та підтримати стійкість політичної системи в умовах повномасштабної війни.

Важливим результатом трансформації комунікаційної політики стало зміцнення суспільної довіри до ключових державних інституцій та формування комунікаційної стійкості як здатності суспільства зберігати функціональність інформаційних зв'язків, протидіяти деструктивним інформаційним впливам і підтримувати готовність до колективних дій в умовах тривалого воєнного протистояння.

Водночас досвід воєнного часу засвідчив, що ефективність стратегічної мобілізації значною мірою пов'язана із централізацією інформаційного

простору та посиленням координуючої ролі держави у сфері політичних комунікацій. Така модель виявилася дієвою в умовах безпосередньої воєнної загрози, однак водночас актуалізувала проблему збереження балансу між потребами національної безпеки та принципами демократичного плюралізму.

Специфіка політичної легітимності в умовах війни полягає у посиленні значення результативності державної політики та здатності влади забезпечувати безпеку суспільства. Проте довгострокова стійкість демократичних інститутів залежить не лише від ефективності управлінських рішень, але й від збереження механізмів відкритого суспільного діалогу, підзвітності влади та конкурентності інформаційного середовища.

Після завершення воєнного стану одним із ключових завдань розвитку політичної системи України стане адаптація мобілізаційної моделі комунікації до умов мирного демократичного врядування. Це передбачає поєднання здобутого досвіду стратегічних комунікацій із подальшим зміцненням інститутів публічної сфери, політичного плюралізму та громадського контролю за діяльністю державної влади.

Список посилань

1. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: MIT Press. 301 p.
2. Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press. 631 p.
3. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press. 571 p.
4. Chadwick, A. (2017). *The Hybrid Media System: Politics and Power* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 368 p.
5. Бебик В. М. Політична комунікація і політичний менеджмент. Київ: МАУП, 2015. 376 с.
6. Різун В. В. Теорія масової комунікації. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 384 с.
7. NATO Strategic Communications Centre of Excellence. (2017). *Understanding Strategic Communication*. Riga: NATO StratCom COE. 44 p.
8. Tatham, S. (2008). *Strategic Communication: A Primer*. Shrivenham: Defence Academy of the United Kingdom. 76 p.
9. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

10. Компанцева Л. Ф. Стратегічні комунікації для безпекових і державних інституцій: практичний посібник. Київ: НА СБУ, 2017. 256 с.
11. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 р. Офіційний портал Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua>
12. Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. Офіційне інтернет-представництво. <https://www.president.gov.ua>
13. Антипова О. П. Стратегічні комунікації як складова державної інформаційної політики України в умовах гібридної війни // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2023. Т. 13. № 1. С. 44–52.
14. Holling C. S. Resilience and Stability of Ecological Systems // Annual Review of Ecology and Systematics. 1973. Vol. 4. P. 1–23.
15. Walker B., Holling C. S., Carpenter S. R., Kinzig A. Resilience, Adaptability and Transformability in Social-Ecological Systems // Ecology and Society. 2004. Vol. 9(2). P. 1–9.
16. Chandler D. Resilience: The Governance of Complexity. London: Routledge, 2014. 218 p.
17. Засади стійкості та основні виклики для громад під час війни: аналітична доповідь. Київ: Національна платформа стійкості та згуртованості, 2024. 84 с.
18. Громади воєнного часу: аналітичне дослідження. Київ: Центр спільних дій, 2024. 56 с.

References

1. Habermas, J. (1989). The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society. Cambridge, MA: MIT Press. 301 p.
2. Habermas, J. (1996). Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy. Cambridge, MA: MIT Press. 631 p.
3. Castells, M. (2009). Communication power. Oxford, UK: Oxford University Press. 571 p.
4. Chadwick, A. (2017). The hybrid media system: Politics and power (2nd ed.). Oxford, UK: Oxford University Press. 368 p.
5. Bebyk, V. M. (2015). Political communication and political management. Kyiv, Ukraine: MAUP. 376 p.

6. Rizun, V. V. (2018). *Theory of mass communication*. Kyiv, Ukraine: Kyiv University Publishing and Printing Center. 384 p.
7. NATO Strategic Communications Centre of Excellence. (2017). *Understanding strategic communication*. Riga, Latvia: NATO StratCom COE. 44 p.
8. Tatham, S. (2008). *Strategic communication: A primer*. Shrivenham, UK: Defence Academy of the United Kingdom. 76 p.
9. Horbulin, V. P. (2017). *World hybrid war: The Ukrainian front*. Kyiv, Ukraine: National Institute for Strategic Studies. 496 p.
10. Kompantseva, L. F. (2017). *Strategic communications for security and state institutions: A practical guide*. Kyiv, Ukraine: National Academy of the Security Service of Ukraine. 256 p.
11. Law of Ukraine No. 389-VIII “On the Legal Regime of Martial Law” of May 12, 2015. (2015). Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>
12. Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 “On the Introduction of Martial Law in Ukraine” of February 24, 2022. (2022). Official Internet Representation of the President of Ukraine. Retrieved from <https://www.president.gov.ua>
13. Antypova, O. P. (2023). Strategic communications as a component of the state information policy of Ukraine under conditions of hybrid warfare. *Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 13(1), 44–52.
14. Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.
15. Walker, B., Holling, C. S., Carpenter, S. R., & Kinzig, A. (2004). Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9(2), 1–9.
16. Chandler, D. (2014). *Resilience: The governance of complexity*. London, UK: Routledge. 218 p.
17. National Platform for Resilience and Cohesion. (2024). *Principles of resilience and key challenges for communities during the war: Analytical report*. Kyiv, Ukraine: National Platform for Resilience and Cohesion. 84 p.
18. Centre for Joint Actions. (2024). *Wartime communities: Analytical study*. Kyiv, Ukraine: Centre for Joint Actions. 56 p.

Volodymyr Rychlik

*Candidate (PhD) in Political Science, Associate Professor
of Department of Political Technologies*

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-3181-0789>

e-mail: rychlick@ukr.net

**TRANSFORMATION OF STATE POLITICAL
COMMUNICATIONS UNDER MARTIAL LAW: BETWEEN
STRATEGIC MOBILIZATION AND DEMOCRATIC LEGITIMACY**

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the transformation of state political communications under martial law through the prism of the relationship between strategic societal mobilization and the democratic legitimacy of political authority. The study examines the main theoretical approaches to understanding political communications in crisis conditions, reveals the specific features of the institutional restructuring of the state communication system following the introduction of martial law in Ukraine, and identifies the role of strategic communications in ensuring societal resilience.

It is demonstrated that, under the conditions of a full-scale war, political communications have moved beyond their traditional informational functions and have become an important instrument for coordinating collective action, building political trust, and maintaining national cohesion. The study substantiates that communicative resilience has become one of the key resources for ensuring political stability and preserving the legitimacy of state authority during a prolonged military confrontation.

The findings indicate that the transformation of political communications was accompanied by increased coordination of state information policy, the development of strategic mobilization mechanisms, and the emergence of new models of interaction between public authorities and society. At the same time, it is revealed that the centralization of the communication space, while effective from the perspective of national security, creates potential challenges for political

pluralism, the openness of the public sphere, and democratic mechanisms of public oversight.

The article concludes that the long-term legitimacy of political authority in the post-war period will depend on the state's ability to combine the positive experience of strategic communications with the restoration of a full-fledged public dialogue, a competitive information environment, and the principles of democratic governance. It is argued that the further evolution of political communications in Ukraine should be based on balancing the requirements of national security with democratic standards of public administration and political participation.

Keywords: political communications; martial law; strategic communications; democratic legitimacy; societal mobilization; communicative resilience; national security; public sphere; political trust; information policy.

Надійшла до редакції/ Received: 27.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 18.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Згурська Валентина Леонідівна

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук та історії
Київський національний університет будівництва і архітектури (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0001-7490-1942>

e-mail: zgurska.vl@knuba.edu.ua

ПОЛІТИКА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Резюме

Попри дію воєнного стану, питання реформування місцевого самоврядування залишаються на політичному порядку денному, що зумовлює інтерес до перспектив політики децентралізації. Метою дослідження є виокремлення етапів становлення політики децентралізації в Україні, їх характеристика, а також її прогнозування на майбутнє. При здійсненні дослідження використовувались хронополітичний підхід, метод періодизації, структурно-функціональний підхід, порівняльний метод, а також неінституціоналістський підхід, зокрема такі його напрями як нормативний та історичний інституціоналізм. Політику децентралізації визначено як сукупність цілей державної політики щодо реформування та підвищення ефективності місцевого самоврядування, нормативно-правових, організаційних та інших механізмів її реалізації, засобів, які здійснюються в її рамках. Зміст політики децентралізації визначається моделлю місцевого самоврядування. Зроблено висновок про обґрунтованість континентальної моделі, яка склалась в Україні. У 1990-2000-ні роки було закладено нормативно-правові засади розвитку місцевого самоврядування, але концептуалізація цілісної політики децентралізації в цей період була відсутня. Визначено суперечності моделі місцевого самоврядування, зокрема щодо його організаційних засад, адміністративно-територіального устрою, особливостей управління на локальному та регіональному рівнях, які в перспективі визначили зміст політики децентралізації. Першим етапом її здійснення визначено другу половину 2010-тих років. Проаналізовано особливості її концепції, затвердженої після Революції Гідності, механізми

реалізації, проблеми, які не були розв'язані до початку повномасштабного вторгнення. Другим етапом політики децентралізації став період дії воєнного стану. Визначено, що в цей період основними механізмами розвитку місцевого самоврядування є або мають стати продовження реформування адміністративно-територіального устрою, демократизація публічного управління, міжмуніципальне співробітництво, цифровізація та європейська інтеграція.

Ключові слова: децентралізація; політика децентралізації; місцеве самоврядування; регіональне самоврядування; територіальні громади.

Вступ

Актуальність дослідження політики децентралізації в Україні пов'язана з низкою чинників. Незважаючи на те, що воєнний стан сприяє централізації державного управління, процеси децентралізації публічної влади, реформування системи місцевого самоврядування залишаються на порядку денному. Про це свідчить низка документів, ухвалених парламентом, Кабінетом Міністрів України, центральними органами виконавчої влади, які підтверджують курс на децентралізацію, обраний після Революції Гідності, та продовжують логіку реформ, які здійснювались до початку повномасштабного вторгнення. Причому йдеться не лише про планування заходів на повоєнну перспективу, а й здійснення кроків у напрямі зміцнення місцевого самоврядування вже в умовах воєнного стану.

За цих обставин актуальним є перегляд історії проведення децентралізаційних реформ, періодизація її здійснення, ідентифікація основних її здобутків та водночас проблем, які лишились невирішеними у попередні періоди з метою напрацювання шляхів їх розв'язання у сучасну пору.

Децентралізація була об'єктом досліджень у різних наукових галузях. Її вивченням займались представники правознавства О. Батанов, М. Баймуратов, О. Білоцерківська, М. Козюбра, Л. Наливайко та інші. Вони досліджували, зокрема, нормативно-правове регулювання децентралізаційних процесів. Фахівці державного (публічного) управління В. Бабаєв, В. Бакуменко, В. Вакуленко, Л. Комаха, В. Куйбіда, І. Лопушинський, В. Негода, М. Орлатий, А. Ткачук та інші зосереджувались на процесах трансформації управлінських повноважень органів публічної влади різних рівнів та механізмів їх реалізації. Зокрема, вони зробили внесок у вивчення ролі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в контексті політики регіонального розвитку. Також свій внесок у вивчення децентралізаційних реформ в цілому та політики регіонального розвитку, зокрема, зробили економісти М. Долішній, З. Варналій, Я. Жаліло та інші.

Звичайно, вказані процеси були в центрі уваги й представників політичної науки. Слід виокремити дослідження В. Бусленка, В. Горбатенка, С.

Дерев'янка, І. Кресіної, С. Коч, М. Лендъел, В. Малиновського, І. Монолатія, А. Некряч, Ю. Узун, А. Некряч, Л. Скочиляса та ін. Зокрема, В. Горбатенко визначає децентралізацію як «процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць ...або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру». [1, с. 207–208] Також в контексті проблематики даної статті цікавим є дослідження І. Монолатія та С. Дерев'янка, які, зокрема, виокремлюють цифровізацію як одну із загроз розвиткові системи місцевого самоврядування [2, с. 203]. А. Круглашов та С. Швидюк вивчали функціонування місцевого самоврядування в умовах війни та зробили висновок, що попередні децентралізаційні реформи відіграли значну роль у реалізації органами місцевого самоврядування своїх функцій під час воєнного стану.

Свій внесок у дослідження децентралізаційних процесів зробили й працівники КНУБА. Є. Перегуда вивчав взаємодію органів державної влади та місцевого самоврядування, зарубіжний досвід політики децентралізації [3, с. 1–480], Ф. Семенченко – особливості територіальної організації влади, а також роль місцевого самоврядування в системі цінностей українського суспільства [4, с. 286–298], Ю. Баєва – реформування місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади в умовах війни, процеси демократизації місцевого самоврядування [5, с. 532–547], В. Семко – етнополітичні аспекти реформи децентралізації. [6, с. 573–589] Автор цієї статті вивчала досвід реформ у Польщі, особливості політики децентралізації в період воєнного стану [7, с. 116–122], міжмуніципального співробітництва тощо.

В інституціональному контексті значний внесок у вивчення децентралізації зробили Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, низка недержавних дослідницьких центрів, зокрема Інститут громадянського суспільства та інші.

Незважаючи на потужну історіографію явища децентралізації, змушені констатувати, що станом на сьогодні відсутній комплексний аналіз політики децентралізації, її місця в контексті модернізації українського суспільства, організаційного дизайну, процесів її реалізації. Дана стаття не може заповнити цю лакуну. Але ми хотіли б стимулювати подальші пошуки в цьому напрямі шляхом пропозиції вивчення етапів становлення політики децентралізації.

Відтак метою даного дослідження є виокремлення етапів становлення політики децентралізації в Україні, їх характеристика, а також її прогнозування на майбутнє. Останнє передбачає, зокрема, ідентифікацію проблем у сфері децентралізації, які не були розв'язані на попередніх етапах, з'ясування перспективних механізмів політики децентралізації.

Методи дослідження

При здійсненні дослідження ми керувались комплексом політологічних методів. Так, хронополітичним підходом, методом періодизації, що дало змогу виокремити етапи підготовки та здійснення політики децентралізації. Структурно-функціональний підхід дав змогу виділити ключові цілі політики децентралізації, механізми їх досягнення. Порівняльний метод дав змогу співвідносити здобутки та недоліки різних етапів політики децентралізації в Україні, а також встановлювати в окремих випадках ступінь кореляції із зарубіжним досвідом. Особливу роль відіграв неінституціоналістський підхід, зокрема такі його напрями як нормативний та історичний інституціоналізм. Останній, зокрема, дозволив проаналізувати «стежку залежності» в розвиткові політики децентралізації та системи органів місцевого самоврядування.

Результати дослідження

Під поняттям децентралізації розуміють, як правило, передачу частини повноважень органів вищих рівнів управління нижчим (від центральних органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування. Інститут громадянського суспільства визначає децентралізацію як процес «передачі значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізувати найбільш успішно» [8].

Водночас політику децентралізації доцільно визначити як сукупність цілей державної політики щодо реформування та підвищення ефективності місцевого самоврядування, нормативно-правових, організаційних та інших механізмів її реалізації, засобів, які здійснюються в її рамках.

Від часів проголошення незалежності України розвиток місцевого самоврядування був однією з ключових ідеологем українського державотворення. У 1990-2000-ні роки було закладено ключові законодавчі засади розвитку цього інституту. Вже у 1992 р. було законодавчо регламентовано функціонування місцевих рад. У 1996 р. відповідний розділ було включено до Конституції України. Наступного року парламент ратифікував Європейську хартію про місцеве самоврядування та ухвалив закон «Про місцеве самоврядування в Україні» [9]. Пізніше було прийнято закони про органи самоорганізації населення, які відносились до переліку органів місцевого самоврядування. Відтак було підтверджено курс на формування місцевого самоврядування як однієї з ключових засад демократичного ладу. Також регламентували службу в органах місцевого самоврядування, а у 2005 р. на законодавчому рівні імplementовано європейський стандарт політики регіонального розвитку.

Здійснювались й інші дії, які безпосередньо підходили під визначення поняття децентралізації. Зокрема, у грудні 1995 р. Президент України делегував головам та виконкомам міських, сільських та селищних рад 42 повноваження органів державної влади [10, с. 11]. Проте говорити про наявність у цей час чіткої концепції політики децентралізації не доводиться. Це пояснюється, зокрема, й тими суперечностями, які були закладені в національну модель місцевого самоврядування і які надалі визначили зміст політики децентралізації.

По-перше, Україна від самого початку обрала континентальну модель місцевого самоврядування, яку вирізняє поєднання на регіональному та локальному рівнях органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади. Також ця модель часто базується на системі так званих делегованих повноважень, коли виконання повноважень державних органів влади делегується органам місцевого самоврядування (наведений у попередньому абзаці приклад свідчить, що особливо це характерно для локального рівня публічного управління) й навпаки (а це більше властиве для регіонального та субрегіонального рівнів). Це часто викликає не лише конфлікти повноважень органів держави та органів місцевого самоврядування, а й суперечності, пов'язані з ресурсним забезпеченням, фінансуванням (вірніше, недофінансуванням) реалізації цих повноважень, яскравим прикладом чого виступає розвиток місцевого самоврядування в Україні. Саме тому в останні роки в Європейському Союзі значну увагу приділяють законодавчому розмежуванню повноважень органів публічної влади різних рівнів, й відповідна вимога ставиться, зокрема, до України як умова надання їй макрофінансової допомоги.

На нашу думку, континентальна модель, яка склалась в Україні, була цілком обґрунтованою, особливо на першому етапі становлення держави. Це відбулось під впливом не лише досвіду інших країн (Франції, Польщі та інших), а й особливостей національного державно-політичного процесу. Крах комуністичної партії, яка в радянські часи забезпечувала єдність державного управління, призвів, особливо в умовах економічної кризи перших років незалежності, до загрози втрати керованості управлінських процесів в регіонах, ризиків виникнення явищ сепаратизму тощо. З метою подолання цих ризиків та збереження державної єдності на регіональному (обласному) та субрегіональному (районному) рівнях було запроваджено інститут місцевих органів державної виконавчої влади, якими стали місцеві державні адміністрації (на початку 1990-тих років на чолі з представниками Президента України). Ми прогнозуємо, що й надалі вдосконалення системи місцевого самоврядування здійснюватиметься в межах вказаної моделі. До речі, політика децентралізації у Франції, яка в науковій літературі часто оцінюється як зразкова, зовсім не призвела до ліквідації

префектур (аналог місцевих держадміністрацій). Інша справа, що змінились функції цих органів, як й взагалі повноваження державного контролю. Його здійснення було обмежено контролем законності рішень органів місцевого самоврядування, що наразі рекомендується Європейською хартією місцевого самоврядування, і навпаки, з нього було прибрано контроль доцільності цих рішень.

Водночас в середовищі українських політичних сил завжди існували значні розбіжності у погляді на континентальну модель та доцільності системи делегованих повноважень. Часто точка зору про необхідність зламу цієї системи використовувалась в інтересах політичної боротьби, для дискредитації політичних опонентів, зокрема глави держави. Тому, на нашу думку, навіть в разі інституціоналізації виконавчих комітетів рад на регіональному та субрегіональному рівні, в Україні й надалі лишатиметься континентальна модель.

Ще однією суперечністю було те, що в організаційному контексті інститут місцевого самоврядування спирався на систему не лише місцевих, а й районних та обласних рад, успадкованих від радянських часів. Фактично поруч із місцевим самоврядуванням (на базовому рівні) був створений інститут регіонального самоврядування. Відповідна назва була навіть закріплена законом 1992 р. У середині 1990-тих років Президент України намагався подолати цю суперечність та під час розробки нової Конституції виступав за скасування інституту обласних та районних рад, однак його не підтримали не лише регіональні еліти, а й національні політичні сили. Єдине, чого тоді вдалося добитись — вилучити з Конституції та законодавства, а також управлінської термінології поняття регіонального самоврядування та закріпити, що вказані ради представляють спільні інтереси територіальних громад. Але це зберігло суперечності та створило додаткові проблеми при реалізації політики децентралізації на пізніших етапах.

Також, на нашу думку, в майбутньому вплинули на зміст політики децентралізації ще три чинники. Перші два були успадковані ще від радянських часів. З одного боку, це нераціональний та суперечливий адміністративно-територіальний устрій. Незважаючи на функціонування в політичному дискурсі та навіть розроблення кількох проєктів законодавчих актів, нічого не було зроблено для його реформування. З іншого боку, це збереження традиційних недемократичних механізмів формування локальних та регіональних еліт та управління на відповідних рівнях. Третім чинником стала невирішеність питання про запровадження в ринковий обіг земель сільгоспризначення та розмежування земель поза межами населених пунктів.

Наступний етап децентралізаційних процесів припадає на період після Революції Гідності. Відбувається концептуальне закріплення урядом

політики децентралізації [11]. Серед причин її реалізації називають дотаційність бюджетів місцевого самоврядування на рівні понад 70%, утримання територіальних громад за рахунок коштів державного бюджету. Напрямами реалізації політики децентралізації було визначено обґрунтування територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, забезпечення доступності та належної якості публічних послуг, створення матеріальних, фінансових та організаційних умов для здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень, розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях за принципом субсидіарності, розмежування повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади, запровадження механізму державного контролю за відповідністю Конституції та законам рішень органів місцевого самоврядування та якості надання публічних послуг, максимальне залучення населення до прийняття управлінських рішень [11]. До речі, щодо державного контролю слід зазначити, що саме після Революції Гідності було реалізовано політичну вимогу, яка функціонувала в суспільно-політичному дискурсі ще з часів перебудови, а саме щодо позбавлення органів прокуратури повноважень з нагляду за законністю. Але в результаті цього було зруйновано й систему державного контролю за органами місцевого самоврядування, чого в свою чергу вимагає Європейська хартія.

Принципами політики децентралізації було визначено: верховенство права, відкритість, прозорість та громадська участь, повсюдність місцевого самоврядування, субсидіарність, доступність публічних послуг, підзвітність та підконтрольність органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді, підконтрольність органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції та законів, правова, організаційна та фінансова спроможність місцевого самоврядування, державна підтримка місцевого самоврядування, партнерство між державою та місцевим самоврядуванням, сталий розвиток територій [11].

Також на концептуальному рівні були визначені основні повноваження органів місцевого самоврядування, зокрема базового рівня. Це створювало передумови для переходу до прямих відносин між територіальними громадами та державним бюджетом.

Концепція передбачала етапи реалізації добровільний та системний етапи реалізації політики децентралізації. Завданням першого було реформування адміністративно-територіального устрою на основі створення спроможних територіальних громад. Було ухвалено закон про добровільне об'єднання громад [12], алгоритм формування планів об'єднання,

Методику формування спроможних громад Цей етап було реалізовано у 2015-2020 рр. За підсумками реформування було створено 1469 громад та 136 нових районів. Також до підсумків цього етапу слід віднести закріплення за органами місцевого самоврядування земель поза межами населених пунктів, що підвищило спроможність громад, хоча водночас збільшило корупційні ризики в діяльності органів місцевого самоврядування.

Водночас в цей період не було вирішено низку інших актуальних проблем. Зокрема, законодавчо не було розмежовано повноваження органів публічної влади як в горизонтальному, так й вертикальному розрізі. Не було створено систему державного контролю за законністю рішень органів місцевого самоврядування. На розгляд парламенту внесли відповідний законопроект, однак він не був прийнятий.

Натупний етап політики децентралізації припадає на роки повномасштабного вторгнення рф. В науковому середовищі досить поширена точка зору, що воєнний стан не є зручним часом для функціонування концепту децентралізації в суспільному дискурсі. Водночас є низка дослідників, які не повністю поділяють таку точку зору. Прикладами можна навести праці Л. Комахи, А. Круглашова та С. Швидюка та деяких інших вчених, які вважають, що ефективна реалізація багатьма органами місцевого самоврядування своїх функцій в умовах воєнного стану пояснювалась якраз результатами політики децентралізації, яка здійснювалась до 2022 р. [13, с. 943; 14, с. 239] На користь цих поглядів свідчить й прийняття низки документів у цій сфері, зокрема Дорожньої карти децентралізації. [15] Звичайно, що значну роль тут відіграє чинник євроінтеграції, вимоги, які ставить до України ЄС, але це не єдиний чинник. Для з'ясування цього варто звернутись до однієї з урядових постанов від грудня 2025 р.

Кабінет Міністрів визначив особливості реформування місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та підготовки до набуття членства України в ЄС. [16] Результатами здійснення політики децентралізації на попередніх етапах визначені проведення адміністративно-територіальної реформи на базовому та субрегіональному рівнях, отримання громадами повноважень та ресурсів для їх реалізації, встановлення прямих міжбюджетних відносин між громадами та держбюджетом, отримання ними у власність земель сільгоспризначення та об'єктів спільної комунальної власності, що перебували в управлінні районних рад, Також у документі констатують суттєве підвищення спроможності територіальних громад та ефективності місцевого самоврядування.

Водночас у постанові визначаються проблеми реформування місцевого самоврядування, які потребують розв'язання в умовах воєнного стану. До них віднесені, зокрема: необхідність продовження адміністративно-територіальної реформи на базовому рівні, в т.ч. на принципах

добровільного об'єднання громад; кадрова криза та відсутність системного підходу до підготовки кадрового резерву; відсутність синхронізації секторальних політик із регіональною політикою; слабкий вплив жителів на місцеву та на регіональну політику; незавершеність процесу розмежування сфер компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування, а також повноважень місцевого самоврядування та виконавчої влади різних рівнів; невизначеність повноважень територіальних громад в управлінні земельними, водними та лісовими ресурсами; обмеженість функцій та недостатність бюджетних ресурсів районних рад, обмеженість повноважень обласних рад через відсутність власних виконавчих органів та їх низька роль у сфері регіонального розвитку; відсутність ефективного та узгодженого механізму державного нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування. [16]

Відповідно були сформовані шляхи розв'язання цих проблем, серед яких виділяються в т.ч. пролонгація дії принципу добровільного об'єднання громад, розмежування повноважень органів публічної влади, утворення власних виконавчих органів рад на регіональному та субрегіональному рівнях, удосконалення форм співробітництва громад, зокрема розвиток міжнародного територіального співробітництва, посилення компетенції обласних рад у сфері регіональному розвитку, впровадження нових підходів до залучення жителів та інститутів громадянського суспільства до формування і реалізації місцевої та регіональної політики, передача окремих повноважень органам місцевого самоврядування з адміністрування місцевих податків і зборів, спрощення процедур залучення кредитних ресурсів органами місцевого самоврядування для інвестиційного розвитку, законодавче закріплення європейської моделі адміністративного нагляду тощо. [16]

Аналіз цих шляхів свідчить, що реалізація низки з них є завданням повоєнного періоду (наприклад, щодо створення виконкомів обласних та районних рад). Проте деякі з них імплементуються вже сьогодні, в умовах воєнного стану. Зокрема, як відомо, закон про міжмуніципальне співробітництво було ухвалено ще у 2014 р., проте процес його розвитку відбувався повільно, у зв'язку з чим у 2023 р. до нього були внесені зміни, які мали його стимулювати. Також було ухвалено закон про міжнародне територіальне співробітництво. Також були здійснені кроки для сприяння навіть в умовах воєнного стану демократизації місцевого управління. [17] У листопаді 2025 р. прийняли закон, який покладав контроль за законністю рішень органів місцевого самоврядування на місцеві державні (військові) адміністрації. [18] Нарешті, у першому читанні ухвалили проект закону про розмежування повноважень органів публічної влади. [19]

Водночас слід, на нашу думку, звернути увагу ще на один важливий аспект вказаної урядової постанови. Вона орієнтує на впровадження

цифровізації як ключового інструменту для підсилення ефективності, прозорості та автоматизації управлінських процесів у публічному секторі, інтеграції цифрових інструментів у сфери стратегічного та бюджетного планування, публічного інвестування та регіонального розвитку. [16] Важливість цього аспекту полягає в тому, що, як зазначають окремі дослідники, саме поширення цифрових технологій створює ризики для політики децентралізації навіть більше, ніж ті, які йдуть від умов воєнного стану [2, с. 203]. Визнаючи слушність такої думки, ми змушені констатувати, що опанування сучасних технологій є однією з передумов здійснення політики децентралізації, й завданням держави є сприяння цьому процесу.

Висновки

Політика децентралізації — це сукупність цілей державної політики щодо реформування та підвищення ефективності місцевого самоврядування, нормативно-правових, організаційних та інших механізмів її реалізації, засобів, які здійснюються в її рамках. Зміст політики децентралізації значною мірою визначається моделлю місцевого самоврядування. Запровадження в Україні континентальної моделі було обґрунтовано особливостями державно-політичного розвитку в 1990-2000-них роках. В цей період не з'явилась цілісна концепція політики децентралізації, проте були закладені нормативно-правові засади місцевого самоврядування, які надалі визначили зміст політики децентралізації. Також на це вплинули деякі суперечності, які були успадковані від радянських часів та не були розв'язані в перші роки незалежності, зокрема щодо нераціонального адміністративно-територіального устрою, механізмів формування регіональних еліт, авторитарних методів управління на локальному та регіональному рівнях. Першим етапом, коли політика децентралізації була концептуалізована та втілювалась, став період після Революції Гідності. Його здобутками були реформування адміністративно-територіального устрою на базовому та субрегіональному рівнях, визначення власних та делегованих повноважень територіальних громад, встановлення прямих взаємин між громадами та держбюджетом, ресурсне зміцнення громад, зокрема в частині земель поза межами населених пунктів. Але не були розв'язані проблеми законодавчого розмежування повноважень органів публічної влади на всіх рівнях, демократизації механізмів управління на локальному та регіональному рівнях, створення системи держнагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування. Частково ці проблеми почали розв'язувати на другому етапі, який припав на період дії воєнного стану. Зокрема, були створені законодавчі засади системи держнагляду, інтенсифікації міжмуніципального співробітництва, в т.ч. на міжнародному рівні, почали формуватися засади демократизації місцевого управління, розмежування повноважень тощо. Вирішення завдань реформування та

зміцнення регіональної та субрегіональної ланок місцевого самоврядування відкладається на повоєнний період.

Список посилань

1. Горбатенко В. Децентралізація. Політична енциклопедія. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 207-208.
2. Монолатій І. С., Дерев'янюк С. М. Модель місцевого самоврядування Республіки Польща: досвід для України. Держава і право: зб. наук. пр. Вип. 92. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2022. С. 194 – 214. С. 203. DOI:10.33663/1563-3349-2022-92-194.
3. Перегуда Є. В. Виконавча влада України: Політико-правові аспекти модернізації: монографія. Київ: Логос, 2013. 408 с.
4. Семенченко Ф. Г. Організація публічної влади та співробітництво територіальних громад. Просторовий розвиток: Науковий збірник. Головн. ред. О. Шкуратов. К.: КНУБА, 2025. Вип. 12, С. 286-298. DOI: 10.32347/2786-7269.2025.12.286-297.
5. Баєва Ю. Є. Демократизація місцевого врядування як етап децентралізаційної реформи в Україні. Просторовий розвиток. 2024. Вип. 7. С. 532-547. DOI: 10.32347/2786-7269.2024.7.532-547.
6. Перегуда Є. В., Семко В. Л. Етнополітичний аспект реформи місцевого самоврядування в Україні. Просторовий розвиток: Науковий збірник. Головн. ред. О. Шкуратов. К.: КНУБА, 2024. Вип. 8. С. 573-589. DOI: 10.32347/2786-7269.2024.8.573-589.
7. Згурська В. Л. Особливості дослідження в період воєнного стану місцевого самоврядування та політики децентралізації. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2026. Випуск 58. Том 2. С. 116-122. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v058.2.2026.18>.
8. Що таке децентралізація? URL: <http://surl.li/litcb> (дата звернення: 11.09.2024).
9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: <https://surl.li/agkxpa> (дата звернення: 12.04.2022).
10. Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних і міських рад: Указ Президента України від 30 грудня 1995 р. №1194/95. Урядовий кур'єр. 1996. №3-4. С. 11.
11. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: затв. Розпорядженням

- Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2014 р. № 333-р м. Київ. URL: <https://surl.li/irplvy> (дата звернення: 24.02.2023).
12. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 12.05.2025).
 13. Комаха Л. Г. Децентралізована територіальна організація влади: ефективність функціонування в умовах воєнного стану. Національні інтереси України. 2025. Вип. 2(7). С. 940-952. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-2\(7\)-940-952](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-2(7)-940-952).
 14. Круглашов А., Швидюк С. Місцеве самоврядування України в умовах війни: адаптація до нових викликів. Літопис Волині. 2025. №32. С. 238-246. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.39>.
 15. Дорожня карта децентралізації: реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади. URL: <https://surl.li/poqrfe> (дата звернення: 20.03.2024).
 16. Особливості реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в умовах воєнного стану і підготовки до набуття членства України в Європейському Союзі: Схвалено Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2025 року № 1748. URL: <https://goo.su/dcOddjj> (дата звернення: 12.04.2026).
 17. Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування: Закон України від 22.02.2024 р. №3590-IX. URL: <http://surl.li/zulgre> (дата звернення: 10.10.2025).
 18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування: Закон України від 05.11.2025 р. № 4677-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
 19. Проєкт Закону про засади розмежування та розподілу повноважень між рівнями публічного врядування. № 14412 від 30.01.2026 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69554> (дата звернення: 12.05.2026).

References

1. Horbatenko, V. (2011). Detsentralizatsiia. In *Politychna entsyklopediia* (pp. 207 – 208). Parlamentske vydavnytstvo.
2. Monolatii, I. S., & Derevianko, S. M. (2022). Model mistsevoho samovriaduvannia Respubliky Polshcha: dosvid

- dliia Ukrainy. Derzhava i pravo, 92, 194 – 214. <https://doi.org/10.33663/1563-3349-2022-92-194>
3. Perehuda, Ye. V. (2013). Vykonavcha vlada Ukrainy: Polityko-pravovi aspekty modernizatsii. Lohos.
 4. Semenchenko, F. H. (2025). Orhanizatsiia publichnoi vlady ta spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad. In O. Shkuratov (Ed.), *Prostorovyi rozvytok*, 12, 286 – 298. <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2025.12.286-297>
 5. Baieva, Yu. Ye. (2024). Demokratyzatsiia mistsevoho vriaduvannia yak etap detsentralizatsiinoi reformy v Ukraini. *Prostorovyi rozvytok*, 7, 532 – 547. <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.7.532-547>
 6. Perehuda, Ye. V., & Semko, V. L. (2024). Etnopolitychnyi aspekt reformy mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini. In O. Shkuratov (Ed.), *Prostorovyi rozvytok*, 8, 573 – 589. <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.8.573-589>
 7. Zghurska, V. L. (2026). Osoblyvosti doslidzhennia v period voiennoho stanu mistsevoho samovriaduvannia ta polityky detsentralizatsii. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*, 58(2), 116 – 122. <https://doi.org/10.32782/apfs.v058.2.2026.18>
 8. Shcho take detsentralizatsiia? (n.d.). Retrieved September 11, 2024, from <http://surl.li/litch>
 9. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21 travnia 1997 roku № 280/97-VR. (1997). Retrieved April 12, 2022, from <https://surl.li/agkxpa>
 10. Pro delehuвання povnovazhen derzhavnoi vykonavchoi vlady holovam ta ocholiuvanym nymy vykonavchym komitetam silskykh, selyshchnykh i miskykh rad: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 hrudnia 1995 r. № 1194/95. (1996). *Uriadovi kurier*, 3 – 4, 11.
 11. Kontseptsiiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: zatv. Rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01 kvitnia 2014 r. № 333-r. (2014). Retrieved February 24, 2023, from <https://surl.li/irplvy>
 12. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 05.02.2015 r. № 157-VIII. (2015). Retrieved May 12, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
 13. Komakha, L. H. (2025). Detsentralizovana terytorialna orhanizatsiia vlady: efektyvnist funktsionuvannia v umovakh voiennoho stanu. *Natsionalni interesy Ukrainy*, 2(7), 940-952. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-2\(7\)-940-952](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-2(7)-940-952)

14. Kruhlashov, A., & Shvydiuk, S. (2025). Mistseve samovriaduvannia Ukrainyvumovakhviiny:adaptatsiiadonovykhvyklykiv.LitopysVolyni, 32, 238 – 246. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.39>
15. Dorozhnia karta detsentralizatsii: reforma mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady. (n.d.). Retrieved March 20, 2024, from <https://surl.li/noqpfе>
16. Osoblyvosti reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v umovakh voiennoho stanu i pidhotovky do nabuttia chlenstva Ukrainy v Yevropeiskomu Soiuzi: skhvaleno Postanovoioi Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 hrudnia 2025 roku № 1748. (2025). Retrieved April 12, 2026, from <https://goo.su/dcOddjj>
17. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini” shchodo zabezpechennia prozorosti mistsevoho samovriaduvannia: Zakon Ukrainy vid 22.02.2024 r. № 3590-IX. (2024). Retrieved October 10, 2025, from <http://surl.li/zulgre>
18. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia zakonnosti ta prozorosti v diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: Zakon Ukrainy vid 05.11.2025 r. № 4677-IX. (2025). Retrieved December 23, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text>
19. Proiekt Zakonu pro zasady rozmezhuвання ta rozpodilu povnovazhen mizh rivniamy publicnogo vriaduvannia № 14412 vid 30.01.2026 roku. (2026). Retrieved May 12, 2026, from <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69554>

Valentina Zgurska

Candidate of Political Sciences, Associate professor,

*Associate professor of the Department of Political Sciences and History
Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0001-7490-1942>

e-mail: zgurska.vl@knuba.edu.ua

**DECENTRALIZATION POLICY IN UKRAINE: STAGES OF
FORMATION AND PROSPECTS**

Abstract

Despite the martial law, the issues of local self-government reform remain on the political agenda, which determines the interest in the prospects of decentralization policy. The purpose of the study is to identify the stages of the formation of decentralization policy in Ukraine, their characteristics, as well as its forecast for the future. When conducting the study, the chronopolitical approach, the periodization method, the structural-functional approach, the comparative method were used. So as the neo-institutionalist approach, in particular such its directions as normative and historical institutionalism. Decentralization policy is defined as a set of state policy goals for reforming and increasing the efficiency of local self-government, regulatory, organizational and other mechanisms for its implementation, and the means implemented within its framework. The content of decentralization policy is determined by the local self-government model. A conclusion is made about the validity of the continental model that has developed in Ukraine. In the 1990s and 2000s, the legal foundations for the development of local self-government were formed, but the conceptualization of a holistic decentralization policy was absent during this period. The contradictions of the local self-government model were identified, in particular regarding its organizational principles, administrative and territorial structure, and the features of management at the local and regional levels, which in the future determined the content of the decentralization policy. The second half of the 2010s was identified as the first stage of its implementation. The features of its concept, approved after the Revolution of Dignity, the implementation mechanisms, and the problems that were not resolved before the start of the

full-scale invasion were analyzed. The second stage of the decentralization policy was the period of martial law. It has been determined that during this period, the main mechanisms for the development of local self-government are or should be the continuation of the reform of the administrative-territorial system, the democratization of public administration, intermunicipal cooperation, digitalization, and European integration.

Keywords: decentralization; decentralization policy; local self-government; regional self-government; territorial communities.

Надійшла до редакції/ Received: 24.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 11.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Мигун Марина Дмитрівна

Аспірантка кафедри політичних наук та історії

Київський національний університет будівництва і архітектури (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-7505-7042>

e-mail: myhun.md@knuba.edu.ua

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВЕКТОР РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Резюме

У межах спрямованості держави до європейської інтеграції важливим є дослідження взаємопов'язаних компонентів врегулювання політики децентралізації на вітчизняному рівні. Особливої актуальності зазначений вектор набуває в умовах воєнного стану, особливо потреба у комплексному аналізі та систематизації механізмів реалізації євроінтеграційного спрямування реформи, а також визначенні їхньої ролі у зміцненні інституційної та фінансової спроможності органів місцевого самоврядування.

У дослідженні акцентовано увагу на поєднанні внутрішньодержавних реформ із процесами європейської інтеграції, що передбачає гармонізацію нормативно-правової основи передачі повноважень, закріплення на законодавчому рівні фундаментальних основ демократизації та розвитку багаторівневого врядування.

Значну увагу приділено ролі міжнародного співробітництва, зокрема, в рамках ініціатив Європейського Союзу та Ради Європи, а також програмам повоєнного відновлення України. Доведено, що участь громад у міжнародних платформах обміну досвідом, сприяє підвищенню їх спроможності, залученню інвестицій та впровадженню кращих європейських практик управління. Визначено, в умовах воєнних викликів реформа децентралізації не втратила змістовності, а набула стратегічного значення, як інструменту забезпечення спроможності місцевого врядування, оперативності прийняття рішень на місцевому рівні.

Ключові слова: європейська інтеграція; децентралізація; місцеве самоврядування; воєнні виклики; антикорупційна політика; територіальні громади; міжнародне співробітництво.

Вступ

Після надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, євроінтеграційний вектор діяльності місцевої влади здобуває концептуальної значущості в умовах війни. Це зумовило посилення процесів подальшої адаптації реформи у відповідність до європейських нормативно-правових стандартів, а саме: Європейської хартії місцевого самоврядування. Попри досягнуті результати запровадження реформи, все ще зберігається низка невирішених питань, пов'язаних із забезпеченням її ефективної реалізації. Це в свою чергу актуалізує потребу у розробці дієвих механізмів підвищення інституційної та фінансової спроможності органів місцевого самоврядування, а також гармонізації національного законодавства з європейськими підходами. У зв'язку з цим постає необхідність у науковому осмисленні та класифікації відповідних механізмів, спрямованих на забезпечення спроможності влади як ключового елементу політики децентралізації на регіональному та локальному рівнях у контексті європейської інтеграції.

Метою статті є систематизація механізмів забезпечення спроможності місцевих органів влади в умовах суспільно-політичних викликів.

Методи дослідження

Методологічне підґрунтя дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів: структурно-функціонального, системного, порівняльно-правового та інших. Структурно-функціональний метод дозволяє визначити критерії класифікації механізмів забезпечення спроможності територіальних громад, а системний метод — проаналізувати політику європейської інтеграції як цілісну систему взаємопов'язаних структурних елементів. Порівняльно-правовий метод використовується для оцінки відповідності українського законодавства вимогам Євросоюзу. Спеціальні політологічні методи забезпечують можливість розробки авторської моделі модернізації механізмів управління.

Результати дослідження

Питання наближення державної політики децентралізації до європейського простору наразі перебуває у фокусі уваги значної кількості науковців. Підвищений інтерес до цієї проблематики обумовлений насамперед воєнними викликами, що висвітлюють потребу в удосконаленні механізмів управління. З-поміж діячів, які досліджували реформу децентралізації у поєднанні з європейською інтеграцією в умовах війни, доцільно виокремити праці авторів, таких як: В. Цимбалюк [1], М. Бучин [2], В. Марчук

та В. Мельничук [3], О. Стемковська [4], О. Харченко [5]. У статті Г. Ортин використовує *результати дослідження* О. Брауна, в яких проаналізовано механізми реалізації політики децентралізації в країнах Центральної та Східної Європи [6, с. 33]. Про важливість реформи децентралізації у процесі євроінтеграції України — М. Горбатюк резюмує: «передача повноважень на місцевий рівень та впровадження європейських стандартів місцевого самоврядування дозволили Україні наблизитися до практик ЄС у сфері управління громадами (муніципалітетами), зміцнивши демократичні інститути та підвищивши прозорість управлінських процесів [7, с. 95].

У політологічному дискурсі М. Бучин зосереджує увагу на важливому, на нашу думку, аспекті, а саме на євроінтеграційному напрямку політики децентралізації, наголошуючи: «..на необхідності комплексного аналізу ролі Європейського Союзу як ключового актора, що системно впливає на впровадження реформи децентралізації, зокрема, у контексті забезпечення миру...» [2].

Отже, аналіз наукових праць свідчить про важливість досліджуваного напрямку, наступний етап якого полягає у пошуку дієвих механізмів забезпечення євроінтеграційного вектору реформування.

Можливість запозичення зарубіжного досвіду у сфері делегування владних повноважень лише підкреслює тісний взаємозв'язок між врегулюванням децентралізаційної політики та процесами адаптації повноважень громад на місцевому рівні. Проте, без чіткого плану зробити зазначену адаптацію більш гнучкою, буде вкрай складно. Оскільки вже зараз існують суперечливі аспекти імплементації європейських нормативів, які в умовах воєнного стану, набули ще більш вираженого характеру.

Зважаючи на ускладнення політичних дискусій навколо своєчасності реформи децентралізації, механізми підтримки євроінтеграційного спрямування охоплюють значний перелік, який доцільно систематизувати за певними критеріями, а саме: нормативно-правового забезпечення діяльності органів публічної влади, програми інвестиційно-фінансового спрямування, а також суспільно-політичного регулювання процесів європейської інтеграції.

Розглянемо класифікацію взаємопов'язаних механізмів забезпечення євроінтеграційного напрямку за функціональним призначенням:

1) Механізми нормативно-правового забезпечення. Механізми нормативно-правового забезпечення становлять базовий рівень реалізації реформи децентралізації та спрямовані на гармонізацію вітчизняного законодавства з європейськими стандартами місцевого самоврядування [8]. Їх практична реалізація відбувається через стратегічне планування державної політики, шляхом оновлення Державної стратегії регіонального розвитку

на 2021 – 2027 роки у 2024 р. [9], що відображає адаптацію національної політики сучасним викликам, зумовлених воєнним станом. Додатково у 2026 р. схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2026 – 2030 роки [10] засвідчує посилення інституційної спроможності держави та формування системного підходу до фінансового забезпечення реформи, що в сукупності підтверджує послідовність імплементації євроінтеграційних стандартів у сфері публічного управління.

2) Інвестиційно-фінансові механізми. Також слід сказати про значимість фінансової складової. В умовах збройної агресії посилюється потреба у інвестиційному сприянні розвитку територіальних громад та підвищенні ефективності їх управління. Реалізація євроінтеграційних ініціатив супроводжується активізацією міжнародного співробітництва, насамперед через запровадження підходів Ради Європи до муніципального партнерства (City to City Cooperation). Підтвердженням цього є участь українських громад та регіональних структур, а також функціонування програми (U-LEAD with Europe), діяльність якої спрямована на забезпечення спроможності місцевої влади та залучення фінансових інвестицій [11]. Інвестиційний механізм дозволяє планувати довгострокові проекти та реалізовувати стратегічні програми розвитку громад з перспективою запровадження й у період відновлення територій.

3) Механізми суспільно-політичного регулювання процесів європейського спрямування. Ключовою складовою даного механізму є закріплення основ демократизації на місцевому рівні. Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принцип демократизації є одним із базових засад реформи. Він полягає у залученні громадян до участі процесу ухвалення рішень. Зазначений механізм, на нашу думку, має ґрунтуватися на дотриманні основоположних основ захисту прав і свобод людини, та, відповідно, їх залучення до діяльності органів на місцевому рівні.

Принцип субсидіарності, як і принцип демократизації, також забезпечують реалізацію механізму суспільно-політичного регулювання. У ході виконання вимог *Ukraine Facility* [12], за основу прийнятий відповідний законопроект, який передбачає чіткий розподіл повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади: проект Закону про засади розмежування та розподілу повноважень між рівнями публічного врядування № 14412 від 30.01.2026 року [13].

Значущим елементом організаційно-управлінського механізму є забезпечення прозорості діяльності органів управління, що передбачає відкритість ухвалення рішень, доступ до публічної інформації та посилення підзвітності місцевої влади. Варто акцентувати, що однією із законодавчих ініціатив, що підтверджує важливість дотримання прозорості у діяльності

органів місцевої влади, є ухвалений у листопаді 2025 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування», який передбачає проведення комплексу заходів по здійсненню державного нагляду за актами органів місцевого самоврядування [14]. Даний Закон здатний забезпечити окремі питання організаційно-управлінського механізму у відповідності до міжнародних умовностей.

Наступну групу становить комплекс механізмів, спрямованих на розвиток партнерського міжнародного співробітництва. У контексті *вступу* України до ЄС, міжнародна співпраця відіграє ключову роль, оскільки виступає інструментом налагодження міжмуніципальних зв'язків, залучення фінансових ресурсів та реалізації спільних проєктів. За результатами попереднього дослідження встановлено, що навіть в умовах воєнного стану процес децентралізації в Україні триває. Наша гіпотеза підтверджується низкою законодавчих ініціатив, зокрема, внесенням змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості діяльності органів місцевого самоврядування, а також ухваленням євроінтеграційного Закону України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» [15, с. 437].

Інноваційні інструменти цифровізації виконують функцію провідника у модернізації механізмів суспільно-політичного регулювання. У постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в умовах безпечових викликів і підготовки до набуття членства України в Європейському Союзі» від 12 грудня 2025 р. №1748 чітко визначено завдання реформи «...впровадження цифровізації, як ключового інструменту посилення ефективності, прозорості та автоматизації управлінських процесів» [16]. Водночас запровадження системи автоматизації електронних послуг може мати, як свої переваги, так і ряд недоліків. Це пояснюється тим, що процес електронного документообігу став більш уніфікованим, але разом з тим, він за сенсом містить й певні застереження, які полягають в ослабленні та поступовому витісненні ролі людського потенціалу.

Нагальним питанням залишається протидія корупційним викликам воєнного стану. Боротьба з корупцією є одним із найважливіших аспектів реформування публічного управління [6, с. 36]. У форматі дотримання механізму суспільно-політичного регулювання процесів європейської інтеграції, вважаємо за необхідне наголосити на врахуванні існуючих зарубіжних ідеологій антикорупційної політики. При існуючій загрозі воєнних чинників, назріває потреба у висвітленні ключових механізмів протидії виникнення службовим зловживанням. Завдяки розробки та запровадженню антикорупційних програм по безперешкодному функціонуванню

спеціалізованих органів, у нас виникає можливість формування нової моделі антикорупційної політики на шляху наближення України до ЄС.

Висновки

Єроінтеграційний вектор реформи децентралізації виступає структурним елементом формування як внутрішніх, так і зовнішніх складових державного управління. Ефективність децентралізаційної політики забезпечується не уніфікованими інструментами, а їхньою комплексною та взаємопов'язаною дією в межах нормативно-правового, інвестиційно-фінансового, суспільно-політичного, організаційно-управлінського, комунікаційного, інформаційного та антикорупційного механізмів. З'ясовано, що розширення співпраці місцевого самоврядування у процесах повоєнного відновлення, розвиток міжнародного партнерства та впровадження фінансових інструментів підтримки громад посилюють роль стандартів ЄС як ключового орієнтира модернізації. В умовах повномасштабної війни реформа децентралізації трансформується у напрямі посилення інституційної спроможності територіальних громад та підвищення ефективності ухвалення рішень на місцевому рівні.

Список посилань

1. Цимбалюк В. І. Перспективи розвитку місцевого самоврядування в Україні у контексті наслідків російської військової агресії та завдань євроінтеграції. Національні інтереси України. 2024. № 4 (9). С. 485-495. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-4\(9\)-485-495](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-4(9)-485-495). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/22459/22429> (дата звернення: 12.04.2026).
2. Бучин М. А. Вплив Європейського Союзу на розвиток децентралізації влади в Україні. Український політико-правовий дискурс. 2026. № 22. С. 1 – 16. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19965869>. URL: <https://ppdnz.com.ua/index.php/home/article/view/673/570> (дата звернення: 22.05.2026).
3. Марчук В., Мельничук В. Стан інтеграції європейського досвіду у функціонуванні системи місцевого самоврядування України. Регіональні студії. 2022. № 31. С. 117 – 124. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.31.6>. URL: <https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/31/6.pdf> (дата звернення: 12.04.2026).
4. Стемковська О. І. Особливості імплементації європейських стандартів у діяльність органів місцевого самоврядування в Україні в умовах децентралізації: дис. ... 23.00.02 — політичні інститути та процеси. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2021. 235 с.
5. Харченко О. А. Формування та реалізація державної політики регіонів в умовах вступу до Європейського Союзу. Вчені записки

- ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2025. С. 79 — 84. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2025.4/14>. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/4_2025/16.pdf (дата звернення: 12.04.2026).
6. Ортіна Г. Євроінтеграція як інструмент реформ у сфері публічного управління після війни. Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного (економічні науки) 2025. № 1(54). С. 33-40. DOI: [10.32782/2519-884X-2025-54-4](https://doi.org/10.32782/2519-884X-2025-54-4).
 7. Горбатюк М. Вплив реформи децентралізації на консолідацію суспільства та зміцнення державної єдності України. Політичні дослідження/ Political Studies. 2023. 1 (9). С.95 — 115. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2025-1-5>. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/334277/323250> (дата звернення: 12.04.2026).
 8. Козіна В., Кошелюк М., Поп'юк Р. та ін. Міжнародне муніципальне партнерство: методичні рекомендації. Рада Європи. 2022. 128 с. URL: <https://rm.coe.int/metodychni-rekomendatsii-partnerstvo-2022-2-/1680aedfd8> (дата звернення: 12.04.2026).
 9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021 — 2027 роки» від 13 серпня 2024 р. № 940. URL: <https://surl.li/kjjsbj> (дата звернення: 12.04.2026).
 10. Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2026 — 2030 роки та затвердження операційного плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2026 р. № 217-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/217-2026-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.04.2026).
 11. U-LEAD with Europe. Офіційний, веб сайт. URL: <https://u-lead.org.ua/> (дата звернення: 12.04.2026).
 12. 12.Ukraine Facility. Програма фінансової підтримки. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua> (дата звернення: 12.04.2026).
 13. Проект Закону про засади розмежування та розподілу повноважень між рівнями публічного врядування № 14412 від 30.01.2026 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69554> (дата звернення: 12.04.2026).
 14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування: Закон України від 05.11.2025 р. №

- 4677-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text> (дата звернення: 12.04.2026).
15. Мигун М. Д. Особливості політики децентралізації під час воєнних викликів. *Держава і право*. 2025. № 98. С. 435-443. DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-435. URL: <https://derzhava-i-pravo.com.ua/articles/98-435.pdf> (дата звернення: 27.04.2026).
 16. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в умовах воєнного стану і підготовки до набуття членства України в Європейському Союзі» від 12 грудня 2025 р. № 1748. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1748-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.04.2026).

References:

1. Tsymbaliuk, V. I. (2024). Perspektvyvy rozvytku mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini u konteksti naslidkiv rosiiskoi viiskovoi ahresii ta zavdan yevrointehratsii. *Natsionalni interesy Ukrainy*, 4(9), 485 – 495. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-4\(9\)-485-495](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-4(9)-485-495).
2. Buchyn, M. A. (2026). Vplyv Yevropeiskoho Soiuzu na rozvytok detsentralizatsii vlady v Ukraini. *Ukrainskyi polityko-pravovyi dyskurs*, 22, 1 – 16. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19965869>.
3. Marchuk, V., & Melnychuk, V. (2022). Stan intehratsii yevropeiskoho dosvidu u funktsionuvanni systemy mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy. *Rehionalni studii*, 31, 117 – 124.
4. Stemkovska, O. I. (2021). Osoblyvosti implementatsii yevropeiskyykh standartiv u diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini v umovakh detsentralizatsii (Doctoral dissertation, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka).
5. Kharchenko, O. A. (2025). Formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi polityky rehioniv v umovakh vstupu do Yevropeiskoho Soiuzu. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia*, 79 – 84. <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2025.4/14>.
6. Ortina, H. (2025). Yevrointehratsiia yak instrument reform u sferi publichnoho upravlinnia pislia viiny. *Zbirnyk naukovykh prats TDATU imeni Dmytra Motornoho (ekonomichni nauky)*, 1(54), 33 – 40. [10.32782/2519-884X-2025-54-4](https://doi.org/10.32782/2519-884X-2025-54-4).
7. Horbatiuk, M. (2023). Vplyv reformy detsentralizatsii na konsolidatsiiu suspilstva ta zmitsnennia derzhavnoi yednosti Ukrainy.

- Politychni doslidzhennia / Political Studies, 1(9), 95 – 115. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2025-1-5>.
8. Kozina, V., Kosheliuk, M., Popiuk, R., et al. (2022). Mizhnarodne munitsypalne partnerstvo: metodychni rekomendatsii. Rada Yevropy. <https://rm.coe.int/metodychni-rekomendatsii-partnerstvo-2022-2-/1680aedfd8> (date of access: 12.04.2026).
 9. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024, August 13). Pro vnesennia zmin do Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021 – 2027 roky No. 940. <https://surl.li/kjjsbj> (date of access: 12.04.2026).
 10. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2026, February 25). Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia systemy upravlinnia derzhavnymy finansamy na 2026 – 2030 roky ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii No. 217-r. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/217-2026-%D1%80#Text> (date of access: 12.04.2026).
 11. U-LEAD with Europe. Ofitsiyni vebsait. URL: <https://u-lead.org.ua/> (date of access: 12.04.2026).
 12. 12.Ukraine Facility. Prohrama finansovoi pidtrymky. <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua> (date of access: 12.04.2026).
 13. Verkhovna Rada of Ukraine. (2026, January 30). Proiekt Zakonu pro zasady rozmezhuвання ta rozpodilu povnovazhen mizh rivniamy publicznego vriaduvannia No. 14412. <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69554> (date of access: 12.04.2026).
 14. Verkhovna Rada of Ukraine. (2025, November 5). Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia zakonnosti ta prozorosti v diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia No. 4677-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4677-20#Text> (date of access: 12.04.2026).
 15. Myhun, M. D. (2025). Osoblyvosti polityky detsentralizatsii pid chas voiennykh vyklykiv. Derzhava i pravo, 98, 435 – 443. [10.33663/1563-3349-2025-98-435](https://doi.org/10.33663/1563-3349-2025-98-435).
 16. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2025, December 12). Deiaki pytannia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v umovakh voiennoho stanu i pidhotovky do nabuttia chlenstva Ukrainy v Yevropeiskomu Soiuzi No. 1748. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1748-2025-%D0%BF#Text> (date of access: 12.04.2026).

Maryna Myhun

*Postgraduate student Department of political science and history
Kyiv national university of construction and architecture (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0001-7505-7042>

e-mail: myhun.md@knuba.edu.ua

**EUROPEAN INTEGRATION VECTOR OF DECENTRALIZATION
REFORM: ENSURING MECHANISMS**

Abstract

Within the framework of the state's orientation towards European integration, it is important to study the interrelated components of the regulation of decentralization policy at the domestic level. This vector becomes particularly relevant in conditions of martial law. The need for a comprehensive analysis and systematization of the mechanisms for implementing the European integration direction of the reform is becoming more urgent, as well as determining their role in strengthening the institutional and financial capacity of local governments.

The study focuses on the combination of domestic reforms with the processes of European integration, which involves harmonizing the regulatory framework for the transfer of powers, consolidating at the legislative level the fundamental foundations of democratization and the development of multi-level governance.

Considerable attention is paid to the role of international cooperation, in particular, within the framework of initiatives of the European Union and the Council of Europe, as well as to post-war reconstruction programs in Ukraine. It has been proven that the participation of communities in international platforms for the exchange of experience contributes to increasing their capacity, attracting investments and implementing the best European management practices. It is determined that in the conditions of military challenges, the decentralization reform has not lost its content, but has acquired strategic importance as a tool for ensuring the capacity of local governance and the efficiency of decision-making at the local level.

Keywords: european integration; decentralization; local self-government; military challenges; anti-corruption policy; territorial communities; international cooperation.

Надійшла до редакції/ Received: 22.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 08.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Матвійчук Андрій Васильович

Кандидат політичних наук,

заступник генерального директора з науково-технічної роботи

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4051-2484>

e-mail: matvijchuk@nas.gov.ua

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЦЕВОГО ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Резюме

У статті здійснено комплексний політологічний аналіз трансформації місцевого врядування в Україні в умовах воєнного стану крізь призму інституційної стійкості територіальних громад. Розкрито вплив повномасштабної російської агресії на функціонування органів місцевого самоврядування та обґрунтовано, що війна стала не лише безпековим викликом, а й чинником глибоких інституційних змін у системі локального врядування.

Проаналізовано особливості трансформації місцевого врядування в умовах воєнного стану та показано, що поряд із традиційними функціями забезпечення соціально-економічного розвитку територій територіальні громади перебрали на себе виконання низки нових завдань, пов'язаних із цивільним захистом населення, гуманітарним реагуванням, підтримкою критичної інфраструктури, координацією допомоги внутрішньо переміщеним особам і взаємодією з військовими структурами. Визначено, що результатом цих процесів стало формування нової моделі місцевого врядування, яка поєднує механізми децентралізації з елементами безпекового та кризового управління.

Систематизовано основні виклики інституційній спроможності територіальних громад в умовах воєнного стану. До таких викликів віднесено безпекові загрози, демографічні зміни, фінансово-бюджетні обмеження, кадровий дефіцит, зростання навантаження на соціальну

інфраструктуру та необхідність функціонування в умовах тривалої невизначеності. Показано, що ефективність діяльності громад дедалі більше залежить від їхньої здатності адаптуватися до кризових умов, забезпечувати безперервність управлінських процесів і підтримувати належний рівень суспільної згуртованості.

Особливу увагу приділено дослідженню інституційної стійкості як ключового механізму адаптації територіальних громад до викликів воєнного часу. Встановлено, що інституційна стійкість проявляється через здатність громад оперативно трансформувати управлінські практики, мобілізувати внутрішні та зовнішні ресурси, розвивати міжінституційну взаємодію, підтримувати ефективну комунікацію з населенням та забезпечувати функціонування базових інститутів місцевого самоврядування в умовах воєнних загроз.

Обґрунтовано, що українські територіальні громади перетворилися на важливий елемент системи суспільної стійкості держави, а їхня діяльність виходить за межі традиційних функцій місцевого самоврядування та охоплює широкий спектр безпекових, гуманітарних і координаційних завдань. Зроблено висновок, що інституційна стійкість громад є однією з ключових передумов збереження ефективності публічного врядування, забезпечення демократичної стабільності та формування потенціалу повоєнного відновлення України.

Ключові слова: міське врядування; територіальні громади; воєнний стан; міське самоврядування; інституційна стійкість; децентралізація; безпекове врядування; адаптація громад; кризове управління; публічна влада.

Вступ

Повномасштабна російська агресія проти України стала одним із наймасштабніших викликів для системи публічного управління та місцевого самоврядування за весь період незалежності держави. Запровадження воєнного стану спричинило не лише зміну пріоритетів державної політики, а й суттєво трансформувало механізми функціонування територіальних громад, які опинилися в епіцентрі безпекових, гуманітарних, соціально-економічних та інституційних викликів. За цих умов саме громади стали базовим рівнем забезпечення життєдіяльності населення, організації цивільного захисту, координації гуманітарної допомоги, підтримки внутрішньо переміщених осіб та відновлення критичної інфраструктури.

Особливої ваги ця проблематика набуває з огляду на те, що російсько-українська війна розгорнулася на тлі незавершеного процесу децентралізації, який упродовж попереднього десятиліття став однією з ключових інституційних реформ в Україні. Війна створила принципово нові

умови функціонування місцевого самоврядування, за яких традиційні завдання соціально-економічного розвитку територій були доповнені потребою оперативного реагування на воєнні загрози та забезпечення стійкості місцевих спільнот. Унаслідок цього відбувається переосмислення ролі територіальних громад як суб'єктів не лише локального розвитку, але й безпекової політики держави.

Водночас воєнний стан актуалізував проблему співвідношення процесів децентралізації та централізації влади. З одного боку, необхідність оперативного прийняття рішень та координації дій в умовах війни зумовила посилення ролі центральних органів влади й створення військових адміністрацій. З іншого боку, саме спроможність територіальних громад до самоорганізації, мобілізації ресурсів та ефективної взаємодії з державними інституціями стала одним із чинників суспільної стійкості України в умовах збройної агресії.

Це формує новий дослідницький вимір, пов'язаний із вивченням механізмів адаптації місцевого врядування до надзвичайних умов та оцінкою ефективності інституційних відповідей на кризові виклики. Науковий інтерес до зазначеної проблематики також зумовлений необхідністю осмислення нових моделей врядування, що формуються в умовах воєнного стану. Йдеться про поєднання демократичних принципів місцевого самоврядування з елементами безпекового управління, кризового менеджменту та міжінституційної координації. У цьому контексті особливого значення набувають категорії інституційної стійкості, адаптивності та резильєнтності територіальних громад, які дедалі частіше розглядаються як необхідна передумова збереження демократичних інститутів в умовах тривалих криз і воєнних конфліктів.

З огляду на це актуальним науковим завданням є дослідження трансформації місцевого врядування в Україні в умовах воєнного стану, аналіз нових викликів для територіальних громад та виявлення інституційних механізмів, що забезпечують їхню стійкість, функціональну спроможність і здатність до ефективної адаптації в умовах воєнних загроз.

Проблематика розвитку місцевого самоврядування та функціонування територіальних громад в Україні посідає важливе місце у сучасних політичних і управлінських дослідженнях. Теоретичні та практичні аспекти становлення системи місцевого врядування, децентралізації влади та розвитку територіальних громад знайшли відображення у працях В. Бакуменка, М. Баймуратова, О. Бориславської, В. Вакуленка, В. Куйбіди, Ю. Сурміна, Ю. Шарова та інших дослідників. У їхніх роботах розкрито інституційні засади місцевого самоврядування, механізми реалізації реформи децентралізації, особливості розподілу владних повноважень та проблеми формування спроможних територіальних громад.

Вагомий внесок у дослідження процесів децентралізації та модернізації системи публічного управління зробили Р. Войтович, С. Романюк, А. Ткачук, І. Коліушко, В. Негода, В. Толкованов та інші науковці й експерти. У їхніх працях децентралізація розглядається як один із ключових механізмів демократизації публічної влади, підвищення ефективності місцевого управління та зміцнення фінансової самостійності територіальних громад.

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний із вивченням функціонування політичних інститутів в умовах криз, надзвичайних ситуацій та воєнних конфліктів. Значний вплив на формування відповідного наукового дискурсу справили праці А. Бузана, Б. Бузана, О. Вейвера, М. Олсона, Д. Норта, а також представників неінституціоналізму, які розглядали питання інституційної адаптації, стійкості політичних систем та трансформації владних відносин під впливом зовнішніх загроз. У центрі уваги цих досліджень перебувають проблеми взаємозв'язку між безпекою, управлінням та інституційною спроможністю державних і місцевих структур.

Теоретичне підґрунтя для осмислення адаптивності та стійкості політичних інститутів формують концепції «стійкості», представлені у працях К. Голлінга, Б. Вокера, Д. Чендлера, Н. Роуза та інших зарубіжних авторів. У межах цього підходу стійкість трактується як здатність інститутів не лише протидіяти кризовим впливам, а й трансформуватися відповідно до нових умов функціонування. Зазначені підходи дедалі активніше використовуються для аналізу діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнних та гуманітарних криз.

Після початку повномасштабної російської агресії суттєво активізувалися дослідження, присвячені діяльності територіальних громад в умовах воєнного стану. Окремі аспекти цієї проблематики розглядаються у працях С. Сergyгіна, О. Крутій, І. Дробота, В. Мамонової, Т. Василевської, Ю. Молодожен, а також у численних аналітичних дослідженнях українських центрів з питань місцевого самоврядування та регіонального розвитку. У центрі уваги перебувають питання взаємодії органів місцевого самоврядування з військовими адміністраціями, забезпечення життєдіяльності громад в умовах війни, підтримки внутрішньо переміщених осіб, функціонування критичної інфраструктури та організації гуманітарної допомоги.

Водночас аналіз наукової літератури засвідчує, що процес трансформації місцевого врядування в умовах воєнного стану поки що не отримав комплексного політологічного осмислення. Недостатньо дослідженими залишаються питання співвідношення децентралізації та централізації влади в умовах війни, особливості формування механізмів безпекового врядування на місцевому рівні, а також інституційні чинники стійкості територіальних громад. Потребують подальшого вивчення практики адаптації

органів місцевого самоврядування до нових умов функціонування та їхня роль у забезпеченні суспільної стійкості держави в умовах тривалої збройної агресії.

Метою статті є дослідження трансформації місцевого врядування в Україні в умовах воєнного стану, виявлення ключових викликів, що поставили перед територіальними громадами внаслідок повномасштабної російської агресії, а також аналіз інституційних механізмів адаптації та забезпечення стійкості громад в умовах безпекових загроз.

Методи дослідження

Методологічну основу дослідження становить поєднання інституціонального, системного та компаративного підходів, що дало змогу розглянути місцеве врядування не лише як сукупність управлінських практик, а як цілісну систему політичних інститутів, функціонування яких зазнає суттєвих змін під впливом воєнного стану. Так, інституціональний метод надав можливість виявити основні напрями зміни компетенцій територіальних громад, особливості перерозподілу владних повноважень та нові форми міжінституційної координації, що сформувалися в умовах воєнного стану. Системний метод дозволив дослідити територіальну громаду як складову багаторівневої системи публічного врядування, діяльність якої залежить від взаємодії політичних, економічних, безпекових та соціальних чинників. Використання цього методу сприяло визначенню взаємозв'язків між воєнними викликами та трансформацією практик місцевого врядування, а також дало змогу оцінити вплив кризових процесів на функціональну спроможність громад. Компаративний метод дозволив простежити зміну пріоритетів діяльності органів місцевого самоврядування, виявити нові управлінські практики та визначити ключові тенденції інституційної адаптації громад до умов безпекової нестабільності. Метод політичного аналізу дав змогу оцінити вплив воєнного стану на баланс між процесами децентралізації та централізації влади, а також визначити політичні наслідки формування нових моделей безпекового врядування на місцевому рівні.

Він дозволив систематизувати основні виклики, з якими зіткнулися територіальні громади під час війни, та визначити інституційні механізми, що забезпечують їхню адаптацію, стійкість і здатність ефективно реагувати на кризові ситуації.

Результати дослідження

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України стала одним із найсерйозніших викликів для системи публічного управління та місцевого самоврядування за весь період незалежності держави. Запровадження воєнного стану спричинило не лише зміну

безпекових пріоритетів державної політики, але й суттєво трансформувало механізми функціонування територіальних громад, які були змушені адаптуватися до умов воєнної небезпеки, гуманітарної кризи та значних соціально-економічних втрат. У цих умовах місцеве самоврядування фактично стало одним із ключових елементів забезпечення стійкості держави та суспільства.

Важливою особливістю української моделі функціонування влади в умовах війни стало збереження інституту місцевого самоврядування як складової демократичного конституційного ладу. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження органів місцевого самоврядування [1]. Це принципово відрізняє українську модель від практик надзвичайної централізації влади, характерних для багатьох держав у період воєнних конфліктів.

Аналізуючи особливості функціонування місцевого самоврядування в умовах війни, Ю. Ключковський та В. Венгер наголошують, що навіть за умов воєнного стану держава не відмовилася від демократичних принципів організації влади, а місцеве самоврядування продовжило виконувати роль одного з базових інститутів народовладдя [2, с. 34–36]. На думку авторів, війна створила необхідність перегляду окремих механізмів реалізації місцевого самоврядування, проте не поставила під сумнів його конституційну природу як форми здійснення публічної влади на локальному рівні [2, с. 37].

Разом із тим воєнний стан істотно змінив характер реалізації владних повноважень на місцевому рівні. Унаслідок безпосередніх загроз національній безпеці було запроваджено механізм функціонування військових адміністрацій населених пунктів, які отримали право здійснювати частину повноважень органів місцевого самоврядування. Як зазначають Ю. Ключковський і В. Венгер, виникла нова модель співіснування органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій, що передбачає тимчасове поєднання демократичних механізмів локального врядування з елементами централізованого безпекового управління [2, с. 45–49].

У цьому контексті війна стала каталізатором трансформації самої природи місцевого врядування. Якщо до 2022 р. діяльність територіальних громад була переважно орієнтована на забезпечення соціально-економічного розвитку територій, реалізацію інфраструктурних проєктів та розширення інструментів локальної демократії, то після початку повномасштабного вторгнення ключовими напрямками стали забезпечення безпеки населення, організація евакуаційних заходів, підтримка внутрішньо переміщених осіб, функціонування критичної інфраструктури та координація гуманітарної допомоги.

На цьому акцентує увагу В. Курилас, підкреслюючи, що спроможність органів місцевого самоврядування та безпосередньо територіальних громад «стали ключовими в захисті державності, виконанні значної частки гуманітарних завдань, підтримки Збройних сил України та територіальної оборони» [3, с. 263]. Дослідник зазначає, що саме результати реформи децентралізації створили необхідний організаційний та ресурсний потенціал для оперативного реагування громад на виклики воєнного часу.

Фактично повномасштабна війна стала своєрідною перевіркою результативності реформи децентралізації, яка впродовж попереднього десятиліття визначала модернізацію системи місцевого самоврядування в Україні. У науковій літературі неодноразово наголошується, що передача повноважень та ресурсів на місцевий рівень сприяла формуванню більш гнучких механізмів управління, здатних швидше реагувати на кризові ситуації. Як зазначає В. Курилас, реформа децентралізації надала громадам «значні можливості для підвищення спроможності місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення», що особливо проявилось в умовах воєнного стану [3, с. 26]). Подібну позицію висловлюють і представники міжнародного експертного середовища [4].

Водночас процес трансформації місцевого врядування в умовах війни має суперечливий характер. З одного боку, війна посилила роль територіальних громад як самостійних суб'єктів управління та локальної мобілізації ресурсів. З іншого боку, необхідність оперативного реагування на воєнні загрози обумовила посилення централізаційних тенденцій та розширення повноважень державних органів у сфері безпеки. Як зазначає О. Лялюк, в умовах воєнного стану відбулося часткове коригування компетенції органів місцевого самоврядування, пов'язане з потребами оборони держави та забезпеченням належної координації між цивільними і військовими структурами [5, с. 102–105].

За таких умов особливого значення набуває категорія інституційної стійкості територіальних громад. Сучасні підходи до аналізу *resilience* виходять із того, що ефективність політичних інститутів визначається не лише їхньою здатністю виконувати традиційні функції, а й можливістю адаптуватися до кризових умов без втрати керованості та легітимності. Саме тому територіальні громади дедалі частіше розглядаються не лише як адміністративно-територіальні одиниці, а як базові елементи забезпечення суспільної стійкості держави в умовах воєнних загроз.

Таким чином, воєнний стан став не лише надзвичайним правовим режимом функціонування держави, але й потужним чинником трансформації місцевого врядування в Україні. Під впливом безпекових викликів відбувається формування нової моделі діяльності територіальних громад, що поєднує принципи децентралізації, кризового менеджменту,

безпекового врядування та інституційної адаптації [6, с. 45–52]. У результаті громади поступово перетворюються з адміністративних суб'єктів локального розвитку на важливий компонент системи національної стійкості та безпеки держави.

Повномасштабна війна суттєво змінила умови функціонування територіальних громад в Україні, актуалізувавши комплекс нових викликів, що безпосередньо впливають на їхню інституційну спроможність. Якщо до початку широкомасштабної агресії основна увага органів місцевого самоврядування була зосереджена на питаннях соціально-економічного розвитку територій, реалізації інфраструктурних проєктів та впровадженні механізмів децентралізації, то в умовах воєнного стану пріоритетними стали завдання забезпечення безпеки населення, підтримання функціонування критичної інфраструктури, організації гуманітарної допомоги та адаптації до тривалих кризових умов.

У сучасному науковому дискурсі інституційна спроможність територіальної громади розглядається як здатність органів місцевого самоврядування забезпечувати виконання своїх повноважень, ефективно використовувати ресурси, реагувати на кризові виклики та підтримувати безперервність управлінських процесів. Як зазначають Я. Павлович-Сенета та І. Гресько, в умовах воєнного стану територіальна громада фактично перетворюється на базовий осередок забезпечення життєдіяльності населення, що суттєво підвищує вимоги до її організаційної та функціональної спроможності [7, с. 247].

Одним із найсерйозніших викликів для територіальних громад стали безпекові загрози. Значна частина громад опинилася безпосередньо в зоні бойових дій або в умовах постійної загрози ракетних ударів, що спричинило руйнування житлової, транспортної та соціальної інфраструктури. За таких умов органи місцевого самоврядування були змушені перебирати на себе функції, які раніше не належали до їхніх прямих повноважень: організацію евакуації населення, облаштування укриттів, координацію заходів цивільного захисту та ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій. У дослідженні Л. Самойленко та Ю. Щербатюк наголошується, що одним із першочергових завдань громад під час війни стало забезпечення безпеки та територіальної цілісності, що вимагало суттєвої переорієнтації управлінських механізмів на кризове реагування [8, с. 3–4].

Не менш складним викликом стала демографічна трансформація територіальних громад. Масове внутрішнє переміщення населення призвело до нерівномірного розподілу соціального навантаження між громадами. Частина територій зіткнулася з різким скороченням чисельності населення, тоді як відносно безпечні громади прийняли значну кількість внутрішньо переміщених осіб. Унаслідок цього виникла потреба швидкої

адаптації систем охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального господарства та соціального захисту до нових демографічних умов.

Суттєвого впливу на інституційну спроможність громад завдали й фінансово-економічні проблеми. Повномасштабна війна призвела до скорочення податкових надходжень, руйнування виробничих потужностей, зменшення економічної активності та збільшення обсягів непередбачуваних витрат. Особливо складною стала ситуація у прифронтових та деокупованих громадах, де значна частина місцевої економіки була фактично паралізована. У дослідженні Центру спільних дій зазначається, що від початку повномасштабного вторгнення фінансова спроможність багатьох громад істотно погіршилася через скорочення податкової бази та руйнування економічної інфраструктури, що поставило під загрозу стабільність місцевих бюджетів.

Подібних висновків дійшли Ю. Голинський та співавтори, які наголошують, що війна істотно вплинула на фінансову стійкість місцевих бюджетів, а проблема ресурсного забезпечення громад стала одним із визначальних чинників їхньої подальшої спроможності виконувати покладені функції [9]. Водночас Р. Фросіняк підкреслює, що особливого значення набуло питання перерозподілу фінансових ресурсів між громадами, оскільки відмінності у рівні економічної безпеки територій спричинили суттєву диференціацію їхньої бюджетної спроможності [10].

Окремою проблемою стала кадрова та управлінська спроможність органів місцевого самоврядування. Частина працівників місцевих органів влади була мобілізована до лав Збройних сил України, інші були змушені залишити місця проживання через бойові дії або окупацію окремих територій. Це призвело до дефіциту управлінських кадрів та підвищення навантаження на наявний кадровий потенціал громад. Водночас органи місцевого самоврядування були змушені опановувати нові функції, пов'язані із кризовим менеджментом, гуманітарним реагуванням та міжінституційною координацією.

Серйозним викликом стало також забезпечення ефективної взаємодії між органами місцевого самоврядування, військовими адміністраціями, центральними органами влади та міжнародними партнерами. Як зазначають Л. Самойленко та Ю. Щербатюк, традиційні моделі управління не завжди виявилися достатньо ефективними для реагування на кризові ситуації воєнного характеру, що зумовило потребу формування нових механізмів координації та партнерської взаємодії між різними рівнями влади [8, с. 5].

У сучасних умовах дедалі більшого значення набуває проблема забезпечення стійкості громад до тривалих кризових впливів. В аналітичній доповіді «Засади стійкості та основні виклики для громад під час війни»

підкреслюється, що фінансова, соціальна та організаційна спроможність громад сьогодні виступає одним із ключових чинників не лише їхнього функціонування, але й подальшого відновлення після завершення бойових дій. Авторі наголошують, що саме рівень стійкості громади дедалі частіше визначає готовність мешканців залишатися на відповідній території та брати участь у процесах її відбудови [11, с. 69].

Таким чином, війна сформувала принципово новий комплекс викликів інституційній спроможності територіальних громад. Безпекові загрози, демографічні зміни, фінансові труднощі, кадровий дефіцит та необхідність функціонування в умовах постійної невизначеності суттєво трансформували середовище діяльності місцевого самоврядування. Унаслідок цього ефективність територіальних громад дедалі більше визначається не лише обсягом ресурсів або формальними повноваженнями, а їхньою здатністю адаптуватися до кризових умов, підтримувати керованість територій та забезпечувати суспільну стійкість в умовах воєнного стану [12-15].

В умовах повномасштабної війни одним із ключових критеріїв ефективності місцевого врядування стає не лише здатність органів місцевого самоврядування виконувати визначені законом повноваження, а й спроможність територіальних громад адаптуватися до тривалих кризових впливів, зберігати функціональність управлінських інститутів та забезпечувати життєдіяльність населення в умовах підвищеної небезпеки. У зв'язку з цим особливого значення набуває концепція інституційної стійкості (*institutional resilience*), яка дедалі активніше використовується для аналізу розвитку місцевого самоврядування в умовах воєнних та гуманітарних криз.

Теоретичні засади концепції стійкості були закладені ще К. Голлінгом, який визначав стійкість як здатність системи зберігати свої базові характеристики та підтримувати функціонування після зовнішніх потрясінь [16, р. 17]. Надалі ця концепція була розвинена Б. Вокером, Д. Чендлером та іншими дослідниками, які наголошували, що сучасні політичні інститути повинні не лише протидіяти кризам, а й адаптуватися до нових умов функціонування шляхом трансформації внутрішніх механізмів управління [17, р. 5; 18, р. 48].

У сучасних умовах українські територіальні громади дедалі частіше розглядаються саме крізь призму інституційної стійкості. Як зазначається в аналітичній доповіді Національної платформи стійкості та згуртованості, стійкість громади являє собою «здатність місцевої спільноти зберігати керованість, забезпечувати базові потреби населення та відновлювати функціонування після кризових впливів» [11, с. 12]. Саме тому в умовах війни оцінка ефективності територіальних громад дедалі більше пов'язується не

лише з економічними показниками чи обсягом бюджетних ресурсів, а зі здатністю підтримувати безперервність управлінських процесів.

Одним із найважливіших проявів інституційної стійкості стала адаптація органів місцевого самоврядування до нових функцій, які раніше не були властивими традиційній системі місцевого врядування. Йдеться про організацію евакуаційних заходів, підтримку внутрішньо переміщених осіб, координацію гуманітарної допомоги, забезпечення роботи критичної інфраструктури та взаємодію з військовими структурами. На думку Л. Самойленко та Ю. Щербатюк, саме здатність громад оперативно перебудовувати механізми управління стала одним із ключових факторів їхньої життєздатності в умовах війни [8, с. 5–6].

Важливим елементом інституційної стійкості стала фінансова адаптивність територіальних громад. Незважаючи на значні втрати місцевих бюджетів, більшість громад зуміли забезпечити функціонування базових сфер життєдіяльності та зберегти керованість територій. Як зазначає Р. Фросіняк, фінансова стійкість громади в умовах воєнного стану визначається не стільки обсягом наявних ресурсів, скільки здатністю ефективно їх мобілізувати, перерозподіляти та залучати додаткові джерела фінансування [10, с. 83–85]. Особливого значення набули механізми міжмуніципального співробітництва, міжнародної технічної допомоги та партнерства з іноземними громадами.

Не менш важливою складовою інституційної стійкості стала здатність громад до самоорганізації та мобілізації соціального капіталу. Війна продемонструвала, що ефективність місцевого врядування значною мірою залежить від рівня довіри між органами влади та громадянами, розвитку волонтерських мереж, громадських ініціатив та неформальних механізмів взаємодопомоги. У дослідженні Центру спільних дій наголошується, що саме високий рівень горизонтальної взаємодії між громадянами, місцевою владою та громадськими організаціями став одним із чинників стійкості багатьох українських громад у перші місяці повномасштабного вторгнення [12, с. 28–31].

Суттєвого значення набуває також інституційна взаємодія громад із державними органами влади та військовими адміністраціями. В умовах війни сформувалася нова модель багаторівневого врядування, яка передбачає поєднання механізмів децентралізації з елементами централізованого управління у сфері безпеки. Як зазначають Ю. Ключковський та В. Венгер, ефективність такої моделі залежить від здатності різних інституцій діяти узгоджено, зберігаючи баланс між потребами безпеки та принципами місцевого самоврядування [2, с. 51–55].

У цьому контексті дедалі більшої популярності набуває концепція «стійкої громади» (*resilient community*), яка передбачає формування

інституційних механізмів, здатних забезпечувати адаптацію до кризових ситуацій без втрати керованості та соціальної згуртованості. У сучасній літературі виокремлюються кілька ключових ознак такої громади: ефективне місцеве врядування, розвинений соціальний капітал, фінансова спроможність, диверсифікована економічна база, готовність до кризового реагування та здатність до швидкого відновлення після зовнішніх потрясінь [18, р. 61; 17, р. 7].

Український досвід воєнного часу засвідчує, що саме територіальні громади стали одним із головних чинників суспільної стійкості держави. Вони забезпечували виконання критично важливих функцій навіть у надзвичайно складних умовах, підтримували життєдіяльність населення та виступали важливим елементом національного спротиву російській агресії. Таким чином, інституційна стійкість поступово перетворюється з теоретичної категорії на одну з базових характеристик сучасного місцевого врядування.

Отже, відповіддю територіальних громад на виклики воєнного часу стало формування нових механізмів інституційної адаптації, що поєднують елементи кризового менеджменту, безпекового врядування, соціальної мобілізації та міжінституційної взаємодії. Саме інституційна стійкість дедалі більше визначає здатність громад не лише функціонувати в умовах війни, а й забезпечувати передумови для майбутнього відновлення та сталого розвитку територій.

Висновки

Воєнний стан став визначальним чинником трансформації місцевого врядування в Україні, спричинивши зміну функціональної ролі територіальних громад у системі публічної влади. Поряд із традиційними завданнями соціально-економічного розвитку громади були змушені виконувати функції, пов'язані із забезпеченням безпеки населення, підтримкою критичної інфраструктури, гуманітарним реагуванням та взаємодією з військовими структурами. У результаті сформувалася нова модель місцевого врядування, що поєднує принципи децентралізації з елементами безпекового та кризового управління.

Повномасштабна війна актуалізувала комплекс нових викликів інституційній спроможності територіальних громад. Найбільш відчутними серед них стали безпекові загрози, демографічні трансформації, фінансово-бюджетні обмеження, кадровий дефіцит та необхідність функціонування в умовах постійної невизначеності. Водночас досвід воєнного часу продемонстрував, що результати реформи децентралізації створили необхідні організаційні та ресурсні передумови для адаптації громад до кризових умов і забезпечення безперервності управлінських процесів.

Ключовою відповіддю територіальних громад на виклики воєнного часу стало формування механізмів інституційної стійкості. Її практичними проявами стали здатність органів місцевого самоврядування оперативно адаптувати управлінські практики до нових умов, мобілізувати внутрішні ресурси, забезпечувати взаємодію з державними інституціями, міжнародними партнерами та громадянським суспільством. Саме інституційна стійкість дедалі більше визначає ефективність функціонування територіальних громад в умовах війни та їхню готовність до повоєнного відновлення.

Український досвід засвідчує, що територіальні громади перетворилися на один із базових елементів забезпечення суспільної стійкості держави. У сучасних умовах їхня роль виходить за межі традиційного місцевого самоврядування та охоплює широкий спектр безпекових, гуманітарних і координаційних функцій. Це дає підстави розглядати інституційну стійкість громад як одну з ключових передумов збереження ефективності публічного врядування, зміцнення демократичних інститутів та забезпечення сталого розвитку України в умовах тривалої воєнної загрози.

Список посилань

1. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 р. Київ: Верховна Рада України, 2015. URL: Закон України «Про правовий режим воєнного стану».
2. Ключковський Ю. Б., Венгер В. М. Правове регулювання місцевого самоврядування в Україні в умовах війни та передумови проведення місцевих виборів після припинення воєнного стану. Вплив війни на систему управління. Роздуми в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України / за ред. П. Стецюка, К. Екхарта. Жешув: Bonus Liber Drukarnia i Wydawnictwo, 2023. С. 33–69.
3. Курилас В. В. Вплив результатів реформи децентралізації на функціонування та діяльність органів місцевого самоврядування в умовах дії воєнного стану в Україні // Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 6. С. 262–266.
4. OECD. *Building Resilient Regions and Communities*. Paris: OECD Publishing, 2023. 186 p.
5. Лялюк О. Ю. Правове регулювання компетенції місцевого самоврядування та його органів в умовах воєнного стану. Проблеми законності. 2023. № 160. С. 99–112.
6. Руденко М. В. Аналіз сучасного етапу реформи децентралізації в умовах воєнного стану в Україні. Вісник СНУ ім. В. Даля. 2024. С. 45–52.

7. Павлович-Сенета Я. П., Гресько І. М. Територіальні громади в умовах воєнного стану в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 5. С. 247–251.
8. Самойленко Л. Л., Щербатюк Ю. П. Особливості управління об'єднаними територіальними громадами в умовах воєнного стану: виклики та перспективи. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2025. № 5. С. 1–8.
9. Голинський Ю., Козак І., Федішин М. Фінансова спроможність громад під час повномасштабної війни. Економіка та суспільство. 2023. № 56. С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-41>
10. Фросіняк Р. В. Фінансова спроможність територіальних громад України та їх адаптація до умов воєнного стану у 2022–2025 роках. Central Ukrainian Scientific Journal. 2025. № 2. С. 79–81.
11. Засади стійкості та основні виклики для громад під час війни: аналітична доповідь. Київ: Національна платформа стійкості та згуртованості, 2024. 84 с.
12. Громади воєнного часу: аналітичне дослідження. Київ: Центр спільних дій, 2024. 56 с.
13. Територіальні громади 2025: стан, виклики та перспективи розвитку: аналітичний звіт. Київ: Київська школа економіки, 2025. 124 с.
14. Лопатинський Ю. М., та ін. Інституційні виклики інклюзивного розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану. Sustainability Studies. 2026. № 1. С. 34–47.
15. Терещенко Т. В. Сучасний рівень економічного розвитку територіальних громад як об'єкт державної політики в Україні. Державне управління та регіональний розвиток. 2024. № 2. С. 118–129.
16. Holling C. S. Resilience and Stability of Ecological Systems // Annual Review of Ecology and Systematics. 1973. Vol. 4. P. 1–23.
17. Walker B., Holling C. S., Carpenter S. R., Kinzig A. Resilience, Adaptability and Transformability in Social-Ecological Systems. Ecology and Society. 2004. Vol. 9(2). P. 1–9.
18. Chandler D. Resilience: The Governance of Complexity. London: Routledge, 2014. 218 p.

References

1. Law of Ukraine No. 389-VIII “On the Legal Regime of Martial Law” (2015, May 12). Kyiv, Ukraine: Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from URL: Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law”.
2. Kliuchkovskiy, Y. B., & Venher, V. M. (2023). Legal regulation of local self-government in Ukraine under wartime conditions and prerequisites for holding local elections after the termination of martial law. In P. Stetsiuk & K. Eckhardt (Eds.), *The impact of war on the governance system: Reflections in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine* (pp. 33–69). Rzeszów, Poland: Bonus Liber Drukarnia i Wydawnictwo.
3. Kurylas, V. V. (2024). The impact of decentralization reform outcomes on the functioning and activities of local self-government bodies under martial law in Ukraine. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, (6), 262–266.
4. OECD. (2023). *Building resilient regions and communities*. Paris, France: OECD Publishing.
5. Lialiuk, O. Y. (2023). Legal regulation of the competence of local self-government and its bodies under martial law. *Problems of Legality*, (160), 99–112.
6. Rudenko, M. V. (2024). Analysis of the current stage of decentralization reform under martial law in Ukraine. *Bulletin of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 45–52.
7. Pavlovych-Seneta, Y. P., & Hresko, I. M. (2022). Territorial communities under martial law in Ukraine. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, (5), 247–251.
8. Samoilenko, L. L., & Shcherbatiuk, Y. P. (2025). Features of governance of amalgamated territorial communities under martial law: Challenges and prospects. *Public Administration: Improvement and Development*, (5), 1–8.
9. Holynskiy, Y., Kozak, I., & Fedyshyn, M. (2023). Financial capacity of communities during the full-scale war. *Economy and Society*, (56), 41–47. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-41>
10. Frosiniak, R. V. (2025). Financial capacity of territorial communities of Ukraine and their adaptation to martial law conditions in 2022–2025. *Central Ukrainian Scientific Journal*, (2), 79–81.
11. National Platform for Resilience and Cohesion. (2024). Principles of resilience and key challenges for communities during the war:

- Analytical report. Kyiv, Ukraine: National Platform for Resilience and Cohesion.
12. Centre for Joint Actions. (2024). *Wartime communities: Analytical study*. Kyiv, Ukraine: Centre for Joint Actions.
 13. Kyiv School of Economics. (2025). *Territorial communities 2025: State, challenges, and development prospects: Analytical report*. Kyiv, Ukraine: Kyiv School of Economics.
 14. Lopatynskyi, Y. M., et al. (2026). Institutional challenges of inclusive development of territorial communities under martial law. *Sustainability Studies*, (1), 34–47.
 15. Tereshchenko, T. V. (2024). The current level of economic development of territorial communities as an object of public policy in Ukraine. *Public Administration and Regional Development*, (2), 118–129.
 16. Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.
 17. Walker, B., Holling, C. S., Carpenter, S. R., & Kinzig, A. (2004). Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9(2), 1–9.
 18. Chandler, D. (2014). *Resilience: The governance of complexity*. London, England: Routledge.

Andrii Matviichuk

PhD in political science,

deputy executive director for scientific and technical development

Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-4051-2484>

e-mail: matvijchuk@nas.gov.ua

TRANSFORMATION OF LOCAL GOVERNANCE IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW: CHALLENGES TO THE INSTITUTIONAL RESILIENCE OF TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract

The article presents a comprehensive political science analysis of the transformation of local governance in Ukraine under martial law through the prism of the institutional resilience of territorial communities. The impact of Russia's full-scale aggression on the functioning of local self-government bodies is examined, and it is substantiated that the war has become not only a security challenge but also a catalyst for profound institutional changes in the system of local governance.

The study analyzes the specific features of the transformation of local governance under martial law and demonstrates that, alongside their traditional functions related to the socio-economic development of territories, territorial communities have assumed a number of new responsibilities, including civil protection, humanitarian response, maintenance of critical infrastructure, coordination of assistance to internally displaced persons, and cooperation with military structures. It is established that these processes have led to the emergence of a new model of local governance that combines decentralization mechanisms with elements of security-oriented and crisis management.

The main challenges to the institutional capacity of territorial communities under martial law are systematized. These challenges include security threats, demographic changes, financial and budgetary constraints, personnel shortages, increased pressure on social infrastructure, and the need to operate under

conditions of prolonged uncertainty. It is demonstrated that the effectiveness of communities increasingly depends on their ability to adapt to crisis conditions, ensure the continuity of governance processes, and maintain a high level of social cohesion.

Particular attention is paid to the study of institutional resilience as a key mechanism for the adaptation of territorial communities to wartime challenges. It is established that institutional resilience is manifested through the ability of communities to rapidly transform governance practices, mobilize internal and external resources, develop inter-institutional cooperation, maintain effective communication with residents, and ensure the functioning of the basic institutions of local self-government under conditions of military threats.

The article substantiates that Ukrainian territorial communities have evolved into an important component of the state's societal resilience system, while their activities extend beyond the traditional functions of local self-government and encompass a wide range of security, humanitarian, and coordination tasks. It is concluded that the institutional resilience of communities constitutes one of the key prerequisites for preserving the effectiveness of public governance, ensuring democratic stability, and creating the foundations for Ukraine's post-war recovery.

Keywords: local governance; territorial communities; martial law; local self-government; institutional resilience; decentralization; security governance; community adaptation; crisis management; public authority.

Надійшла до редакції/ Received: 18.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 04.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Ратушний Денис Миколайович

Аспірант філософського факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0009-4022-2162>

e-mail: denizioratushchini@gmail.com

КООПТАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: КЕЙСИ УГОРЩИНИ ТА ПОЛЬЩІ

Резюме

Стаття присвячена аналізу взаємодії між державою і громадянським суспільством у Східній Європі на прикладах Угорщини (2010 — 2026) та Польщі (2015 — 2023). Кооптація визначається як цілеспрямована стратегія керівної еліти країни, направлена на отримання контрольованого громадянського суспільства шляхом використання легальних обмежень, адміністративного і неформального тиску, впливу на фінансування, контролю над медіа та інформаційних кампаній. Виявлено, що в основі кооптації лежить поділ учасників громадянського суспільства на бажаних, прийнятних і небажаних, до яких застосовуються різні правила гри у політичній системі.

Встановлено, що спільним у кейсах Угорщини та Польщі є набір інструментів кооптації, зокрема використання право-популістської та націоналістичної ідеології, створення державних інституцій для централізованого впливу на фінансування громадянського сектора, обмеження доступу небажаних акторів до ухвалення рішень і консультацій. Водночас відмінним є ступінь реалізації інструментів кооптації та принцип поділу на бажаних, прийнятних і небажаних акторів: в кейсі Угорщині діє принцип лояльності актора до керівної еліти та її економічних інтересів, натомість в кейсі Польщі домінує принцип ідеологічно відповідності актора, який буде бажаним, навіть якщо не пов'язаний напряму з економічними інтересами керівної еліти.

У результаті відмінності у здійсненні стратегії кооптації в означених кейсах пояснено різницю у внутрішній організації керівної еліти. В Угорщині 2010 — 2026 років керівна еліта була представлена організованою

клетократичною групою з переважанням неформальних зв'язків, тоді як Польщу 2015 — 2023 вона була представлена консервативно-авторитарною групою, що покладалася на формальні зв'язки.

Ключові слова: громадянське суспільство; політичний режим; демократизація; популізм.

Вступ

Після падіння комуністичних режимів у Східній Європі Польща та Угорщина разом із Чехословаччиною та балтійськими республіками вважалися успішними прикладами демократичного транзиту. Утім, у 2010-х роках ці позитивні тенденції почали змінюватися. В Угорщині після повернення до влади партії «Фідес» на чолі з Віктором Орбаном у 2010 році, а в Польщі після перемоги партії «Право і справедливість» (2015) зафіксовано падіння ключових індексів демократії. В обох країнах відбувалися спроби змінити виборче законодавство на користь керівних партій, впливати на судову систему, обмежувати діяльність медіа та громадських організацій і просувати неліберальні цінності.

Питання громадянського суспільства отримало суперечливі інтерпретації: дослідники розходяться як у оцінці його реального потенціалу спротиву, так і в розумінні механізмів, через які правлячі еліти прагнуть його нейтралізувати. Показово, що Східна Європа займає в цій дискусії особливе місце: саме досвід мережевої самоорганізації та спротиву тоталітарним режимам у 1980-х став одним із ключових стимулів для переосмислення теорії громадянського суспільства в контексті третьої хвилі демократизації.

Утім, не можна не відзначити, що низка аспектів цієї проблеми залишилися без належної уваги. Зокрема, донедавна не проводилось цілісного аналізу стратегії керівних груп цих країн у взаємодії з громадянським суспільством, яка розглядається винятково у руслі процесу автократизації. Крім того, на сьогодні бракує досліджень, які б критично порівнювали особливості кооптації громадянського суспільства в різних країнах і довгострокові наслідки кооптації для демократичних інститутів. Відповідно, дана стаття присвячена системному аналізу стратегії кооптації громадянського суспільства у Польщі й Угорщині.

Методи дослідження

Під час підготовки статті було використано системний підхід для аналізу взаємодії між державою та громадянським суспільством в означених кейсах — у тому числі для пояснення відмінності в структуризації громадянського суспільства через відмінності у внутрішньому устрої керівної еліти. Порівняльний метод дозволив виокремити подібні та відмінні аспекти використання і прояви стратегії кооптації в досліджуваних кейсах.

Громадянське суспільство розглядалося в межах авторського інституційно-мережевого підходу.

Результати дослідження

У цьому дослідженні громадянське суспільство розглядається на двох рівнях: «з одного боку як цивільний простір, породжений інституалізацією практик і норм взаємодії між різними суспільними акторами, а з іншого боку — як мережа добровільних асоціацій, формально незалежних від держави та бізнесу» [1, с. 15]. Інакше кажучи, громадянське суспільство сприймається не лише як сукупність елементів (асоціацій і людей), що його формують, а й як холістична єдність, яка продукує цінності цивільності. Такий підхід є ключовим для подальшого практичного аналізу.

Цей підхід має назву інституційно-мережевого і є синтетичним щодо двох домінуючих у політичній науці концепцій громадянського суспільства: нормативної та емпіричної [2, с. 8]. Відповідно до обраного підходу, громадянське суспільство не має чітких меж; його цивільним простором можуть користуватися, зокрема, ті суспільні актори, які є антагоністичними до громадянських цінностей або з інших причин не є повністю «продемократичними» учасниками громадянського суспільства.

Відповідно до інституційно-мережевого підходу, до громадянського суспільства належать і асоціації, що не відповідають усім нормам цивільності. Крім того, громадянське суспільство має дифузний кордон з економічною та політичною сферами, які також взаємодіють із його соціальним капіталом. Одним із таких акторів є держава та/або керівна еліта. Політика держави щодо громадянського суспільства є надзвичайно варіативною та різноманітною, проте загалом укладається в логіку співпраці з ним або конфронтації.

Кооптація громадянського суспільства — це стратегія керівних еліт, що застосовується, коли пряма та насильницька конфронтація з громадянським суспільством неможлива через зовнішні обставини або обмежені ресурси. Вона відбувається шляхом використання легальних обмежень, адміністративного і неформального тиску, впливу на фінансування, контролю над медіа та інформаційних кампаній. Кооптація передбачає відносно повільне і приховане втручання у його діяльність шляхом зміни «правил гри», а не лише ускладнення роботи небажаних організацій і підтримки лояльних.

Кооптація спрямована на громадянське суспільство як цілісну систему, змінюючи його функції, структури та взаємодію з владою, і проявляється як у кількісних, так і у якісних трансформаціях його інститутів. Можна розрізнити здійснення кооптації залежно від ролі акторів і їхнього

значення для влади на три категорії: небажані, прийнятні та бажані. Для кожної з них застосовуються окремі правила та типи взаємодії в системі.

Оскільки кооптація розуміється як стратегія, що передбачає зміну «правил гри» для різних категорій акторів громадянського суспільства — небажаних, прийнятних і бажаних — індикатори мають охоплювати як репресивний, так і заохочувальний виміри цієї стратегії, а також її інституційне і дискурсивне вираження. Відповідно до цієї логіки, у дослідженні застосовуються шість індикаторів: легальні обмеження, адміністративний (і неформальний) тиск, вплив на фінансування, допуск до консультацій та ухвалення рішень, контроль над медіа, використання інформаційних кампаній.

Однак спершу треба розглянути питання внутрішнього устрою керівних еліт у досліджуваних кейсах. Угорщину з 2010 року та Польщу з 2015 року (і до 2023 року) зазвичай порівнюють у контексті неліберальної демократії, демократичного відкату та гібридизації режиму. Водночас існують суттєві відмінності у внутрішній організації, природі та інтересах керівних груп у цих країнах протягом зазначених періодів.

Переважну частину політичної та економічної влади в кейсі Угорщини здійснює організована клептократична група, «[яка] використовує імітований демократичний процес, систему легальних обмежень і нагород, а також популістський політичний стиль для збереження влади; ця клептократична група реалізує свою владу завдяки партії супер-більшості та кооптації великого бізнесу та медіа, ефективно поєднуючи контроль за формальними правилами та неформальними мережами» [3, с. 121]. Угорська клептократична група, представлена у публічній політиці партією Фідес, є керівною групою в країні. Її внутрішня організація має пірамідальний характер, який окремі дослідники порівнюють із мафієподібною структурою [4, с. 3]. Політична влада цієї групи полягає не лише у формально визначених законодавством повноваженнях партії супер-більшості, а й у широкому спектрі неформальних та економічних важелів, що функціонують у межах неформальної мережі.

Польщу після 2015 року, на думку Радослава Марковскі [5, с. 125], можна розглядати як зразок авторитарного клієнталізму. Проте, як зазначають Б. Младовіч і Б. Мадяр, у випадку Польщі некоректно говорити про клептократичну чи клієнталістську модель. Тому польську систему вони характеризують як «консервативно-авторитарну спробу» [6, с. 13], в якій імплементація консервативної ідеології відбувається переважно через формальні та бюрократичні механізми. Це стало можливим не лише через відсутність «олігархів Качинського», а й через нездатність отримати конституційну більшість, а також завдяки більшій незалежності гілок виконавчої влади — президента й прем'єр-міністра. Водночас ключовим актором, що

ухвалював рішення у керівній групі у над-конституційний спосіб, залишав очільник ПiС Ярослав Качинський [7, с. 98].

Найпомітнішою відмінністю угорського і польського досвіду кооптації є рівень використання легальних обмежень стосовно небажаних акторів громадянського суспільства. Закони, які ускладнюють або обмежують діяльність громадських організацій та медіа, що належать до категорії небажаних, почалися після повторної перемоги Фідес на виборах 2014 року. Серед них найрезонансними стали: «Закон про прозорість організацій, що отримують іноземні кошти» (LexNgo2017), який зобов'язав громадські організації та медіа, що щорічно отримують понад 24 тисячі євро від іноземних донорів, публічно вказувати свій статус «зовнішньо фінансованих»; пакет законів 2018 року, названий «Стоп-Сорос», який криміналізує допомогу мігрантам і біженцям (проте так і не був застосований на практиці); а також «Закон LXXIX від 2021 року про вжиття більш суворих заходів проти злочинців-педофілів та внесення змін до деяких законів про захист дітей», більш відомий як анти-ЛГБТ закон, порушення розмитих норм якого стало підставою для легального переслідування громадських організацій, що займалися питанням прав сексуальних меншин [8, с. 2].

Натомість у Польщі за 2015 — 2023 роки не було ухвалено законів, які б слугували важелями впливу на громадянське суспільство (не рахуючи змін до системи державного фінансування, що є окремим пунктом). Деякі громадські платформи критикували закони 2023 року, спрямовані проти російського впливу [9], проте їхня аргументація не видається достатньо обґрунтованою. Усе це вказує, з одного боку, на недостатню впевненість влади у своєму положенні, а також на небажання вводити відкриті системні обмеження у роботу громадянського суспільства.

Методи адміністративного та неформального тиску в обох кейсах загалом подібні за способом, але різняться за рівнем застосування. Для Угорщини характерні вибіркове оголошення вироків через неналежну поведінку на протестах, що відбувається через кілька років після їхнього проведення, надмірні перевірки журналістів та громадських активістів правоохоронними органами, а також уникнення омбудсманом розгляду «політичних справ», пов'язаних із правами ЛГБТ, біженців, мігрантів, активістів або незалежністю суддівської системи [10, с. 7]. Акцію з псування бюлетенів на референдумі щодо закону «анти-ЛГБТ» Національна виборча комісія засудила як «зловживання правами» та оштрафувала громадські організації, що її організували [10, с. 3]. Особливою формою тиску став створений у 2023 році Офіс захисту суверенітету, який проводить розслідування «іноземних зв'язків» громадських організацій. Результати цих розслідувань не мають жодних легальних наслідків, водночас їх не можна

оскаржити в суді, як показав випадок зі скаргою Transparency International-Hungary до Конституційного суду [10, с. 8].

У Польщі більш поширені так звані «SLAPPs» — стратегічні позови проти участі громадськості, пов'язані зі справами про «наклеп», а також справи за «образу релігійних почуттів» або «емоційні» заяви, частина з яких завершилася реальними вироками [11, с. 16]. Також практикують затягування рішень про реєстрацію громадських організацій [12, с. 2]. Серед інших форм тиску варто згадати поліцейські рейди, наприклад ті, що проводилися у 2017 році серед організацій, які виступали проти заборони абортів [13, с. 123]. У 2022 році відбувся судовий процес проти активістки, яка допомагала жінкам у Польщі здійснити аборт.

У способах впливу на фінансування Польща та Угорщина демонструють практично ідентичні практики. В обох країнах державне фінансування (а також розподіл коштів, отриманих у рамках програм ЄС) було максимально централізовано шляхом створення інституцій для «підтримки і розвитку» громадянського суспільства — «Фонд національної співпраці» в Угорщині у 2012 році та «Національний інститут свободи — Центр суспільного розвитку» у Польщі у 2019 році. В обох випадках відзначається брак прозорості щодо розподілу коштів і відбору претендентів, а численні спостерігачі та громадські активісти зауважували, що фінансування не отримують або отримують у залишковому вигляді організації, що працюють із темами, незручними для влади. Перевага надається тим громадським організаціям, які або пов'язані з афілійованими до влади особами, або є аполітичними в чутливих для влади питаннях, або ж ідеологічно співпадають із нею [10, с. 9], [12, с. 6].

Ключова різниця між угорським і польським кейсами полягає в рівні зв'язку між отримувачами державної фінансової підтримки та керівною елітою. В Угорщині практично всі отримувачі фінансування є афілійованими з партією Фідес ГО [8, с. 5]. У Польщі ж афілійовані з Правом і Справедливістю ГО хоч і складають велику частку, проте значна кількість отримувачів пов'язана з Католицькою церквою, або є консервативними чи націоналістичними організаціями [12, с. 6]. Іншими словами, керівна еліта Польщі за часів «Права і Справедливості» здійснювала прямий вплив на розподіл фінансування, але не обмежувала його виключно для організацій, безпосередньо пов'язаних із владою. Натомість в Угорщині спостерігається значно більша консолідація фінансового впливу.

В Угорщині, як і в Польщі, відповідно до норм і вимог ЄС присутні різні форми демократичної участі населення у державній політиці, які не обмежуються виборами. Окрім механізму консультацій та публічного обговорення законів перед голосуванням у парламенті (який у випадку Угорщини має здебільшого формальний характер і обсяги, що не

перевищують мінімально затребувані законом [10, с. 9], в обох країнах існують інституції, що виконують роль втілення громадянського діалогу.

В Угорщині це Національна рада зі стійкого розвитку, а у Польщі — Робоча рада публічного добробуту. Угорська Рада є значною мірою формальною і не має реальних повноважень [8, с. 6]. Польська Рада складається з кількох під-інституцій та має ширші можливості впливу на державну політику. Водночас представників НДО туди визначає керівна партія через низку інституцій, тому Рада не відображає реальні погляди громадянського суспільства [11, с. 19].

Моніторингові проєкти відзначають, що в обох країнах більші можливості для співпраці з державою громадські організації мають на місцевому рівні, особливо якщо місцеві ради переважно опозиційні. Проте зрештою інституційні форми діалогу та взаємодії між владою і нелояльним до неї громадянським суспільством залишаються закритими [12, с. 7]. Це зумовило низку стратегій «відходу» та, у певній мірі, радикалізацію громадянського сектора, а також його орієнтацію на самостійні проєкти без залучення держави [14, с. 4]. Існуючі ж канали зайняті лояльними або афілійованими ГО, що, таким чином, сприяє легітимізації влади та збільшує можливості цих організацій.

Угорський і польський кейси подібні за загальною логікою отримання контролю над медіасередовищем: досягнення непрямого впливу через адміністративний тиск та юридично-фінансове володіння класичними медіа. Водночас в Угорщині йдеться про те, що Петер Байомі-Лазар називає «партійною колонізацією медіа» [15, с. 69]. З одного боку, вона полягає у тому, що державні регуляторні органи, покликані забезпечувати роботу медіа відповідно до стандартів ЄС та Угорщини, фактично надають партії Фідес інструменти впливу. З іншого боку, власниками чи кінцевими бенефіціарами багатьох медіагруп стали особи, пов'язані з Фідес [16, с. 212]. Центральною тут є група KESMA — Центральноєвропейська фундація преси та медіа, що об'єднує близько п'ятисот проурядових медіа та була утворена 2018 року.

У Польщі у 2015 — 2023 роках також спостерігалися спроби централізації впливу на медіа з боку уряду та керівної групи. Найважливішою відмінністю від угорського кейсу є не масштаби цієї централізації (яка могла не досягти угорського рівня бодай з огляду на менший період перебування Права і Справедливості при владі), а те, що польська керівна еліта більше покладалася на посилення існуючих незалежних медіагруп та мереж. Прикладом є мережа ультраконсервативних медіа, очолювана або пов'язана з отцем Тадуешом Ридзиком, яка була створена ще задовго до приходу ПіС до влади. Після 2015 року він почав отримувати значну підтримку від держави та керівної еліти, проте не можна стверджувати

напевне, що він був «маріонеткою» чи «проектом» цієї еліти [13, с. 122]. Водночас у Польщі також є приклади «колонізації» медіа, подібні до угорської практики. Наприклад, у 2021 році нафтопереробна компанія Орлен придбала медіагрупу «Польська прес», до якої належить більшість газетних видань країни. Майже половина акцій компанії Орлен належить державі, а її керівництво було пов'язане з ПіС [11, с. 10].

Використовуючи адміністративний, медійний та неформальний вплив, керівні групи в обох кейсах застосовували інформаційні кампанії, спрямовані на кооптацію громадянського суспільства. При цьому можна виокремити три рівні таких кампаній.

По-перше, це кампанії проти окремих громадських організацій або рухів. Наприклад, у Польщі — кампанії проти «Великого оркестру різдвяної благодійності», а в Угорщині — проти фонду «Відродження» Сороса. Такі кампанії спрямовані не лише на послаблення конкретної організації, а й на створення негативних конотацій для відповідного сектору загалом.

По-друге, це кампанії проти частин громадського сектора як таких — сукупностей організацій, що захищають права ЛГБТ, етнічних меншин, біженців, а у випадку Польщі — права на аборт. Як зазначають Младовіч і Мадяр [6, с. 25], подібну державну політику неможливо уявити в Угорщині, що свідчить про те, що керівна еліта Орбана використовує ідеологію як засіб. Натомість для еліти Качинського вона є ціллю, вартою досягнення навіть у випадках, коли більшість населення виступає проти її пунктів.

По-третє, інформаційні канали використовуються для ретрансляції ідеології, яку пропонує керівна група, зокрема для опису «неліберальної» візії громадянського суспільства. В обох кейсах ідеологічне обґрунтування кооптації громадянського суспільства надзвичайно схоже і слідує однаковим шаблонам. Громадянське суспільство поділяється на «правильне» та «погане». Правильним вважається те, що відстоює національні інтереси, традиційні цінності та сприяє стабільності держави. Поганим є те, що, на думку керівних груп, служить «іноземцям» — органам ЄС та міжнародним організаціям, просуває «деструктивні цінності» (подані як архетипово «лівацькі») та прагне розхитати країну зсередини.

Таким чином, в Угорщині внутрішньою логікою кооптації є виведення на передній план акторів громадянського суспільства, які є насамперед лояльними та підконтрольними керівній еліті; вони прийматимуть її ідеологічні конструкції радше в межах спільної стратегії та як знак відданості. Ідеологічний принцип є вторинним і слугує радше інструментом досягнення лояльності, фінансового чи політичного контролю. Відповідно, до небажаних належать антикорупційні спілки, організації з прав людини — зокрема із захисту прав жінок, національних і сексуальних меншин — а

також ті, що підтримують мігрантів і біженців. Ці актори громадянського суспільства зазнають адміністративного і неформального тиску, позбавляються фінансування, не беруть участі у формуванні державної політики та стають цілями інформаційних кампаній.

До прийнятних належать організації, які замінюють або доповнюють державні функції у сфері охорони здоров'я, підтримки малозабезпечених родин, професійного зростання, спорту та культури. Вони переважно витіснені на місцевий рівень, тоді як на національному рівні їх замінюють бажані актори. Найяскравіший приклад — екологічні організації, які після 2010 року були виключені з консультацій щодо ухвалення рішень на державному рівні [17, с. 19]. Якщо діяльність організації суперечить інтересам афілійованих осіб, вона переходить у табір небажаних, як сталося з локальною ГО *Göd-ÉRT*, що виступала проти будівництва заводу з виготовлення автомобільних батарей [10, с. 8].

Натомість у Польщі внутрішньою логікою кооптації є виведення на передній план насамперед тих акторів громадянського суспільства, які сповідають ті самі ідеологічні та світоглядні погляди, що й керівна еліта. Якщо вони підконтрольні керівній еліті — добре, проте сама структура громадянського суспільства Польщі, особливо в його консервативній частині, унеможливує «колонізацію» цих гравців. Для цього їх треба було б або повністю підкупити, поєднавши з тиском, або дискредитувати й фінансово послабити; обидва механізми не були здійсненими, зокрема через: 1) значні фінансові надходження консервативного громадянського суспільства; 2) наявність сильних та медійно впливових лідерів; 3) можливу суперечність подібної централізації внутрішнім переконанням керівної еліти. Відповідно, створення імітаційного, маріонеткового громадянського суспільства у Польщі не було реальним варіантом дій керівної еліти.

Небажані організації для польської керівної еліти 2015 — 2023 років відрізняються від угорського кейсу. З одного боку, це про-ЛГБТ і феміністичні організації, як і в Угорщині. Проте антикорупційних спільнот там не буде; ставлення до біженців є неоднорідним і залежить від країни походження. Водночас небажаними є ГО, що виступають за право на аборт — чого в угорському кейсі не спостерігається. Як зазначають Мадловіч та Мадяр, «Орбан ніколи б не здійснив такої політично шкідливої дії, яка не несе жодної приватної матеріальної користі для створеної політичної родини» [13, с. 19].

До прийнятних в Польщі, окрім організацій, що замінюють або доповнюють державні функції у сфері охорони здоров'я, підтримки малозабезпечених родин, професійного зростання, спорту й культури, відносяться антикорупційні організації, спільноти з підтримки українських біженців, екологічні спільноти та не-католицькі християнські організації.

Таким чином, у випадку Угорщини логіку кооптації можна описати як «нам треба поставити своїх людей на чолі громадянського суспільства», тоді як у випадку Польщі — «нам треба усіма силами підтримати наших союзників у громадянському суспільстві».

Висновки

Проведений аналіз засвідчує, що в Угорщині (2010 — 2026) та Польщі (2015 — 2023) кооптація громадянського суспільства стала системною та цілеспрямованою стратегією керівних еліт, спрямованою на поступову трансформацію цивільного простору відповідно до власних політичних і владних інтересів. Її метою є не повне знищення громадянського суспільства, а його реорганізація через формування контрольованого середовища, в якому різні громадянські актори отримують нерівні умови функціонування залежно від їхньої лояльності, ідеологічної сумісності або потенційної загрози для режиму. Основою цієї стратегії виступає поділ громадянського суспільства на бажаних, прийнятних і небажаних акторів, щодо яких застосовуються різні механізми взаємодії: від політичної та фінансової підтримки до витіснення з процесу ухвалення рішень, дискредитації та системного тиску.

Порівняльний аналіз показав, що обидва кейси демонструють спільний набір інструментів кооптації: використання право-популістської та націоналістичної ідеології як засобу легітимації втручання у громадянський сектор; централізацію фінансових потоків через спеціально створені державні інституції; обмеження доступу нелояльних акторів до консультаційних і політичних процесів; а також активне використання медійних і інформаційних кампаній для формування бажаного образу «правильного» громадянського суспільства. Водночас ці інструменти реалізуються з різною інтенсивністю та логікою. В Угорщині визначальним принципом кооптації є політична та персональна лояльність до керівної еліти, що сприяє формуванню значною мірою афілійованого й контрольованого громадянського сектора. У Польщі ж ключовим критерієм виступає передусім ідеологічна близькість: держава підтримує союзних їй акторів, але не прагне повністю інтегрувати їх у власну владну вертикаль.

Встановлено, що ці відмінності безпосередньо пов'язані з характером внутрішньої організації самих керівних еліт. Угорська модель ґрунтується на діяльності організованої клептократичної групи, для якої характерні висока централізація влади, персоналізований контроль і переважання неформальних зв'язків. Саме це зумовлює більш глибоку й всеохопну кооптацію громадянського суспільства. Натомість польський випадок визначався консервативно-авторитарною моделлю, що спиралася переважно на формальні інститути та бюрократичні механізми, а тому кооптація мала менш інтенсивний характер і реалізовувалася радше через підтримку ідеологічно

близьких акторів, ніж через їх повне підпорядкування. Таким чином, дослідження показує, що характер кооптації громадянського суспільства залежить не лише від ідеології режиму, а й від внутрішньої структури влади та способу організації керівної еліти.

Список посилань

1. Ратушний Д. М. Громадянське суспільство як предмет політології: класичні інтерпретації та інституційно-мережеве бачення. Український політико-правовий дискурс. 2025. № 12. 19 с. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15743258>
2. Kopecký P., Mudde C. Civil society, uncivil society and contentious politics in post-communist Europe. In *Uncivil Society: Contentious Politics in Post-Communist Europe*. London, Routledge, 2003. 184 p.
3. Ратушний Д. М. Політичний режим Угорщини: від партократії до електоральної автократії та організованої клептократії. Політичне життя. 2024. № 2. С. 116 – 123. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.15>
4. Magyar B. *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*. Budapest: Central European University Press, 2016. 336 p.
5. Markowski R. Creating Authoritarian Clientelism: Poland After 2015. *Hague Journal on the Rule of Law*, 11(1), 2019. P. 111 – 132. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40803-018-0082-5>
6. Madlovics B., Magyar B. Kaczyński's Poland and Orbán's Hungary: Different Forms of Autocracy with Common Right-Wing Frames in the EU. *Journal of Right-Wing Studies*, 1(1), 2023. P. 2 – 36. DOI: <https://doi.org/10.5070/RW3.1496>
7. Tworzecki H. Poland: A Case of Top-Down Polarization. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681 (1), 2019. P. 97 – 119.
8. Hungary 2022 Civil Society Organization Sustainability Index. USAID, FHI 360, ICNL. Washington, D.C., 2023. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://storage.googleapis.com/cso-si-dashboard.appspot.com/Reports/CSOSI-Hungary-2022.pdf>
9. Poland: Use of «anti-Russian» laws to restrict civic space. OMCT. Paris, 2023. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.omct.org/en/resources/statements/poland-use-of-anti-russian-laws-to-restrict-civic-space>
10. Civic Space Report 2025: Hungary. European Civic Forum, 2025. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2025/06/Civic-Space-Report-2025-Hungary.pdf>

11. Civic Space Report 2023: Poland. European Civic Forum. 2023. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2023/03/Civic-Space-Report-2023-POLAND-European-Civic-Forum.pdf>
12. Poland 2022 Civil Society Organization Sustainability Index / USAID; FHI 360; ICNL. Washington, D.C., 2023. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.isp.org.pl/en/publications/2022-civil-society-organization-sustainability-index-1283>
13. Bill S. Counter-Elite Populism and Civil Society in Poland: PiS's Strategies of Elite Replacement. *East European Politics and Societies*. 36, (1), 2022. P. 118 – 140. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325420950800>
14. Novakova N. Civil Society in Central Europe: Threats and Ways Forward. ReThink.CEE Fellowship, Policy Paper No. 21. Washington, D.C, 2020. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.gmfus.org/sites/default/files/Novakova%2520-%2520Civil%2520Society%2520Central%2520Europe%2520-%252012%2520October_Final.pdf
15. Bajomi-Lázár P. The Party Colonisation of the Media: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies*. 2013. Vol. 27, No. 1. P. 69 – 89. DOI: [10.1177/0888325412465085](https://doi.org/10.1177/0888325412465085)
16. Haraszti M. Viktor Orbán's Propaganda State. *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation* / eds. J. M. Kovács, T. Balazs. Lanham: Lexington Books, 2020. P. 211 – 225.
17. Gerő M., Fejős A., Kerényi Sz., Szikra D. From Exclusion to Co-Optation: Political Opportunity Structures and Civil Society Responses in De-Democratising Hungary. *Politics and Governance*, 11(1), 2023. P. 16 – 27. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v11i1.5883>

References

1. Ratushnyi, D. M. (2025). Hromadyanske suspilstvo yak predmet politolohii: klasychni interpretatsii ta instytutysiino-merezheve bachennia. *Ukrainskyi polityko-pravovyi dyskurs*, 12. 19 p. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15743258>
2. Kopecký, P. & Mudde, C. (2003). Civil society, uncivil society and contentious politics in post-communist Europe. In *Uncivil Society: Contentious Politics in Post-Communist Europe*. London, Routledge. 184 p.
3. Ratushnyi, D. M. (2024). Politychnyi rezhym Uhorshchyny: vid partokratii do elektoralnoi avtokratii ta orhanizovanoi

- kleptokratii. Politychne zhyttia, 2, 116 – 123. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.15>
4. Magyar, B. (2016). *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*. Budapest: Central European University Press. 336 p.
 5. Markowski, R. (2019). Creating Authoritarian Clientelism: Poland After 2015. *Hague Journal on the Rule of Law*, 11(1), 111 – 132. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40803-018-0082-5>
 6. Madlovics, B. & Magyar, B. (2023). Kaczyński's Poland and Orbán's Hungary: Different Forms of Autocracy with Common Right-Wing Frames in the EU. *Journal of Right-Wing Studies*, 1(1), 2 – 36. DOI: <https://doi.org/10.5070/RW3.1496>
 7. Tworzecki, H. (2019). Poland: A Case of Top-Down Polarization. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 97 – 119.
 8. Hungary 2022 Civil Society Organization Sustainability Index. USAID, FHI 360, ICNL (2023). Washington, D.C. Retrieved from: <https://storage.googleapis.com/cso-si-dashboard.appspot.com/Reports/CSOSI-Hungary-2022.pdf>
 9. Poland: Use of «anti-Russian» laws to restrict civic space. OMCT (2023). Paris. Retrieved from: <https://www.omct.org/en/resources/statements/poland-use-of-anti-russian-laws-to-restrict-civic-space>
 10. Civic Space Report 2025: Hungary. European Civic Forum (2025). Retrieved from: <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2025/06/Civic-Space-Report-2025-Hungary.pdf>
 11. Civic Space Report 2023: Poland. European Civic Forum (2023). Retrieved from: <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2023/03/Civic-Space-Report-2023-POLAND-European-Civic-Forum.pdf>
 12. Poland 2022 Civil Society Organization Sustainability Index. USAID; FHI 360; ICNL (2023). Washington, D.C. Retrieved from: <https://www.isp.org.pl/en/publications/2022-civil-society-organization-sustainability-index-1283>
 13. Bill, S. (2022). Counter-Elite Populism and Civil Society in Poland: PiS's Strategies of Elite Replacement. *East European Politics and Societies*, 36(1), 118 – 140. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325420950800>
 14. Novakova, N. (2020). *Civil Society in Central Europe: Threats and Ways Forward*. ReThink.CEE Fellowship, Policy Paper, No. 21. Washington, D.C. Retrieved from: <https://www.gmfus.org/sites/>

- default/files/Novakova%2520-%2520Civil%2520Society%2520Central%2520Europe%2520-%252012%2520October_Final.pdf
15. Bajomi-Lázár, P. (2013). The Party Colonisation of the Media: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies*, Vol. 27, No. 1, 69 – 89. DOI: 10.1177/0888325412465085
 16. Haraszti, M. (2020). Viktor Orbán's Propaganda State. *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation* / eds. J. M. Kovács, T. Balazs. Lanham: Lexington Books, 211 – 225.
 17. Gerő, M., Fejős, A., Kerényi, Sz., & Szikra D. (2023). From Exclusion to Co-Optation: Political Opportunity Structures and Civil Society Responses in De-Democratising Hungary. *Politics and Governance*, 11(1), 16 – 27. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v11i1.5883>

Denys Ratushnyi

Postgraduate student of the Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0009-4022-2162>

e-mail: denizioratushchini@gmail.com

THE CO-OPTATION OF CIVIL SOCIETY IN EASTERN EUROPE: THE CASES OF HUNGARY AND POLAND

Abstract

The article is devoted to the analysis of the interaction between the state and civil society in Eastern Europe, using the cases of Hungary (2010 — 2026) and Poland (2015 — 2023). Co-optation is defined as a deliberate strategy employed by a country's ruling elite aimed at establishing a controlled civil society through the use of legal restrictions, administrative and informal pressure, influence over funding, control of the media, and information campaigns. It is noted that co-optation is fundamentally based on dividing civil society actors into desirable, acceptable, and undesirable groups, each of which is subject to different rules of engagement within the political system.

The study finds that the cases of Hungary and Poland share a common set of co-optation instruments, including the use of right-wing populist and nationalist ideology, the establishment of state institutions to centralize influence over civil society funding, and restrictions on undesirable actors' access to decision-making and consultation processes. At the same time, the two cases differ in the extent to which these co-optation instruments have been implemented, as well as in the principle underlying the division of actors into desirable, acceptable, and undesirable groups. In the case of Hungary, this division is primarily based on an actor's loyalty to the ruling elite and its economic interests, whereas in the case of Poland, ideological conformity serves as the dominant criterion, making an actor desirable even in the absence of direct links to the economic interests of the ruling elite.

The differences in the implementation of co-optation strategies in these two cases are explained by variations in the internal organization of the ruling elite. In Hungary between 2010 and 2026, the ruling elite was represented by

an organized kleptocratic group characterized predominantly by informal ties, whereas in Poland between 2015 and 2023, it was represented by a conservative-authoritarian group that relied primarily on formal institutional ties.

Keywords: civil society; political regime; democratic backsliding; populism.

Надійшла до редакції/ Received: 13.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 29.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Іванок Дмитро Вікторович

Кандидат географічних наук, докторант

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

НАН України (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0009-7744-8368>

e-mail: dmytro.ivanok@gmail.com

**ПРИРОДНОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРАЇН-ЧЛЕНІВ
BRICS ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОГО
ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОЛЮСУ КОНТРСИЛИ ЗАХОДУ**

Резюме

У статті досліджено природно-ресурсний потенціал держав об'єднання BRICS як чинник формування альтернативного геополітичного центру сили в умовах трансформації сучасного світового порядку. Здійснено комплексний аналіз ролі енергетичних ресурсів і критичних мінералів у забезпеченні економічного розвитку та посиленні геополітичного впливу держав BRICS. Особливу увагу приділено здатності об'єднання трансформувати ресурсний потенціал у дієвий інструмент геополітичного протистояння із Заходом в умовах сучасних кризових процесів, зокрема конфлікту навколо Ірану.

У результаті дослідження встановлено, що концентрація значних запасів енергетичних ресурсів і критичних мінералів у країнах BRICS формує об'єктивні передумови для посилення їхнього геополітичного впливу через контроль глобальних ланцюгів постачання та створення нових економічних залежностей на світових ринках. Виявлено, що природно-ресурсний потенціал держав BRICS є важливою передумовою формування багатоплярної моделі світопорядку. Обґрунтовано, що внутрішня неоднорідність об'єднання, відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях держав-учасниць та відсутність узгодженої геостратегічної політики істотно обмежують можливості трансформації BRICS у консолідований геополітичний блок. З'ясовано, що ефективність використання ресурсного потенціалу як інструменту політичного впливу безпосередньо залежить від рівня стратегічної координації між державами-учасницями. Окреслено основні чинники, що сприяють або перешкоджають перетворенню природних ресурсів

на інструмент геополітичного впливу в умовах глобальної нестабільності. Узагальнено підходи до оцінки ресурсного потенціалу BRICS у контексті сучасної конкуренції із Заходом та продемонстровано взаємозв'язок між ресурсною забезпеченістю, економічною самодостатністю та геополітичними амбіціями об'єднання.

Підсумовано, що BRICS має значний потенціал для формування альтернативного центру сили у світовій політиці, однак його реалізація залежить від здатності держав-учасниць до стратегічної консолідації, подолання внутрішніх суперечностей та ефективного використання ресурсних важелів на геополітичній арені.

Ключові слова: BRICS; геополітика ресурсів; критичні мінерали; геополітична конфронтація; енергетична безпека; геополітичні полюси сили.

Вступ

У сучасних умовах трансформації світового порядку відбувається поступовий відхід від однополярної моделі до конфігурації, що характеризується зростанням конкуренції між кількома центрами сили. Цей процес супроводжується не лише перерозподілом економічних ресурсів, але й загостренням геополітичного суперництва між державами та інтеграційними об'єднаннями, які прагнуть переглянути наявний баланс сил у глобальному масштабі. У цьому контексті природні ресурси набувають статусу одного з важливих інструментів геополітичного впливу, оскільки контроль над енергетичними потоками, стратегічними мінералами та сировинними ринками дозволяє державам формувати власні зони впливу й посилювати позиції в глобальному протистоянні.

Особливої актуальності ці процеси набувають на тлі сучасних військово-політичних конфліктів, зокрема ескалації протистояння навколо Ірану, до якого прямо або опосередковано залучені країни Заходу, передусім США, а також їхні союзники, зокрема Ізраїль, і водночас держави, що входять до BRICS або тяжіють до нього, зокрема Іран, Росія та Китай. Водночас цей конфлікт виявив суттєву внутрішню неоднорідність самого об'єднання BRICS: такі його нові учасники, як ОАЕ та Саудівська Аравія, фактично продемонстрували орієнтацію на співпрацю із західними партнерами, що ставить під сумнів здатність BRICS діяти як консолідований геополітичний блок. Паралельно простежується і фрагментація західного табору, оскільки частина традиційних союзників США не продемонструвала повної політичної та військової консолідації у відповідь на зазначені виклики.

На цьому тлі зростає значення BRICS як потенційного центру сили, що об'єднує держави Глобального Півдня зі значним природноресурсним

потенціалом. Об'єднання поступово трансформується з платформи економічної взаємодії в суб'єкт геополітичної конкуренції, який претендує на формування альтернативної моделі світового порядку. Важливим підґрунтям таких амбіцій є концентрація значних запасів енергетичних ресурсів, стратегічних мінералів і критично важливої сировини, що потенційно може бути використано як інструмент політичного тиску та перерозподілу глобальних впливів.

Водночас важливою проблемою залишається питання, чи є наявність потужного природноресурсного потенціалу достатньою умовою для трансформації BRICS у повноцінний геополітичний центр сили. Суттєвими стримувальними чинниками є внутрішня різноманітність об'єднання, відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях його членів, а також різний рівень готовності до відкритої конфронтації із Заходом. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження не лише ресурсного потенціалу BRICS, але і його реальної здатності бути конвертованим у геополітичний вплив у сучасних умовах глобальної нестабільності.

Сучасні дослідження геополітичних трансформацій дедалі більше зосереджуються на ролі ресурсного чинника у формуванні нових центрів сили та зміні глобального балансу впливу. У цьому контексті значну увагу приділено аналізу об'єднання БРІКС, геополітичних ресурсів та трансформації міжнародної системи.

У вітчизняному науковому дискурсі сучасні виклики глобальної безпеки, зокрема енергетичні та ресурсні аспекти, розглядає О. Буряченко [1, с. 28 — 34]. Автор підкреслює, що енергетичний чинник стає елементом міжнародної безпеки та одним з основних інструментів геополітичного впливу.

Енергетичну безпеку в умовах військових загроз аналізують І. Жаровська та А. Бобко [2, с. 46 — 51], акцентуючи на вразливості держави до зовнішнього впливу через енергетичні ресурси. Ці висновки підтверджують тезу про зростання ролі ресурсного чинника в сучасних конфліктах.

Геополітичне значення природних ресурсів комплексно досліджує Д. Іванок [3; 4, с. 1735 — 1752; 5, с. 760 — 774]. У дослідженні, присвяченому Арктиці, автор розглядає боротьбу за ресурси як чинник зміни глобального балансу сил, тоді як у праці про рідкоземельні метали підкреслюється їх роль як стратегічного інструменту геополітики.

Розвиток БРІКС у контексті глобалізаційних процесів аналізує Ю. О. Кусакова [6], звертаючи увагу на економічний вимір діяльності об'єднання. Водночас у її роботі лише частково розкрито геополітичний аспект функціонування БРІКС, що засвідчує наявність дослідницької прогалини.

І. Ахмад, А. Хайдер та Дж. Афзал [7, с. 80 — 95] аналізують вплив розширення БРІКС на геополітичні процеси на Близькому Сході. Автори обґрунтовують, що інтеграція країн регіону до об'єднання сприяє перерозподілу впливу на користь Глобального Півдня та створює передумови для послаблення домінування західних держав, передусім США. А. Водночас наголошується на зростанні ролі енергетичних ресурсів як інструменту геополітичного впливу, що корелює із сучасними конфліктами в регіоні.

Трансформацію міжнародних відносин крізь призму сучасних конфліктів, зокрема війни в Україні, розглядає М. Дінке [8, с. 190 — 204], акцентуючи увагу на впливі на логіку класичної геополітики та посиленні боротьби за ресурси. Автор підкреслює, що міжнародна система характеризується переходом до конфліктної багатополарності, де ресурси та контроль над ними відіграють значну роль у формуванні глобального балансу сил.

Вагомий внесок у розвиток концепції енергетичної геополітики зробили К. Куземко та співавтори [9, с. 531 — 565], які пропонують підхід «геополітичної економіки енергетики». Науковці доводять, що енергетичні ресурси та процеси енергетичного переходу є інструментами формування нових геополітичних ієрархій, а конкуренція за доступ до них визначає характер сучасних міжнародних відносин.

Феномен «ресурсної сили» досліджують В. Х. Лі та колеги [10], звертаючи увагу на стратегічне значення критичних мінералів. Автори доводять, що контроль над ланцюгами постачання таких ресурсів створює можливості для здійснення політичного тиску та формування довгострокових політичних переваг, що є особливо актуальним у контексті технологічної конкуренції між провідними державами.

Ґрунтовний аналіз співпраці країн БРІКС у сфері виробництва мінеральних ресурсів здійснив М. Мюллер [11, с. 215 — 241]. Автор доходить висновку, що попри значний ресурсний потенціал об'єднання не функціонує як консолідований геополітичний актор через розбіжність національних інтересів, що обмежує можливість ефективного використання ресурсів як спільного інструменту впливу.

Таким чином, аналіз наукових публікацій свідчить про значний інтерес до проблематики ресурсної геополітики та ролі BRICS у трансформації світового порядку. Водночас більшість досліджень або зосереджується на окремих аспектах (енергетика, мінерали, регіональні конфлікти), або не враховує сучасні геополітичні реалії, зокрема конфлікт навколо Ірану та внутрішню неоднорідність як BRICS, так і Заходу. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу потенціалу природних ресурсів BRICS як чинника формування альтернативного центру геополітичної сили, що і становить предмет цього дослідження.

Попри значну кількість досліджень у сфері геополітики ресурсів і ролі BRICS, низка аспектів залишається недостатньо вивченою. Зокрема, потребує подальшого аналізу використання критичних мінералів як інструменту геополітичного впливу в умовах енергетичного переходу та нових ланцюгів постачання. Обмежено досліджено можливості консолідації ресурсного потенціалу країн BRICS для формування альтернативного центру сили, а також вплив внутрішніх суперечностей членів об'єднання на їхню спільну спроможність до узгодження як ресурсної політики, так і геополітичної стратегії контрдій Заходу.

Внесок статті полягає в комплексному аналізі ролі природних ресурсів і критичних мінералів у формуванні геополітичного потенціалу BRICS в умовах трансформації глобального порядку. Систематизовано підходи до ресурсної геополітики, узагальнено міжнародні дослідження та визначено можливості й обмеження використання ресурсів як інструменту впливу. Показано, що концентрація стратегічних ресурсів у країнах BRICS посилює їхню роль у формуванні багатополлярної системи.

Метою статті є дослідження потенціалу природних ресурсів країн об'єднання BRICS як чинника посилення їхнього геополітичного впливу та формування альтернативного полюсу сили в нових геополітичних реаліях.

Методи дослідження

Методологічну основу дослідження становлять системний, порівняльний і геополітичний підходи, а також методи аналізу, синтезу, узагальнення та інтерпретації наукових джерел і статистичних даних.

Системний метод застосовано для комплексного дослідження природно-ресурсного потенціалу держав BRICS як цілісного елемента сучасної геополітики та визначення взаємозв'язку між ресурсною забезпеченістю, економічними можливостями й політичним впливом держав-учасниць. Порівняльний метод дав змогу зіставити ресурсний потенціал країн BRICS із можливостями провідних західних акторів, а також виявити відмінності в зовнішньополітичних підходах і стратегічних інтересах держав об'єднання. Геополітичний підхід використано для оцінки впливу енергетичних ресурсів і критичних мінералів на формування міжнародного балансу сил та визначення ролі BRICS у процесах становлення багатополярного світового порядку. Метод аналізу та синтезу забезпечив виокремлення основних чинників, що впливають на трансформацію природно-ресурсного потенціалу у механізм геополітичного впливу, а також дозволив сформулювати цілісне бачення перспектив розвитку BRICS як альтернативного центру сили. Метод узагальнення застосовано для систематизації наукових підходів до оцінки ресурсного потенціалу держав і формування висновків щодо геополітичних перспектив BRICS. Інтерпретація статистичних даних та сучасних аналітичних матеріалів дала можливість встановити рівень концентрації

стратегічних ресурсів у країнах об'єднання, визначити їхнє значення для глобальних ланцюгів постачання та оцінити потенціал використання ресурсних важелів у міжнародному політичному протистоянні.

Результати дослідження

У сучасних умовах природні ресурси є не лише економічним активом, а й важливим інструментом геополітичного впливу, оскільки контроль над їх видобутком, переробленням та постачанням визначає характер міжнародної взаємодії, рівень залежності держав і стабільність глобальної політичної системи. За даними міжнародних енергетичних досліджень, у 2024 році викопні ресурси забезпечували близько 78% світового енергоспоживання [12; 13], що зберігає їхню критичну роль у глобальній політиці навіть в умовах енергетичного переходу.

У науковій літературі це пояснюється через концепції «ресурсної сили» та «weaponization of resources», які підкреслюють здатність держав використовувати ресурси як інструмент політичного тиску, економічного впливу та формування залежностей [10; 14]. Водночас енергетичний перехід трансформує структуру геополітичної конкуренції: очікується, що попит на критичні мінерали в найближчі десятиліття зросте в 4 – 6 разів, що підсилює їхню роль у глобальній боротьбі за технологічне домінування [13, 14].

Ресурсна база держав BRICS є одним із визначальних чинників їхнього геополітичного позиціонування. За узагальненими оцінками, країни об'єднання забезпечують близько 43,6% світового видобутку нафти, 36% природного газу та понад 78% вугілля, а також контролюють до 70% світових запасів рідкісноземельних металів [15; 16]. Після розширення об'єднання його частка у світових енергетичних і сировинних ринках зростає, що створює передумови для формування нового центру ресурсної сили [17].

Сукупне виробництво та споживання енергії країнами BRICS також свідчить про їхню системну роль у глобальній економіці: у 2024 році вони забезпечували близько 43% світового енергоспоживання [18]. Це значно перевищує показники більшості західних економік і формує передумови для перерозподілу геополітичного впливу.

Особливо важливим є те, що концентрація ресурсів поєднується з контролем над глобальними виробничими ланцюгами. Наприклад, Китай домінує у сфері переробки рідкісноземельних металів, контролюючи понад 80% їх глобального очищення [14], тоді як країни BRICS+ займають провідні позиції у виробництві продовольства [16]. Це формує багатовимірний характер їхнього геополітичного впливу, який виходить за межі суто енергетичної сфери.

Водночас ресурсна потужність BRICS не автоматично трансформується в геополітичну єдність. Попри значний потенціал, об'єднання

характеризується внутрішньою неоднорідністю, що проявляється в різних моделях зовнішньополітичної поведінки та різному рівні готовності до протистояння із Заходом [6; 9]. Це особливо помітно в умовах сучасних конфліктів, де ресурсний чинник є не лише інструментом впливу, але й джерелом внутрішніх суперечностей між учасниками об'єднання.

Для більш ґрунтовного розуміння ролі природноресурсного потенціалу у формуванні економічної та геополітичної ваги держав BRICS доцільним є проведення порівняльного аналізу ресурсної забезпеченості цих країн (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняльний аналіз ресурсної забезпеченості країн BRICS

Країна	Основні природні ресурси	Орієнтовні обсяги видобутку / виробництва	Геополітичне значення ресурсів
Бразилія	Залізна руда, боксити, нафта, біоенергетичні ресурси	виробництво первинної енергії – близько 391 млн тонн нафтового еквівалента на рік	значний експортер сировини; відіграє важливу роль у глобальних ланцюгах постачання металургійної сировини
Росія	Нафта, природний газ, вугілля, нікель, паладій, алмази	видобуток природного газу понад 600 млрд м ³ на рік	один із важливих постачальників енергоресурсів на світові ринки; енергетичні ресурси використовуються як інструмент економічного та політичного впливу
Індія	Вугілля, залізна руда, боксити, марганець	видобуток вугілля понад 600 млн тонн на рік	забезпечує енергетичні потреби економіки, що швидко зростає; посилює свій вплив у глобальному попиті на енергоресурси

Країна	Основні природні ресурси	Орієнтовні обсяги видобутку / виробництва	Геополітичне значення ресурсів
Китай	Вугілля, рідкісноземельні метали, вольфрам, молібден	видобуток вугілля понад 4,5 млрд тонн на рік; домінування в переробленні рідкісноземельних металів	контроль значної частини світового ринку критичних мінералів; важлива роль у технологічних та енергетичних ланцюгах постачання
Південно-Африканська Республіка	Платина, золото, хром, марганець, вугілля	видобуток вугілля понад 230 млн тонн на рік	провідний світовий виробник платинових металів; важливий постачальник стратегічних мінералів для промисловості

Джерело: сформовано автором на основі [12; 13, 14; 19]

Наведена порівняльна характеристика свідчить, що країни BRICS володіють значним природно-ресурсним потенціалом, який охоплює енергетичні ресурси та стратегічні метали. Найбільшими виробниками енергетичних ресурсів у межах об'єднання є Китай та Росія, які відіграють провідну роль у формуванні глобального енергетичного балансу. Водночас Бразилія та Південно-Африканська Республіка володіють значними запасами мінеральних ресурсів, що визначають їхню важливу роль у глобальних ланцюгах постачання промислової сировини. У свою чергу, Індія демонструє високі темпи зростання споживання та видобутку енергоресурсів у зв'язку з динамічним розвитком національної економіки. Концентрація значних запасів природних ресурсів у межах BRICS створює передумови для посилення їхнього впливу на міжнародні ринки енергетики та мінеральної сировини, що сприяє трансформації природних ресурсів із суто економічного активу у важливий інструмент геополітичного впливу.

Розширення об'єднання BRICS у 2024 році шляхом приєднання таких держав, як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, Єгипет та Ефіопія, суттєво трансформує не лише економічну, а й геополітичну конфігурацію глобальної енергетичної системи. Йдеться про формування потенційно нового центру сили, який концентрує критично важливі ресурси та здатен впливати на глобальні енергетичні потоки, ціноутворення й стратегічні ланцюги постачання.

За сучасними оцінками, після розширення країни BRICS+ забезпечують понад 40 – 45% світового видобутку нафти, контролюють близько 45 – 50% доведених світових запасів нафти та приблизно 35 – 40% запасів природного газу [12; 13]. Крім того, на ці країни припадає понад 40% світового споживання енергії, що формує не лише їхню ресурсну, а й споживчу геополітичну вагу [18]. Така концентрація ресурсів створює об'єктивні передумови для трансформації BRICS у вагомий центр геополітичного впливу.

Інтеграція Саудівської Аравії та Ірану має особливе значення, оскільки ці держави входять до числа основних глобальних виробників нафти. Саудівська Аравія стабільно видобуває близько 10 – 11 млн барелів нафти на добу, тоді як Іран, навіть в умовах санкцій, забезпечує приблизно 3 – 3,5 млн барелів на добу [12; 20]. У поєднанні з ресурсним потенціалом Росії це формує критичну масу енергетичного впливу, яка потенційно здатна змінювати баланс сил на глобальному ринку енергоносіїв.

Водночас саме енергетичний чинник виявляє внутрішні суперечності об'єднання. Сучасна ескалація конфлікту навколо Ірану продемонструвала відсутність єдиної геополітичної позиції BRICS: якщо Іран, Росія та Китай демонструють готовність до стратегічного протистояння з США, то Об'єднані Арабські Емірати й Саудівська Аравія фактично орієнтуються на збереження партнерських відносин із Заходом. Це свідчить про те, що навіть за наявності значного ресурсного потенціалу BRICS не функціонує як єдиний геополітичний актор, що обмежує його здатність конвертувати ресурсну силу в політичну.

Суттєвим є і вплив розширення BRICS на ринок природного газу. Росія та Іран разом контролюють близько 35 – 40% світових запасів газу, що створює потенціал для формування альтернативних енергетичних альянсів і маршрутів постачання [12]. Водночас реалізація цього потенціалу стримується як геополітичними обмеженнями (санкції, конфлікти), так і конкуренцією між самими експортерами.

Розширення BRICS також істотно змінює глобальний баланс сил з огляду на демографічний та економічний потенціал. На країни BRICS+ припадає близько 45 – 47% населення світу та понад 36% глобального ВВП (за ПКС). Зростання попиту на енергоресурси з боку Китаю та Індії стимулює розвиток нової енергетичної інфраструктури та посилює їхній вплив на глобальні ринки [13].

Таким чином, розширення BRICS створює передумови для формування альтернативного центру геополітичної сили, заснованого на концентрації природних ресурсів і контролі над енергетичними потоками. Водночас важливим обмеженням залишається відсутність стратегічної єдності між учасниками об'єднання, що проявляється в різних

зовнішньополітичних орієнтаціях і ставленні до конфронтації із Заходом. Це ставить під сумнів здатність BRICS у короткостроковій перспективі бути консолідованим геополітичним конкурентом країн Заходу, попри значний ресурсний потенціал об'єднання.

У контексті сучасних трансформацій світової енергетичної системи особливої актуальності набуває аналіз впливу розширення об'єднання BRICS на глобальні ринки енергетичних та мінеральних ресурсів. Приєднання нових держав, які володіють значними запасами нафти, природного газу та стратегічних мінералів, суттєво змінює співвідношення сил у міжнародній енергетичній політиці. Розширене об'єднання охоплює країни, які одночасно є великими виробниками та значними споживачами енергоресурсів, що створює передумови для посилення їхнього впливу на формування глобального енергетичного балансу. Для систематизації основних показників та більш наочного відображення змін, які відбуваються на світових ресурсних ринках унаслідок розширення BRICS, доцільно здійснити порівняльний аналіз основних економічних та енергетичних параметрів до та після розширення цього об'єднання. Узагальнення відповідних статистичних даних представлено в таблиці 2.

Таблиця 2. Вплив розширення BRICS+ на глобальні енергетичні та ресурсні ринки

Показник	Значення до розширення BRICS	Значення після розширення BRICS+
Частка у світовому виробництві нафти	близько 20–22 %	понад 40–45 %
Частка світових запасів нафти	близько 25–30 %	понад 45 %
Частка світових запасів природного газу	близько 30 %	близько 35–38 %
Частка населення світу	близько 41 %	понад 45 %
Частка світового ВВП (за ПКС)	близько 32–33 %	приблизно 36–37 %
Контроль над критичними мінералами (платина, рідкісноземельні елементи)	значна частка виробництва	домінування в кількох стратегічних ресурсах

Джерело: сформовано автором на основі [12; 13]

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що розширення об'єднання BRICS істотно посилює його позиції в глобальній енергетичній системі.

Після приєднання нових держав частка об'єднання у світовому виробництві нафти та обсягах енергетичних ресурсів значно зростає, що створює передумови для формування потужного геоeкономічного центру впливу на міжнародні енергетичні ринки. Водночас зростання частки BRICS+ у світовому ВВП та збільшення кількості населення посилює роль цього об'єднання як одного з важливих суб'єктів глобальної економіки. Концентрація значної частини стратегічних ресурсів, зокрема нафти, природного газу й критичних мінералів, у межах розширеного блоку сприяє зміцненню його позицій у світових ланцюгах постачання та формує нові можливості для координації енергетичної політики [12; 21].

Водночас важливе значення має не лише наявність ресурсів, а й спроможність перетворювати їх на інструмент геополітичного впливу. У сучасних умовах це відбувається через декілька механізмів: маніпулювання обсягами постачання, формування альтернативних логістичних маршрутів, укладання довгострокових енергетичних контрактів та використання цінних інструментів як засобу політичного тиску. Саме ці інструменти дозволяють державам перетворювати ресурсний потенціал на важіль впливу в міжнародних переговорах і конфліктах [14].

Показовим прикладом є роль Росії в сучасній геополітичній конфігурації. Володіючи значними запасами нафти та природного газу, держава отримує можливість гнучко реагувати на глобальні кризи, використовуючи енергетичні ресурси як інструмент зовнішньої політики. У контексті ескалації конфлікту навколо Ірану енергетичний чинник набуває особливого значення: скорочення пропозиції на ринку та ризики порушення постачань через регіон Близького Сходу підвищують стратегічну вагу альтернативних постачальників, серед яких важливе місце займає саме Росія.

У таких умовах Росія може використовувати свої енергетичні ресурси як інструмент геополітичного торгу, при чому як у взаємодії зі своїми партнерами у BRICS Китаєм та Іраном, так і із конкурентами об'єднання — зокрема, зі США. З одного боку, Росія прагне посилити конкурентні позиції своїх стратегічних партнерів у BRICS, зокрема, через забезпечення стабільних постачань енергоносіїв до Китаю, що дозволяє суттєво знизити залежність Пекіна від західних енергетичних ринків, або шляхом підтримки Ірану через координацію енергетичної політики та обмеження конкуренції на ринку нафти, що може використовуватися останнім як інструмент протидії санкційному тиску з боку США [13]. Однак, з іншого боку, Росія не уникає, а інколи — навпаки — інтенсифікує свою енергетичну співпрацю із геополітичними конкурентами BRICS. Зокрема, після початку військової операції США та Ізраїлю проти Ірану, останній у якості захисту обрав тактику світової енергетичної кризи — заблокував прохід нафтових танкерів через Ормузьку протоку. Саме через цю протоку до початку військового

конфлікту між США та Іраном здійснювалось до 27% усього світового експорту нафти морем за добу [22]. За логікою Ірану, блокада протоки мала спричинити серйозну кризу на світовому ринку енергоресурсів, що, у свою чергу, мало підштовхнути США до зупинки збройної агресії. План Ірану щодо дестабілізації світового постачання нафти мав миттєвий ефект — ціна 1 бареля нафти марки Brent зростає щонайменше на 30% [23]. Однак, замість того, щоб підіграти своєму ключовому союзнику у BRICS, Росія вирішила скористатись ситуацією для стабілізації власної мілітаризованої економіки. У РФ погодились на пропозицію США — збільшити обсяги експорту власної нафти, в обмін на тимчасове послаблення санкцій, тим самим ослабивши геополітичну позицію Ірану. Не підтримав енергетичний шантаж Ірану й інший його стратегічний союзник у BRICS — Китай. Під час гарячої фази конфлікту, Китай тиснув на Іран, щоб той не атакував танкери із нафтою, які прямують через протоку [23]. Водночас офіційний Пекін обмежився стриманою заявою із закликом до деескалації та відновлення мирного діалогу [17]. Такі флуктуації в діях ключових країн BRICS наочно демонструють відсутність скоординованої геополітичної стратегії об'єднання, що ставить під сумнів його реальні спроможності щодо протидії колективному Заходу.

Внутрішня неоднорідність об'єднання ще більш яскраво проявляється у діях країн, які лише нещодавно долучились до нього (в межах розширеного формату BRICS+). Наприклад, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, попри участь у розширеному об'єднанні, зберігають тісні економічні та безпекові зв'язки із Заходом і не зацікавлені в різкому загостренні конфронтації. Це обмежує можливості BRICS діяти як консолідований енергетичний блок і знижує ефективність використання ресурсного потенціалу як єдиного геополітичного інструменту.

Таким чином, економічний капітал BRICS у вигляді природних ресурсів може трансформуватися в геополітичний вплив лише за умови високого рівня координації політики держав-учасниць. Наразі ж цей процес має фрагментарний характер: окремі країни, насамперед Росія та Китай, активно використовують ресурсні інструменти в геополітичному протистоянні, тоді як інші учасники об'єднання дотримуються більш прагматичної або нейтральної позиції. Це свідчить про те, що потенціал BRICS як центру геополітичної сили значно залежить не лише від ресурсної бази, а й від здатності до стратегічної консолідації в умовах глобальних криз.

Окремого значення в контексті трансформації економічного потенціалу BRICS у геополітичний вплив набуває залежність провідних західних держав від імпорту критичної сировини. Йдеться насамперед про стратегічні мінерали, зокрема рідкісноземельні елементи, а також літій, кобальт, нікель, платину, які є базовими для функціонування високотехнологічних

галузей, оборонної промисловості та енергетичного переходу. За сучасними оцінками, значна частина видобутку та переробки таких ресурсів зосереджена саме в країнах BRICS або державах, що входять до орбіти їхнього економічного впливу [14; 19].

Зокрема, Китай контролює до 60 — 70% світового виробництва та понад 80% переробки рідкісноземельних металів, тоді як Південно-Африканська Республіка забезпечує близько 70% світового видобутку платинових металів. Водночас Росія займає провідні позиції у виробництві нікелю, паладію й інших стратегічних ресурсів, які є критично важливими для автомобільної, оборонної та електронної промисловості. Така концентрація ресурсів зумовлює формування структурної залежності країн Заходу, зокрема держав Європейського Союзу, від постачання з країн BRICS.

У геополітичному вимірі ця залежність трансформується в потенційний інструмент тиску. Обмеження експорту критичних мінералів, перегляд умов контрактів або створення штучних перешкод у ланцюгах постачання можуть суттєво впливати на економічну стабільність і технологічний розвиток західних країн. Наприклад, вже сьогодні політика експортного контролю Китаю щодо рідкісноземельних металів демонструє здатність використовувати ресурсний чинник як інструмент геополітичного впливу у відповідь на торговельні й технологічні обмеження з боку США [14].

Для країн BRICS така ситуація створює можливості для формування асиметричної геополітичної переваги. Зокрема, у відносинах із Європейським Союзом залежність від імпорту критичної сировини може використовуватися як інструмент непрямого впливу на політичні рішення. Ідеться не лише про енергетичну сферу, а й про ширший комплекс питань — від санкційної політики до регулювання торгівлі та технологічного співробітництва. У разі загострення міжнародної ситуації, як це спостерігається в умовах конфлікту навколо Ірану, країни BRICS потенційно можуть координувати свої дії з метою посилення тиску на західні економіки через обмеження доступу до стратегічних ресурсів.

Водночас результативність цього інструменту істотно залежить від узгодженості дій усередині BRICS. Попри наявність об'єктивних передумов для використання «ресурсної зброї», різні зовнішньополітичні орієнтації держав-учасниць обмежують можливість проведення єдиної політики. Проте навіть фрагментарне використання ресурсного чинника окремими країнами об'єднання вже створює суттєві ризики для Заходу, змушуючи його адаптувати власні стратегії безпеки, диверсифікувати постачання та враховувати геополітичні амбіції країн BRICS у процесі прийняття рішень.

Таким чином, залежність Заходу від критичної сировини з країн BRICS формує не лише економічну, а й стратегічну вразливість, яка може

бути використана як інструмент геополітичного впливу. Це посилює позиції BRICS у глобальному протистоянні та створює передумови для перегляду наявного балансу сил на світовій геополітичній арені.

Однак поряд із внутрішніми суперечностями об'єднання BRICS не менш важливим чинником сучасної геополітичної трансформації є зростання неоднорідності самого Заходу. Традиційна модель західної єдності, яка протягом тривалого часу базувалася на стратегічному лідерстві США та узгодженості дій із союзниками, поступово зазнає змін. У сучасних умовах спостерігається тенденція до більш автономної та прагматичної зовнішньої політики США, що не завжди враховує інтереси основних партнерів, зокрема Європейського Союзу, Японії та Канади.

Зазначена трансформація проявляється в переорієнтації американської геополітичної стратегії на захист власних національних інтересів, навіть через послаблення координації з союзниками. Це, зокрема, стосується енергетичної політики, санкційного тиску та підходів до врегулювання міжнародних конфліктів. У результаті формується ситуація, за якої західні партнери змушені адаптувати свою політику до нових умов, шукаючи альтернативні канали економічної та політичної взаємодії.

Показовим прикладом такої фрагментації є сучасний конфлікт навколо Ірану. Активна позиція США та їхнього союзника Ізраїлю в цьому протистоянні не отримала повноцінної та однозначної підтримки з боку всіх західних партнерів. Більшість держав Європейського Союзу зайняли стриману позицію, надаючи перевагу дипломатичним механізмам врегулювання та уникаючи прямого залучення до ескалації конфлікту. Подібну обережність демонструють також Японія та Канада, що свідчить про відсутність консолідованої стратегії Заходу у кризових ситуаціях.

Крім того, енергетичний чинник у цьому конфлікті додатково підсилює розбіжності між союзниками. Зростання цін на енергоносії та ризики порушення постачання через регіон Близького Сходу змушують європейські країни балансувати між підтримкою стратегічного партнерства із США та необхідністю забезпечення власної енергетичної безпеки. У цих умовах окремі держави Заходу фактично змушені розширювати економічну взаємодію з альтернативними постачальниками, серед яких важливу роль відіграють Китай та Росія.

Таким чином, дії США, спрямовані на реалізацію власних геополітичних пріоритетів, парадоксально можуть сприяти посиленню позицій їхніх стратегічних конкурентів. Ослаблення координації всередині західного блоку створює додаткові можливості для Китаю та Росії розширювати свій вплив через економічні, енергетичні та дипломатичні канали. Це проявляється в зростанні ролі альтернативних фінансових механізмів, розширенні

торговельних зв'язків та посиленні політичного діалогу між країнами Глобального Півдня та окремими державами Заходу.

Отже, сучасна геополітична картина світу характеризується одночасною фрагментацією як BRICS, так і Заходу. Водночас на відміну від BRICS, де неоднорідність зумовлена відмінністю політичних систем та стратегічних інтересів, у західному блоці вона дедалі більше пов'язана з трансформацією ролі США як глобального лідера. Це створює нову конфігурацію міжнародних відносин, у якій жоден із центрів сили не володіє повною внутрішньою єдністю, що, відповідно, надає можливості для гнучких геополітичних маневрів із боку держав-членів BRICS.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу встановити, що природні ресурси в сучасній системі міжнародних відносин є не лише економічним активом, а й важливим інструментом геополітичного впливу. Виявлено, що концентрація значних запасів енергетичних ресурсів і критичних мінералів у країнах BRICS формує передумови для посилення ролі об'єднання у глобальному балансі сил та розширення його впливу на світові ринки енергоносіїв і стратегічної сировини. Доведено, що контроль над ключовими сегментами глобальних ланцюгів постачання надає окремим державам BRICS можливість використовувати ресурсний чинник як механізм економічного та політичного впливу.

Встановлено, що розширення BRICS у 2024 році сприяло зміцненню його ресурсної та демографічної бази, що посилило потенціал об'єднання як альтернативного центру сили в багатополлярній системі міжнародних відносин. Водночас з'ясовано, що наявність потужного природно-ресурсного потенціалу не забезпечує автоматичної трансформації BRICS у консолідований геополітичний блок. Основними стримувальними чинниками визначено внутрішню неоднорідність об'єднання, відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях держав-учасниць та відсутність узгодженої геостратегічної позиції щодо основних міжнародних конфліктів.

Продемонстровано, що конфлікт навколо Ірану став показовим прикладом обмеженої здатності BRICS до формування єдиної політичної позиції, попри наявність спільних економічних інтересів і значного ресурсного потенціалу. Водночас виявлено тенденцію до посилення фрагментації західного блоку, що виявляється в зниженні рівня стратегічної координації між США та їхніми союзниками.

Обґрунтовано, що залежність західних економік від критичної сировини, значна частина якої зосереджена у країнах BRICS, створює додаткові інструменти геополітичного впливу для держав об'єднання та формує структурну вразливість країн Заходу. Це зумовлює необхідність врахування

інтересів держав BRICS у процесі формування зовнішньоекономічної та безпекової політики провідних світових акторів.

Узагальнено, що BRICS має значний потенціал для посилення власної ролі у світовій політиці та формування альтернативного центру геополітичного впливу. Однак реалізація цього потенціалу безпосередньо залежить від рівня стратегічної координації між державами-учасницями, здатності подолати внутрішні суперечності та виробити спільну модель геополітичної поведінки в умовах трансформації сучасного світового порядку.

Список посилань

1. Буряченко О. В. Сучасні виклики глобальної безпеки: енергетичні, економічні, продовольчі аспекти. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2024. № 3 (63). С. 28 – 34. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3\(63\).313491](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3(63).313491)
2. Жаровська І., Бобко А. Енергетична безпека України: екологічні та військові загрози. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2024. Т. 11. № 3 (43). С. 46 – 51. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2024.43.046>
3. Іванок Д. В. Геополітичне змагання за ресурси Арктики як чинник зміни глобального балансу сил. Український політико-правовий дискурс. 2025. Вип. 3. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15968352>
4. Іванок Д. В. Рідкоземельні метали як чинник геополітики. Національні інтереси України. 2026. № 2 (19). С. 1735 – 1752. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-2\(19\)-1735-1752](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-2(19)-1735-1752)
5. Іванок Д. В. Роль енергетичних ресурсів у формуванні зовнішньополітичної доктрини Росії після 2014 року. Національні інтереси України: науково-практичний журнал. 2025. № 7(12). С. 760 – 774. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-7\(12\)-760-774](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-7(12)-760-774)
6. Кусакова Ю. О. Основні тенденції глобалізаційних перетворень на фоні розвитку BRICS та його вплив на повоєнне відновлення економіки України на макрорівні. Економіка та суспільство. 2024. № 70. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-3>
7. Ahmad I., Haider A., Afzal J. The geopolitical and economic impact of BRICS on the Middle East. FWU Journal of Social Sciences. 2024. Vol. 18. № 4. P. 80 – 95. DOI: <https://doi.org/10.51709/19951272/Winter2024/6>
8. Dincă M. Geopolitics of international relations from the perspective of the conflict in Ukraine. International Journal of Legal and Social Order. 2024. Vol. 5. № 1. P. 190 – 204. DOI: <https://doi.org/10.55516/ijlso.v5i1.296>

9. Kuzemko C., Blondeel M., Bradshaw M., Bridge G., Faigen E., Fletcher L. Rethinking energy geopolitics: Towards a geopolitical economy of global energy transformation. *Geopolitics*. 2025. Vol. 30. № 2. P. 531 – 565. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650045.2024.2351075>
10. Lee W. H., Husaini D. H., Lean H. H., Lim G. T. The role of critical mineral prices and geopolitical risk in shaping renewable energy poverty. *Discover Sustainability*. 2025. № 6. Article 623. <https://doi.org/10.1007/s43621-025-01429-w>
11. Müller M. Between global geopolitics and national interests: BRICS cooperation in the mineral sector. *South African Journal of International Affairs*. 2025. Vol. 32. № 1 – 2. P. 215 – 241. DOI: <https://doi.org/10.1080/10220461.2025.2519981>
12. Statistical review of world energy 2024. Energy Institute: вебсайт. 2024. URL: <https://www.energyinst.org/statistical-review> (дата звернення: 20.03.2026).
13. World energy outlook 2024. International Energy Agency: вебсайт. 2024. URL: <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024> (дата звернення: 20.03.2026).
14. Vivoda V., Matthews R., McGregor N. A critical minerals perspective on the emergence of geopolitical trade blocs. *Resources Policy*. 2024. Vol. 89. Article 104587. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104587>
15. BRICS Data. BRICS brasil 2025: вебсайт. 2025. URL: <https://brics.br/en/about-the-brics/brics-data> (дата звернення: 20.03.2026).
16. The Brics+: Towards Unlimited Domination of Commodity Markets? IRIS: вебсайт. 2024. URL: <https://www.iris-france.org/en/186697-les-brics-vers-une-domination-sans-limites-sur-les-marches-des-matieres-premieres-2/> (дата звернення: 20.03.2026).
17. BRICS expansion and the future of world order: Perspectives from member states, partners, and aspirants. Carnegie Endowment for International Peace: вебсайт. 2025. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2025/03/brics-expansion-and-the-future-of-world-order-perspectives-from-member-states-partners-and-aspirants> (дата звернення: 20.03.2026).
18. Total energy consumption. Enerdata: вебсайт. 2025. URL: <https://yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html> (дата звернення: 20.03.2026).
19. Foreign Minister Wang Yi meets the press. Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China: вебсайт. 2026. URL: <https://www.>

- fmprc.gov.cn/eng/wjb/wjbz/hd/202603/t20260308_11870452.html (дата звернення: 20.03.2026).
20. OPEC Annual Statistical Bulletin. OPEC: вебсайт. 2024. URL: <https://www.opec.org/assets/assetdb/asb-2024.pdf> (дата звернення: 20.03.2026).
 21. World economic outlook. International Monetary Fund, 2024. URL: <https://www.imf.org/-/media/files/publications/weo/2024/october/english/text.pdf> (дата звернення: 20.03.2026).
 22. World oil transit chokepoints: Strait of Hormuz analysis. U.S. Energy Information Administration: вебсайт. 2025. URL: https://www.eia.gov/international/analysis/special-topics/World_Oil_Transit_Chokepoints (дата звернення: 20.03.2026).
 23. Short-term energy outlook: Global oil demand and price analysis. U.S. Energy Information Administration: вебсайт. 2026. URL: <https://www.eia.gov/outlooks/steo/> (дата звернення: 20.03.2026).

References

1. Buriachenko, O. V. (2024). Contemporary challenges of global security: energy, economic, and food aspects. *Bulletin of NTUU "KPI". Political Science. Sociology. Law*, 3(63), 28 – 34 [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3\(63\).313491](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.3(63).313491) [in Ukrainian].
2. Zharovska, I., & Bobko, A. (2024). Energy security of Ukraine: environmental and military threats. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Legal Sciences*, 11(3(43)), 46 – 51. <https://doi.org/10.23939/law2024.43.046> [in Ukrainian].
3. Ivanok, D. V. (2025). Geopolitical competition for Arctic resources as a factor in changing the global balance of power. *Ukrainian political and legal discourse*, 3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15968352> [in Ukrainian].
4. Ivanok, D. V. (2026). Rare earth metals as a factor of geopolitics. *National interests of Ukraine*, 2(19), 1735 – 1752. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-2\(19\)-1735-1752](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2026-2(19)-1735-1752) [in Ukrainian].
5. Ivanok, D. V. (2025). The role of energy resources in shaping Russia's foreign policy doctrine after 2014. *National interests of Ukraine*, 7(12), 760 – 774. [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-7\(12\)-760-774](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-7(12)-760-774) [in Ukrainian].
6. Kusakova, Yu. O. (2024). Main trends of globalization transformations in the context of BRICS development and its impact on Ukraine's post-war economic recovery at the macro level. *Economy and society*, 70. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-3> [in Ukrainian].

7. Ahmad, I., Haider, A., & Afzal, J. (2024). The geopolitical and economic impact of BRICS on the Middle East. *FWU Journal of Social Sciences*, 18(4), 80 – 95. <https://doi.org/10.51709/19951272/Winter2024/6>
8. Dincă, M. (2024). Geopolitics of international relations from the perspective of the conflict in Ukraine. *International Journal of Legal and Social Order*, 5(1). <https://doi.org/10.55516/ijlso.v5i1.296>
9. Kuzemko, C., Blondeel, M., Bradshaw, M., Bridge, G., Faigen, E., & Fletcher, L. (2025). Rethinking energy geopolitics: Towards a geopolitical economy of global energy transformation. *Geopolitics*, 30(2), 531 – 565. <https://doi.org/10.1080/14650045.2024.2351075>
10. Lee, W. H., Husaini, D. H., Lean, H. H., & Lim, G. T. (2025). The role of critical mineral prices and geopolitical risk in shaping renewable energy poverty. *Discover Sustainability*, 6, Article 623. <https://doi.org/10.1007/s43621-025-01429-w>
11. Müller, M. (2025). Between global geopolitics and national interests: BRICS cooperation in the mineral sector. *South African Journal of International Affairs*, 32(1 – 2), 215 – 241. <https://doi.org/10.1080/10220461.2025.2519981>
12. Energy Institute. (2024). Statistical review of world energy 2024. Retrieved from <https://www.energyinst.org/statistical-review>
13. International Energy Agency. (2024). World energy outlook 2024. Retrieved from <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2024>
14. Vivoda, V., Matthews, R., & McGregor, N. (2024). A critical minerals perspective on the emergence of geopolitical trade blocs. *Resources Policy*, 89, Article 104587. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104587>
15. BRICS Brasil 2025 (2025). BRICS Data. Retrieved from <https://brics.br/en/about-the-brics/brics-data>
16. IRIS. (2024). The BRICS+: Towards unlimited domination of commodity markets? Retrieved from <https://www.iris-france.org/en/186697-les-brics-vers-une-domination-sans-limités-sur-les-marchés-des-matières-premières-2/>
17. Carnegie Endowment for International Peace (2025). BRICS expansion and the future of world order: Perspectives from member states, partners, and aspirants. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/research/2025/03/brics-expansion-and-the-future-of-world-order-perspectives-from-member-states-partners-and-aspirants>

18. Enerdata. (2025). Total energy consumption. Retrieved from <https://yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html>
19. Foreign Minister Wang Yi meets the press (2026). Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. Retrieved from https://www.fmprc.gov.cn/eng/wjb/wjbz/hd/202603/t20260308_11870452.html
20. OPEC. (2024). OPEC annual statistical bulletin. Retrieved from <https://www.opec.org/assets/assetdb/asb-2024.pdf>
21. World economic outlook (2024). International Monetary Fund. Retrieved from <https://www.imf.org/-/media/files/publications/weo/2024/october/english/text.pdf>
22. U.S. Energy Information Administration. (2025). World oil transit chokepoints: Strait of Hormuz analysis. U.S. Department of Energy. Retrieved from https://www.eia.gov/international/analysis/special-topics/World_Oil_Transit_Chokepoints
23. U.S. Energy Information Administration. (2026). Short-term energy outlook: Global oil demand and price analysis. Retrieved from <https://www.eia.gov/outlooks/steo/>

Dmytro Ivanok

*Candidate of Sciences (Geography), Doctoral Student
of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0009-0009-7744-8368>

e-mail: dmytro.ivanok@gmail.com

**THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF BRICS MEMBER
COUNTRIES AS THE BASIS FOR THE FORMATION OF A
COMMON GEOPOLITICAL POLE
COUNTERACTING THE WEST**

Abstract

The article explores the natural resource potential of the BRICS nations as a factor in the formation of an alternative geopolitical center of power amidst the transformation of the contemporary world order. A comprehensive analysis was conducted on the role of energy resources and critical minerals in ensuring economic development and strengthening the geopolitical influence of the BRICS states. Special attention is paid to the association's ability to transform its resource potential into an effective instrument of geopolitical confrontation with the West under current crisis conditions, including the conflict surrounding Iran.

As a result of the study, it was established that the concentration of significant reserves of energy resources and critical minerals in BRICS countries creates objective prerequisites for strengthening their geopolitical influence through the control of global supply chains and the creation of new economic dependencies in world markets. It was found that the natural resource potential of the BRICS states is an important prerequisite for the formation of a multipolar model of world order. The study substantiates that the internal heterogeneity of the association, differences in the foreign policy orientations of member states, and the lack of a coordinated geostrategic policy significantly limit the possibilities of transforming BRICS into a consolidated geopolitical bloc. It was determined that the effectiveness of using resource potential as a political influence tool

directly depends on the level of strategic coordination among member states. The main factors contributing to or hindering the conversion of natural resources into an instrument of geopolitical influence in conditions of global instability are outlined. Approaches to assessing the BRICS resource potential in the context of modern competition with West are summarized, demonstrating the interconnectedness between resource security, economic self-sufficiency, and the association's geopolitical ambitions.

Keywords: BRICS; geopolitics of resources; critical minerals; geopolitical confrontation; energy security; geopolitical poles of power.

Надійшла до редакції/ Received: 27.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 11.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Грищенко Максим Юрійович

Магістр політології філософського факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0006-7115-2222>

e-mail: maxym87428742@gmail.com

Ткач Олег Іванович

Доктор політичних наук, професор кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3131-1533>

e-mail: tio19@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В АРГЕНТИНІ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА ХАВ'ЄРА МІЛЕЯ

Резюме

Статтю присвячено комплексному аналізу характеристик політичного режиму в Аргентині в умовах президентства Хав'єра Мілея (2023–2026). Визначено, що політичний режим Хав'єра Мілея є специфічною гібридною конфігурацією — «радикально реформістським режимом», — яка не вписується в жодну з усталених типологічних категорій, оскільки режим зберігає формальні атрибути електоральної демократії (конкурентні вибори, поділ влади), водночас системно підриваючи ліберальні норми через масштабне використання президентських декретів, обмеження громадянського простору та делегітимацію опонентів. Проблему політичного режиму досліджували Стівен Левітські, Деніел Зіблатт, Кас Мудде та Крістобаль Ровіра Калтвассер.

З'ясовано ідеологічну суперечність режиму: поєднання анархо-капіталістичної доктрини з лібертаріанським популізмом породжує внутрішнє протиріччя між радикальним індивідуалізмом і апеляцією до «народу» як колективного суб'єкта. Доведено, що порівняльний аналіз даних Freedom House та V-Dem виявляє принципово важливий розрив між формальними

та субстантивними характеристиками демократії: стабільний статус «Free» (85/100) у Freedom House поєднується з включенням Аргентини до переліку регресуючих демократій у звітах V-Dem 2025-2026 років, що свідчить про перебування країни у «сірій зоні» між консолідованою демократією та електоральною автократією.

Визначено структурні чинники, що обмежують траєкторію режиму: фрагментованість опозиційного простору, зовнішня фінансова залежність від США та МВФ, а також «демонстраційний ефект» аргентинського досвіду для правого повороту в Латинській Америці. З'ясовано, що реформи, реалізовані через Декрет про необхідність і терміновість та пакет «Ley Bases», забезпечили перший за 14 років фіскальний профіцит, але супроводжувалися зростанням рівня бідності до 52,9% та посиленням протестної активності у 2024-2026 роках, що підтверджує тезу про соціальну ціну «шокової терапії» за умов делегативної демократії.

Ключові слова: політичний режим; радикальний популізм; економічна шокова терапія; трудова реформа; політична поляризація; делегативна демократія; інституційна ерозія; лібертаріанський популізм.

Вступ

Перемога Хав'єра Мілея на президентських виборах наприкінці 2023 року відкрила новий етап аргентинської політики, у якому радикальна ринкова програма та антисистемна риторика стали ядром легітимації влади. Уряд декларує швидке «перезавантаження» держави через дерегуляцію, фіскальну консолідацію та перегляд соціально-трудових правил, що порушує питання про межі допустимої радикальності реформ у демократичній системі.

З одного боку, макроекономічна стабілізація та зниження інфляції позиціонуються як головні успіхи і знаходять часткове схвалення в Аргентині.

З іншого боку, політична влада та інституційна перебудова породжують соціальні витрати, спори щодо динаміки бідності та відчуття погіршення якості життя у частини громадян. Політична опозиція і соціальні актори поставили під сумнів не лише зміст реформ, а й методи їхнього просування — від розширеного використання виконавчих інструментів до пакетних законодавчих «мегарішень»[1].

Найконфліктнішим елементом стала трудова реформа, яка передбачає зміну порядку найму та звільнення, модернізацію компенсацій і обмеження страйкової активності через вимоги мінімального рівня послуг. Події лютого 2026 року, загальнонаціональний страйк та масові протести на тлі голосувань у Конгресі продемонстрували високий рівень мобілізації й потенціал ескалації конфлікту.

Одночасно суспільна підтримка Мілея залишається неоднорідною й чутливою до показників інфляції, зайнятості та відчутної недосконалості реформ. У сфері демократичних свобод Аргентина зберігає статус «Free» у Freedom House, але в рамках глобальної хвилі автократизації окремі індикатори вказують на ризики погіршення, зокрема, медійної упередженості та напруженості політичної конкуренції [2].

Основна проблема полягає в тому, щоб з'ясувати, чи формуються в Аргентині ознаки радикального реформістського режиму з тенденцією до процедурної ерозії, чи система стримувань і противаг зберігає здатність запобігати конфліктам у межах демократії.

Аналіз останніх досліджень засвідчив, що теоретичні підходи до популізму, демократичної ерозії та «делегативної демократії», релевантні для аналізу режиму Мілея, розробляли Стівен Левітські та Деніел Зіблатт [3, с. 72], Кас Мудде та Крістобаль Ровіра Калтвассер [4, с. 21], Гільермо О'Доннелл [5, с. 55].

Метою статті є комплексне визначення характеристик політичного режиму Хав'єра Мілея в Аргентині та оцінка його наслідків для демократії, радикалізації суспільства та політичної стабільності.

Методи дослідження

У дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів. Порівняльний метод надав можливість зіставити дані провідних міжнародних аналітичних центрів дослідження демократії Freedom House та V-Dem, і виявити розрив між формальними та субстантивними характеристиками політичного режиму в Аргентині [6, с. 20]. Системний підхід забезпечив можливість розглянути режим Мілея як цілісну конфігурацію взаємопов'язаних елементів. Інституціональний аналіз застосовано для дослідження механізмів взаємодії між виконавчою владою, законодавчим органом та громадянським суспільством у контексті реалізації реформ.

Результати дослідження

Хав'єр Херардо Мілей — аргентинський економіст і політик, який з 10 грудня 2023 року обіймає посаду 59-го президента Аргентини. Протягом понад двох десятиліть він був професором макроекономіки, а перед тим, як зайнятися політичною діяльністю, здобув популярність як медіакоментатор, який виступав проти втручання уряду та марнотратства бюджетних коштів. На його погляди вплинула австрійська школа економіки, яка наголошує на важливості вільних ринків, стабільної валюти та обмеженої ролі уряду.

Його політичні погляди демонструють про значний розрив із тим, як Аргентина управлялася в минулому. Мілей став новою політичною

фігурою, яка з'явилася на тлі розчарування виборців, обіцяючи радикальні зміни в політичному та в економічному плані [7, с. 1].

Ідеологічні засади Хав'єра Мілея ґрунтуються на анархо-капіталізмі, системі, що виступає за скасування держави на користь приватної власності, добровільного обміну та ринкового надання всіх послуг, включаючи безпеку та вирішення спорів. Ця філософія надає пріоритет індивідуальній свободі та принципу ненападу, розглядаючи примус, особливо з боку уряду, як неморальний і неефективний за своєю суттю.

Однак складовою наративу Мілея є зображення держави як «наильницького монополіста», який підтримує себе за допомогою примусового оподаткування, яке він вважає рівнозначним крадіжці та несумісним з етичними нормами. Під впливом теорій Ганса-Германа Хоппе, представника Австрійської школи економіки та представника теоретиків-анархо-капіталізму, Мілей приєднується до аргументаційної етики, яка стверджує, що логічний дискурс передбачає самовласність і самозабезпечення, що робить державну владу суперечливою, оскільки вона не може виправдати агресію, не підриваючи свою аргументаційну основу.

На думку Мілея, держава діє як злочинний синдикат, накопичуючи безконтрольну владу, яка спотворює стимули та сприяє залежності, а не справжньому процвітання. Хав'єр Мілей застосовує ці принципи до контексту Аргентини, посилаючись на економічну траєкторію країни з моменту приходу до влади Хуана Перона в 1946 році як емпіричний доказ провалу етатизму (концепція, згідно з якою держава має відігравати провідну роль в житті суспільства), зокрема, виявляє нетиповість політики Мілея, що полягає в тому, що він вважає себе ліберально лібертаріанським захисником Заходу від колективістської політики, хоча багато дослідників сприймають його як власне популіста [8].

Для кращого теоретичного осмислення політичного режиму Мілея необхідно звернутися до наукового доробку дослідників, які є провідними теоретиками в галузі політичних режимів. Стівен Левітські та Деніел Зіблатт у фундаментальній праці «Як гинуть демократії» доводять, що сучасні демократії руйнуються не внаслідок військових переворотів, а через повільну і поступову ерозію норм і інститутів. Вчені пропонують чотири ключові індикатори авторитарної поведінки: відмова від демократичних правил, заперечення легітимності опонентів, потурання або захоплення насильства, а також готовність обмежувати громадянські свободи. Застосовуючи цю аналітичну рамку до режиму Мілея, слід констатувати, що президент Аргентини демонструє щонайменше дві з чотирьох ознак: систематичну делегітимацію опонентів через риторику «касти» та «ворогів народу», і обмеження громадянського простору через протокол Булліча. Водночас Левітські та Зіблатт підкреслюють, що політичні партії є «воротарями

демократії» і саме їхня здатність стримувати популістських лідерів є визначальним чинником виживання демократії [3, с. 112].

Кас Мудде та Крістобаль Ровіра Калтвассер розробили найбільш поширену в сучасній науці дефініцію популізму як «тонкоцентрованої ідеології, яка розглядає суспільство як розділене на дві однорідні й антагоністичні групи: «суто народ» і «корумповану еліту»», та доводять, що політика має бути вираженням загальної волі народу.

Ключовим у їхньому підході є розуміння популізму як «тонкої ідеології», яка існує лише у поєднанні з іншою, повноцінною ідеологічною системою, і це надзвичайно точно описує феномен Мілея, у якого популізм поєднується з лібертаріанством. Важливим також постає їхнє спостереження про «хамелеонський» характер популізму: він може бути як лівим, так і правим, і адаптується до різних соціальних контекстів, що пояснює, чому антиелітарна риторика Мілея резонує як з молодими міськими виборцями, так і з провінційним робітничим класом [4, с. 85].

Надзвичайно релевантним аналітичним інструментом для розуміння режиму Мілея є концепція «делегативної демократії» аргентинського політолога Гільермо О’Доннелла, запропонована в 1994 році. О’Доннелл описував цей тип режиму як такий, за якого президент, отримавши мандат від виборців, прагне зберегти свою владу невідконтрольною законодавчому органу, судам та іншим механізмам горизонтальної підзвітності.

Президент у делегативній демократії позиціонує себе як втілення нації та «провіденційну» фігуру, здатну вирішити кризу, що прослідковується у самопрезентації Мілея. О’Доннелл також вказував на «декретизм» як характерну рису подібних політичних режимів, тобто поспішне ухвалення односторонніх виконавчих указів, що безпосередньо відображається у практиці Мілея щодо масштабних Декретів про необхідність і терміновість. При цьому О’Доннелл застерігав, що лідери в делегативних демократіях зазвичай зазнають різких коливань рейтингів: від звеличення як «провіденційних рятівників», і до проголошення «проклять», що також підтверджується результатами аргентинських соціологічних досліджень за 2024 – 2026 роки [5, с. 60].

На відміну від зазначених теоретиків, відомий економіст Джеймс Гвартні називає Мілея ультраконсервативним лібертаріанцем, зосереджуючись, зокрема, на гібридному характері його політичних поглядів. Дослідники визнають роль серйозних економічних проблем Аргентини у тому, що популістська риторика знаходить сильний відгук у виборців. Хоча багато дослідників визнають, що президент «демонструє багато популістських характеристик», вони вважають, що він має можливість реалізувати потенціал своєї лібертаріанської програми [7, с. 3].

Крім того, іспанський дослідник Дель Піно Діас розглядає риторику президента Аргентини як яскравий приклад підприємницького популізму. Він стверджує, що метою Мілея є побудова популістської ідеології, заснованої на підприємницьких елементах, позиціонуючи фігуру підприємця як соціального благодійника і як зразок для наслідування.

Аналіз промов та політичних рішень президента Аргентини свідчить, що в дискурсі Мілея є суттєві суперечності, зокрема між економічним лібертаріанством, що має коріння в радикальному індивідуалізмі, з одного боку, та популістською риторикою, яка повинна ґрунтуватися на концепції «народу», з іншого. Зокрема, він вважає, що саме ринок, а не загальна воля знизу, представляє та пристосовується до різних інтересів індивідів. Як результат, ринкова діяльність подається як найчистіша форма демократичного вибору, а сам ринок є єдиною системою, через яку індивіди можуть робити вибір без втручання окремих груп впливу [9].

На думку Б. Моффіта (дослідник популізму, Австралійського католицького університету) та його концепції кризи легітимності, Мілей концептуалізує опозицію до окремих груп впливу як тих, хто колективно страждає від кризи, за яку він звинувачує кіршнерів, пероністську лівицю та соціалістів загалом. Криза в Аргентині є центральною темою в дискурсі Мілея, але саме це переконало виборців підтримати його як кандидата та його лібертаріанську програму. У його презентації криза є настільки екзистенційною, що врятувати країну може лише «ампутація», і тільки він здатний повернути Аргентині колишню стабільність. Він також зображує як «героїв» тих, хто бореться проти «зла перонізму». Окрім того, сильна антиелітарна риторика спрямована проти конкретного типу еліти: групи, що переслідує власні інтереси, та політиків, які мають спільні інтереси у сфері державних видатків за рахунок платників податків [7, с. 4–5].

Президентська платформа Хав'єра Мілея 2023 року ґрунтувалася на анархо-капіталістичних принципах, які передбачали мінімізацію функцій держави до необхідних заходів безпеки, правосуддя та оборони, а також ліквідацію інститутів, що сприяють «фінансовій безвідповідальності». Центральним у його діагнозі економічних проблем Аргентини було приписання 211% річного рівня інфляції в 2023 році хронічному дефіциту державного бюджету, що фінансувався за рахунок друкування грошей центральним банком, що, на його думку, передбачувано підірвало цінність валюти та заощадження відповідно до базової монетарної теорії.

Щоб змінити цю ситуацію, Мілей запропонував скасувати Центральний банк Аргентини, сприяючи вільній конкуренції валют, де аргентинці вибрали б американський долар для імпорту, а також досягнення фіскального балансу шляхом жорсткого скорочення витрат, спрямованого на «необов'язкові видатки». Він пообіцяв приватизацію державних

підприємств, включаючи авіакомпанії, енергетичні компанії та державні ЗМІ, щоб усунути субсидії та монополії, що спотворюють ринки.

Уже через десять днів після початку свого терміну, президент Аргентини опублікував Декрет про необхідність і терміновість під назвою «Основи реконструкції аргентинської економіки», який оголосив надзвичайний стан в економічних, фінансових, фіскальних, адміністративних, соціальних, тарифних, медичних та трудових секторах [10].

Цей документ, що складається з 366 статей, дерегулював ключові галузі шляхом скасування або внесення змін до понад 300 законів і нормативних актів, скасування контролю за цінами, експортних податків та обмежень на ринку оренди, одночасно сприяючи приватизації та гнучкості праці для усунення викривлень, які, як вважається, гальмують приватну ініціативу. Це викликало перші протести профспілок та опозиційних груп, які зібрали десятки тисяч людей на вулицях Буенос-Айреса. Також у зв'язку із цим Мілей призначив спрощений Кабінет Міністрів, в якому переважали неполітики, включаючи економістів, юристів та фахівців приватного сектора, скоротивши при цьому кількість міністерств з 18 до 9, щоб обмежити адміністративні видатки [11].

Також уряд скоротив універсальні субсидії та державну зайнятість приблизно на 70 000 робочих місць, перенаправивши обмежені ресурси на цільові програми для найбільш вразливих верств населення, такі як розширена сімейна допомога.

Ця жорстка політика принесла Аргентині перший загальний фіскальний профіцит за 14 років у розмірі 0,3% ВВП за 2024 рік та первинний профіцит у розмірі 1,8% ВВП, що дозволило подолати хронічний дефіцит, успадкований від попередніх урядів. Грошово-кредитна політика доповнила це заборону Центральному банку фінансувати казначейство, уповільненням зростання грошової маси з 199,9% у річному вимірі в грудні 2023 року та дозволом на контрольоване знецінення песо.

Ця динаміка продовжилася, і лише в березні 2025 року первинний профіцит становив 745 млрд песо. За весь 2024 рік уряд повідомив про первинний бюджетний профіцит у розмірі 10,41 трлн песо, що еквівалентно 1,8% ВВ. П. Ці результати були досягнуті завдяки 30-відсотковому реальному скороченню первинних видатків порівняно з рівнем 2023 року, незважаючи на номінальний дефіцит доходів через економічний спад [12].

Офіційний рівень бідності, за даними Національного інституту статистики та переписів Аргентини, зріс з 41,7% у другій половині 2023 року до 52,9% у першій половині 2024 року, що відображає безпосередній вплив рецесійного тиску та підвищеної інфляції на доходи домогосподарств. Станом на 2026 рік показники бідності залишаються на тому ж рівні.

У серпні 2025 року Мілей наклав вето на законопроекти Конгресу про збільшення витрат на пенсії та інвалідність, аргументуючи це тим, що вони підривають цілі скорочення дефіциту на тлі протестів проти недостатніх коригувань, які залишили середні пенсії нижче рівня бідності. Критики з опозиції та профспілкових груп стверджували, що ці реформи суттєво поглиблюють нерівність, а сплески бідності негативно впливають на велику кількість громадян [13].

Політичний режим запропонував низку реформ. У кінці лютого 2026 року Нижня палата Конгресу Аргентини схвалила законопроект президента Хав'єра Мілея про реформу трудового законодавства, який надає роботодавцям більшу гнучкість у питаннях найму, звільнення, виплати вихідної допомоги та колективних переговорів. Профспілки застерігають, що законопроект обмежить права працівників, які були закріплені в Аргентині з 1940-х років. Законопроект передбачає: обмеження права на страйк; зменшення переговорної сили профспілок; спрощення звільнення працівників для компаній; подовження випробувального терміну; обмеження можливості працівників подавати позови проти роботодавців у разі звільнення; скорочення вихідної допомоги, яка традиційно є високою в Аргентині; надання роботодавцям права встановлювати 12-годинний робочий день замість нинішніх 8 годин [14].

Хоч Мілей і проголошував гасло «Хай живе свобода!», саме громадянські свободи зазнали найбільших обмежень за його уряду. Впровадження жорсткої економічної економії супроводжувалося серйозними обмеженнями громадянського простору та участі громадянського суспільства в політичному, економічному та соціальному житті країни. Поряд із просуванням цих економічних заходів, президент обмежив здійснення свободи вираження поглядів та зібрань, скоротивши канали протесту, до яких люди зазвичай вдаються, коли не погоджуються з певними діями влади. Яскравим прикладом щодо цього аргументу є протокол Булліча про криміналізацію протестів [15].

У жовтні 2025 року відбулися вибори до законодавчих органів Аргентини, під час яких було оновлено половину з 257 місць у Палаті депутатів і третину з 72 місць у Сенаті. Ці проміжні вибори стали свого роду референдумом щодо реформ президента Хав'єра Мілея, спрямованих на жорстку економію.

Зовнішній вплив на політичний режим Мілея є одним із найбільш специфічних аспектів його правління і при цьому безпосередньо впливає на внутрішньополітичну динаміку. Ключовою зовнішньою опорою режиму є американсько-аргентинський альянс на чолі з Трампом і Мілеєм.

У вересні 2025 року американська сторона надала Аргентині валютний своп на 20 млрд доларів, найбільшу пряму фінансову допомогу США

іноземній державі після мексиканського порятунку 1995 року. Ця операція, охарактеризована як «надзвичайна кредитна лінія», дозволила стабілізувати песо напередодні вирішальних проміжних виборів.

Аналітики зафіксували, що «зустріч з Трампом запропонувала як політичний, так і економічний важіль: публічна підтримка Трампа зміцнює внутрішній наратив Мілея і заспокоює ринки». Паралельно Аргентина отримала пакет Світового банку на 12 млрд доларів і до 10 млрд від Міжамериканського банку розвитку [6, с. 21].

МВФ продовжує відігравати роль головного зовнішнього регулятора аргентинської економічної політики. Новий договір з МВФ, підписаний у 2025 році, є показником стратегічних відносин між фондом і адміністрацією Мілея, хоча аналітики зафіксували наростаючу напругу між прагненням Вашингтона надати Буенос-Айресу максимальну підтримку і традиційним консерватизмом МВФ щодо умов кредитування.

Аргентина на той момент часу вже витратила понад 50 млрд доларів із фондів МВФ у межах попередніх програм. Зовнішні ризики цієї залежності є суттєвими: стабілізація песо значною мірою підтримується інтервенціями центрального банку, а відтік капіталу, що фінансується валютними резервами, за своїм характером є доволі схожим із попереднім МВФ-кредитом 2018 року, який врешті-решт зазнав невдачі. Таким чином, зовнішня підтримка, попри її стабілізаційний ефект у короткостроковій перспективі, формує структурну залежність, яка обмежує декларовану Мілеєм суверенну лібертаріанську програму.

Висновки

Політичний режим Мілея не підпадає під жодну з усталених типологічних категорій у класичному вигляді. Він не є ані класичною ліберальною демократією, ані електоральною автократією, а являє собою специфічну гібридну конфігурацію — «радикально реформістський режим», — який функціонує в межах формальних демократичних інститутів, зберігаючи конкурентні вибори та поділ влади, але водночас системно підриває ліберальні норми через масштабне використання президентських декретів, обмеження громадянського простору та делегітимацію опонентів. Це підтверджується як теоретичною рамкою «делегативної демократії» О’Доннелла, так і концепцією «повільної смерті демократії» Левітські та Зіблатта.

Порівняльний аналіз даних Freedom House та V-Dem засвідчує принципово важливий розрив між формальною і субстантивною демократією. Freedom House стабільно присвоює Аргентині статус «Free» (85/100), фіксуючи збереження електоральних процедур і базових прав. Натомість V-Dem включає країну до переліку регресуючих демократій у звітах 2025 та 2026 років, виявляючи ерозію в ліберальному вимірі, передусім у сфері

стримувань виконавчої влади та свободи вираження поглядів. Цей розрив між двома методологіями є не суперечністю, а аналітично значущою тенденцією: Аргентина перебуває у «сірій зоні» між консолідованою демократією та електоральною автократією.

Опозиційний простір залишається структурно слабким, попри чисельну присутність у парламенті. Фрагментація пероністської коаліції, відсутність єдиного лідера і нездатність конвертувати суспільне невдоволення в позитивну альтернативну програму залишають Мілею широкий простір для дій: опозиція здатна лише ситуативно стримувати виконавчу владу, але неспроможна системно визначати порядок денний.

Список посилань/References

1. Americas Quarterly. (2026). Argentina's Polarization Threatens Milei's Pro-Market Agenda. Americas Quarterly, February 25, 2026. <https://www.americasquarterly.org/article/argentinas-polarization-threatens-mileis-pro-market-agenda/>
2. Freedom House. (2025). Argentina: Freedom in the World 2025. <https://freedomhouse.org/country/argentina/freedom-world/2025>
3. Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). How Democracies Die. Crown Publishing Group. P.324.
4. Mudde, C., & Rovira Kaltwasser, C. (2017). Populism: A Very Short Introduction. Oxford University Press. P.152.
5. O'Donnell, G. (1994). Delegative Democracy. Journal of Democracy, 5(1), 55-69.
6. Nord, M., Altman, D., Fernandes, T., & Lindberg, S. I. (2026). Democracy Report 2026: Unraveling The Democratic Era? V-Dem Institute, University of Gothenburg.P.52.https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf
7. Biondi, G. (2024). A Critical Analysis of Javier Milei's Political Discourse & Rhetoric. Sciences Po OPALC, 13 p. <https://www.sciencespo.fr/opalc/sites/sciencespo.fr.opalc/files/Biondi%2C%20Milei.pdf>
8. Toppi, H. P. (2025). Javier Milei and the limits of permanent antagonism in politics. Latinoamerica21. <https://latinoamerica21.com/en/javier-milei-and-the-limits-of-permanent-antagonism-in-politics/>
9. De Ultimo Minuto. (2026). Javier Milei states that he will compete for reelection in the 2027 elections in Argentina. De Ultimo Minuto, April 24, 2026. <https://deultimominuto.net/en/uncategorized/>

- javier-milei-states-that-he-will-compete-for-reelection-in-the-2027-elections-in-argentina/#google_vignette
10. Foreign Affairs. (2026). Latin America's Revolution of the Right. Foreign Affairs, January 2026. <https://www.foreignaffairs.com/south-america/revolution-right-brian-winter#>
 11. Milei, J. (2023). Decreto de Necesidad y Urgencia N° 70/2023 «Bases para la Reconstrucción de la Economía Argentina». Boletín Oficial de la República Argentina, 21 de diciembre de 2023. <https://www.boletinoficial.gov.ar/detalleAviso/primera/301122/20231221>
 12. Fo, F. (2026). What Javier Milei has achieved economically so far in Argentina. ECA Maastricht. <https://ecamaastricht.org/blueandyellow-zoomingin/charlatan-or-genius-what-javier-milei-has-achieved-economically-so-far-in-argentina>
 13. Debre, I. (2025). Argentina reports a drop in poverty under President Milei, but many say life is harder. AP News. <https://apnews.com/article/argentina-economy-poverty-milei-austerity-inflation-061bbba174706475a255c6b871953009>
 14. Raszewski, E. (2025). Argentina lower house approves bill curbing presidential decrees. Reuters. <https://www.reuters.com/world/americas/argentina-lower-house-approves-law-curbing-presidential-decrees-2025-10-08/>
 15. Alba, S., & Almeida, V. (2025). When spending and freedoms are restricted. Milei's Argentina. Dejusticia. <https://www.dejusticia.org/en/when-spending-and-freedoms-are-restricted-mileis-argentina/>

Maksym Hryshchenko

*Master of Political Science of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0009-0006-7115-2222>
e-mail: maxym87428742@gmail.com*

Oleg Tkach

*Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0003-3131-1533>
e-mail: tio19@ukr.net*

CHARACTERISTICS OF THE POLITICAL REGIME IN ARGENTINA DURING THE PRESIDENCY OF JAVIER MILEI

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the political regime characteristics in Argentina under the presidency of Javier Milei (2023-2026). The study examines the ideological foundations of the regime, which combine an anarcho-capitalist doctrine with libertarian populism, and traces their operationalization through specific legislative initiatives and executive practices. The theoretical framework draws on Guillermo O'Donnell's concept of «delegative democracy», Steven Levitsky and Daniel Ziblatt's indicators of authoritarian behavior, and Cas Mudde and Cristóbal Rovira Kaltwasser's definition of populism as a «thin ideology».

The empirical analysis covers the trajectory of key reforms – from the sweeping Necessity and Urgency Decree to the «Ley Bases» package – and their macroeconomic consequences, including the achievement of the first fiscal surplus in fourteen years alongside a simultaneous rise in poverty levels. Special attention is devoted to the 2024-2026 protest cycle, the labor reform conflict as a stress test for democratic resilience, and the institutional dynamics of the opposition space.

Through comparative analysis of Freedom House and V-Dem data, the article identifies analytically significant divergence between the formal attributes

of electoral democracy, which remain stable, and a substantive deterioration of liberal norms in the domains of executive accountability, freedom of expression, and civic space. The study concludes that the Milei regime defies conventional typological categories and constitutes a distinct hybrid configuration — a «radical reformist regime» that operates within formal democratic institutions while systematically eroding their liberal foundations. The article further identifies the fragmentation of the opposition, external financial dependence on the United States and the IMF, and the «demonstration effect» of Argentina’s experience for the broader rightward turn in Latin America as structural factors shaping the regime’s trajectory ahead of the 2027 presidential election.

Keywords: political regime; radical populism; shock therapy; labor reform; political polarization; delegative democracy; institutional erosion; libertarian populism.

Надійшла до редакції/ Received: 22.04.2026

Прорецензовано/ Revised: 07.05.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Приз Арсеній Андрійович

Студент філософського факультету (відділення Політологія)

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0007-3193-4454>

e-mail: pryzarseny@gmail.com

Каращук Микола Григорович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-5987-9086>

e-mail: niko_karaschuk@ukr.net

ТЕРОРИЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ПРИРОДА, СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ

Резюме

У представлений статті здійснено комплексний теоретичний огляд природи тероризму та особливостей його деструктивного впливу на систему державних інститутів у сучасному світі. Необхідність переосмислення даної проблематики зумовлена перманентною трансформацією терористичних загроз, які залишаються однією з найбільш гострих форм насильницької політичної боротьби в умовах сучасної глобалізації.

У межах дослідження систематизовано ключові концептуальні підходи вітчизняних та зарубіжних науковців до трактування дефініції тероризму. Встановлено, що в українському науковому дискурсі (зокрема у працях та статтях М. Требіна, В. Антипенка, О. Бандурки) домінує акцент на інструментальній сутності явища тероризму як методу боротьби за владу через систематичний фізичний примус та експлуатацію суспільного страху. Водночас доробок західних дослідників (М. Креншоу, А. Шмід, Б. Хофман) дозволяє розширити це розуміння через аналіз стратегічної раціональності акторів насильства, комунікативної природи терактів та критичну оцінку їхньої реальної ефективності в досягненні кінцевих цілей.

Окрему увагу приділено типології тероризму, його класифікації за просторовим масштабом, ідеологічною мотивацією та механізмами

впливу. Виявлено тенденцію до еволюції терористичних методів, де фізичне нищення об'єктів поступово поступається інформаційно-психологічному домінуванню. Також розкрито специфіку державного тероризму як засобу внутрішнього та зовнішнього тиску. За результатами дослідження зроблено висновок про високу адаптивність тероризму як примусово-комунікативного механізму, здатного спричиняти глибоку короткострокову дестабілізацію суспільно-політичних процесів. Однак його довгострокова стратегічна ефективність залишається обмеженою через жорстку реакцію держави та суспільства.

Ключові слова: тероризм; демократичні інститути; засоби масової інформації; влада; національна безпека; політичне насильство; глобалізація.

Вступ

Тероризм продовжує залишатися одним із найнебезпечніших проявів політичного насильства, який суттєво впливає на функціонування владних інститутів та процесів прийняття державних рішень. У контексті глобалізації, поширення гібридних загроз і зростання ролі інформаційно-психологічних факторів, тероризм набуває нових адаптивних форм, що посилює його деструктивний потенціал.

Актуальність тему зумовлена тим, що тероризм як форма політичного насильства глибоко проникає у сферу влади, змінює суспільну психологію та створює атмосферу тотального страху, значно ширшу за коло безпосередніх жертв. Його основна мета — примусити владу до певних поступок або змінити політичний курс. Незважаючи на значну кількість досліджень, залишається недостатньо вивченим синтез українських та західних підходів до розуміння тероризму саме як примусово-комунікативного інструменту впливу на владні інститути, а також оцінка його реальної стратегічної ефективності.

Метою статті є дослідження сутності тероризму та його впливу в умовах сучасних геополітичних змін, а також визначення основних тенденцій взаємодії влади, державних інституцій і громадянського суспільства у процесі протидії терористичним загрозам в умовах глобалізації.

Методи дослідження

Досягнення поставленої мети здійснювалося із застосуванням системного, структурно-функціонального, міждисциплінарного та порівняльного методів аналізу. Застосування зазначених методів дозволило: 1) з'ясувати роль глобалізаційних процесів у поширенні нових форм тероризму та зміні механізмів суспільної взаємодії; 2) визначити вплив сучасних терористичних загроз на трансформацію громадянського суспільства та демократичних інститутів 3) виявити ключові виклики для національної

безпеки, громадянської солідарності та міжнародного співробітництва в умовах сучасних геополітичних змін. Дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності та комплексного підходу до аналізу суспільно-політичних процесів.

Результати дослідження

Тероризм у науковій парадигмі розглядається як одне з найбільш багатогранних та деструктивних явищ, що важко піддається однозначному теоретичному поясненню. Його природа не обмежується лише актами фізичного насильства, а глибоко проникає у структуру державної влади, деформуючи роботу інститутів та суттєво трансформуючи суспільну психологію. Тероризм виступає не лише формою збройної боротьби, а й специфічним інструментом політичної комунікації, де насильство є лише засобом передачі певного повідомлення владі чи суспільству.

Терористичні методи стають затребуваними тоді, коли в суспільстві існують тривалі й нерозв'язні суперечності, чи то етнічного, релігійного, чи соціально-економічного характеру. Застосування насильства або постійна загроза його використання створює в країні атмосферу тотального страху, що є необхідною умовою для примусу владних еліт до прийняття певних рішень. В умовах, коли демократичні інститути не працюють або є малоефективними, радикальні групи починають розглядати терор як своєрідний «спосіб спілкування з владою», де кожна жертва виступає інструментом тиску. Такий підхід підтверджує інструментальну природу тероризму, де основною метою є не фізичне знищення конкретної особи, а залякування мільйонів.

У сучасних роботах українських дослідників тероризм розглядається здебільшого як метод політичної боротьби, що ґрунтується на систематичному застосуванні фізичного примусу та залякування.

М. Требін трактує тероризм як соціальне явище, яке використовує насилля або загрозу насилля у вигляді терористичного акту як головний інструмент задля досягнення суб'єктами терористичної діяльності своїх власних цілей [1, с. 102].

В. Антипенко під тероризмом розуміє форму насильницького протистояння, що виникає на ґрунті конфлікту, яка не просто завдає шкоди державі, а створює реальну загрозу міжнародній безпеці та світовому співтовариству. Характерною ознакою тероризму, на думку вченого, є використання терористичних актів як засобу тиску на супротивника для досягнення політичних цілей [2, с. 23].

О. Бандурка визначає тероризм як політику, що ґрунтується на регулярному використанні терору, організації та здійсненні терористичних

актів, а також на їх фінансовому, інформаційному й матеріальному забезпеченні [3, с. 22].

У сучасній західній політичній науці тероризм розглядається як складне багатовимірне явище, що не зводиться виключно до актів насильства. Як зазначає Б. Хофман, тероризм є свідомо спланованим створенням страху через насильство або загрозу його застосування з метою досягнення політичних змін [4, с. 40]. У цьому контексті насильство виступає не самоцільлю, а інструментом політичної комунікації.

А. Шмід підкреслює, що тероризм є методом насильницької дії, спрямованим на створення психологічного ефекту страху у ширшій аудиторії, ніж безпосередні жертви [5, с. 86]. Такий підхід дозволяє розглядати тероризм як форму символічного впливу, де ключову роль відіграє не лише фізичне знищення, а й інформаційний резонанс.

Аналіз наукових джерел свідчить про значну увагу до проблеми тероризму у фундаментальних монографічних дослідженнях. Зокрема, у праці Б. Хофмана «*Inside Terrorism*» здійснено комплексний аналіз історії, типології та стратегій терористичних організацій, а М. Креншоу у своїх дослідженнях обґрунтовує раціональний характер терористичної діяльності.

Вагомий внесок у розвиток концептуальних підходів також здійснено як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками.

Зокрема, у дослідженні М. Креншоу «*The Causes of Terrorism*» обґрунтовується раціональний характер терористичної діяльності як форми політичної стратегії [6]. У роботі Д. Рапопорта «*The Four Waves of Modern Terrorism*» запропоновано концепцію хвильового розвитку тероризму, де він виділив такі хвилі: анархістську, антиколоніальну, нову ліву та релігійну [7].

В українській науці сучасні наукові дослідження зосереджуються на правових та безпекових аспектах протидії тероризму.

Значний внесок у дослідження тероризму зроблено у працях професора В. Антипенка, який аналізує правові та безпекові аспекти протидії тероризму, а також у роботах, присвячених гібридним загрозам та сучасним конфліктам [8].

М. Капітоненко розглядає тероризм як елемент міжнародних конфліктів у постбіполярному світі, що функціонує у взаємодії з політичними та військовими інструментами впливу [9].

В умовах глобалізації тероризм набуває транснаціонального характеру, функціонує у мережевих формах, активно використовує цифрові технології для радикалізації, координації та пропаганди, а також поєднує фізичне насильство з інформаційним і психологічним впливом. Це зумовлює необхідність розгляду тероризму не лише як окремої форми насильства, а як елементу сучасної системи міжнародної безпеки.

М. Требін констатує, що тероризм став постійною загрозою для безпеки сучасного світу та світового співтовариства як такого. Основними характеристиками сучасного тероризму, на думку вченого, є його глобальний характер, масштабність, міжнародна направленість, багатолікність та динамізм у зміні свого зовнішнього вигляду. Глобальний характер тероризму проявляється майже у всіх кутках кулі, де функціонують терористичні організації, а потужний науково-технічний розвиток та активна інформатизація лише сприяють активізації терористичної діяльності у сучасному світі [10, с. 200–201].

Подібні міркування висловлюють В. Серєда та І. Серкевич, також наголошуючи на глобальному характері тероризму, пов'язуючи його з міжнародною спрямованістю, політичною багатогранністю та впливом на різні сфери суспільного життя [11, с. 6].

У сучасній науці застосовуються також різні типології тероризму залежно від ідеологічної мотивації, суб'єкта та масштабу діяльності. Виокремлюють зазвичай державний та недержавний тероризм, релігійний, етнічний, лівий та правий тероризм.

Державний тероризм полягає у систематичному залякуванні власного народу державними силовими структурами. О. Бандурка описує цей феномен як «потребу в залякуванні власного населення, його повного психологічного придушення і поневолення та водночас фізичного знищення тих, хто бореться з тиранічною державою» [3, с. 24]. С. Кудінов зазначає, що «відмінною характеристикою державного тероризму від актів агресії, військових злочинів, геноциду, злочинів проти миру є засіб досягнення мети, який полягає у залякуванні об'єкта терористичного нападу (іншої держави, організації, групи осіб, особи) шляхом нагнітання атмосфери страху» [12, с. 84]. Натомість недержавний тероризм здійснюється окремими угрупованнями, що не пов'язані безпосередньо з органами влади або перебувають з ними у протистоянні, використовуючи методи насильства та залякування.

Державний тероризм ми вважаємо найнебезпечнішим різновидом тероризму, оскільки він може використовуватися як інструмент зовнішнього тиску для провокування криз у сусідніх державах. Історичний досвід України демонструє жажливі масштаби державного терору в ХХ столітті, коли насильство використовувалося для зламу національного опору та тотальної трансформації суспільного устрою [13]. Особливо небезпечним державний тероризм є ще й тому, що його завжди важче зупинити, оскільки держава має такі необхідні ресурси як армія, спецслужби та пропаганда. Якщо немає незалежних судів, вільних медіа, влада має можливість діяти майже безкарно. Зрозуміло, що коли насильство та залякування стають

постійною частиною державної політики, суспільство, природньо, поступово втрачає відчуття свободи, безпеки і людяності.

Релігійний тероризм характеризується єдністю релігійної конфесії, прагне об'єднатися в єдину терористичну організацію задля боротьби з «невірними», представниками «ворожих, «чужих» вірувань. «Релігійний тероризм як специфічний різновид терористичної практики за своєю метою найчастіше слугує засобом нещадної боротьби проти інаковіруючих (їх святинь) усередині держави чи за її межами або певним глобальним проектом — спробою утвердити тотальну, світову релігійну владу та вдосконалити в такий спосіб суспільний устрій» — пише вітчизняний юрист С. Павленко [14, с. 53].

Щодо етнічного тероризму, то він розуміється дослідниками як прагнення певної етнічної групи змінити форму державного устрою, створити окрему самостійну державу або частково вирішити проблеми, що виникають всередині певних етнічних утворень. Кінцевою ж метою етнічного тероризму є або відділення від держави, яка поневолює той чи інший етнос, або отримання повної національної автономії для остаточного вирішення дискримінаційних питань. Суб'єктами етнічного тероризму виступають групи, статус яких визначається етнічною приналежністю [11, с. 52–53].

Нарешті, існує поділ лівий та правий тероризм. Відрізняються вони між собою, передусім, ідеологічно. Хоча, безсумнівно, у своїх засобах ми прослідковуємо певні відмінності. Лівий тероризм в XXI столітті все ще вміщує в себе такі політичні доктрини як марксизм, анархізм, троцькізм, геваризм тощо. Даний тип тероризму визначається науковцями як «революційний». Ліві терористи вважають головними своїми ворогами представників панівної еліти, державних чиновників, співробітників органів безпеки, а також тих пересічних громадян, які співпрацюють з владою. В той час як правий тероризм є абсолютно «контрреволюційним» та орієнтується на традиційні, історичні цінності, постійно спирається на досвід минулого й поважає його. Головна відмінність полягає у тому, що правий тероризм зазвичай існує лише як легальна відповідь на лівий тероризм, коли останній починає набирати стрімких обертів [10, с. 198–199].

Подібна класифікація дозволяє точніше аналізувати мотиви, цілі та інструменти насильства, а також прогнозувати ризики його ескалації. У XXI столітті спостерігається зростання ролі змішаних ідеологічних форм, що поєднують релігійні, політичні та геополітичні наративи.

В сучасних умовах фізична шкода часто відходить на другий план, поступаючись місцем інформаційному ефекту. Завдяки ЗМІ та соціальним мережам терористи отримують можливість транслювати свій вплив на весь світ, досягаючи глобального резонансу навіть за мінімальної кількості жертв. Тероризм XX століття був переважно хоч і маломасштабним, але

важливим явищем, тим не менш, проінформованою щодо нього залишалась незначна частка населення планети. Тоді як тероризм ХХІ століття відрізняється масовим залученням значної кількості ЗМІ, а тому можливостей відслідковувати зародження та діяльність певних терористичних організацій на сьогодні існує вдосталь. Вітчизняний дослідник Ю. Чікель констатує, що «сучасний тероризм має значно більші масштаби. Зараз про нього та його наслідки знає весь світ, що терористичними організаціями досягається переважно за допомогою засобів масової інформації. Тому на сьогодні тероризм безпосередньо залежить від інструментарію мас-медіа. Терорист не є самодостатнім, тому для посилення своїх позицій він шукає вагомні інструменти впливу на якомога більшу кількість людей. У переважній більшості випадків найкраще із таким завданням можуть впоратися саме ЗМІ» [15, с. 36]. Тому, суттєвою ознакою сучасного тероризму є прагнення його учасників до максимального медійного розголосу. Вони зацікавлені в тому, щоб здійснені акції широко висвітлювалися у засобах масової інформації, набували значного суспільного резонансу, поширювали страх серед населення та через це створювали додатковий тиск на органи державної влади.

Таким чином, дестабілізуючий ефект терористичних актів виходить далеко за межі кола безпосередніх жертв або руйнувань. «Нині політичний тероризм став особливим типом політичної боротьби деструктивних сил за владу й вплив на різні сфери соціуму. Тероризм перетворюється у постійно діючий, дестабілізуючий фактор суспільного розвитку. Руйнування стійкого політичного середовища необхідно розглядати як стратегічну мету політичного тероризму. Спираючись на розбалансовану структуру соціуму, він прагне примусити суспільство функціонувати, розвиватися у заданому терористичними силами напрямку» — пише кандидат політичних наук Д. Лікарчук [16, с. 37]. У таких умовах громадяни можуть втрачати довіру до державних інститутів, вважаючи їх неспроможними гарантувати базове право на безпеку. Тим самим, створюючи ситуацію, коли населення починає вимагати від влади або негайних жорстких контрзаходів, що часто межують із порушенням прав людини, або повних політичних поступок терористам.

У контексті гарантування системи національної безпеки, протидія тероризму розглядається як багатовекторна діяльність держави. Сучасна стратегія боротьби з тероризмом не може обмежуватися виключно силовими методами, оскільки загроза постійно еволюціонує та набуває нових форм. Важливим напрямом є створення ефективної системи моніторингу та раннього виявлення кризових явищ, що можуть стати підґрунтям для терористичної активності. Особлива увага має приділятися координації зусиль різних державних органів та залученню інститутів цивільного

суспільства до процесу протидії ідеології насильства. Забезпечення національної безпеки в цій сфері вимагає не лише технічного переоснащення спецслужб, а й формування високого рівня правосвідомості громадян, що мінімізує можливості для маніпуляцій з боку терористичних структур.

В цьому контексті вельми важливою є робота влади з громадянським суспільством, куди тероризм може досить легко проникати та дестабілізувати його завдяки сучасним різноманітним способам інформаційно-психологічного впливу. При зростанні терористичної загрози держава і громадянське суспільство повинні дійти згоди для досягнення оптимального співвідношення між безпекою та демократичними свободами. Спеціалісти впевнені, що органи державної влади у взаємодії з громадськими організаціями мають забезпечувати відповідне інформування населення про тероризм як небезпечне для держави явище, а також формувати в суспільстві атмосферу його категоричного неприйняття в будь-яких проявах. [17, с. 14]. Боротьба з тероризмом, таким чином, має виходити за межі лише силових методів та передбачати усунення глибинних причин, що породжують це деструктивне явище.

Міжнародний вимір тероризму в умовах глобалізації стає дедалі вагомішим чинником дестабілізації світового порядку. А. Гірман у своїх дослідженнях зауважує, що світова спільнота починає усвідомлювати, що тероризм не може бути переможений як ізольована проблема і лише силовими методами. Тому це явище потрібно розглядати як частину комплексу політичних, соціально-економічних, глобальних та інших проблем. А для їх вирішення необхідно докладати зусиль не лише окремим країнам, а й усьому людству, вимагаючи від міжнародної спільноти створення спільних механізмів безпеки. [18, с. 47]. Однак, як показує практика, різниця в політичних інтересах великих держав часто заважає єдиному трактуванню терористичних загроз.

Важко не погодитися зі слушною думкою Д. Веденеєва та Г. Биструхіна, що варто надзвичайно обачно використовувати поняття «тероризм», особливо по відношенню до суперечливих військово-політичних явищ в світовій історії, а поняття «міжнародний тероризм» необхідно постійно наповнювати реальним змістом, оскільки воно, на думку дослідників, досить часто перетворюється у «кон'юнктурний штамп-звинувачення» [19, с. 32–33].

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, можна констатувати, що тероризм є надзвичайно складною та динамічною формою політичного насильства, яка в сучасних умовах остаточно трансформувалася у глобальну загрозу. Це явище залишається багатоліким та надзвичайно строкатим за своїми формами прояву, оскільки постійно знаходиться в розвитку.

Сутність цього явища полягає не лише у фізичному знищенні опонентів, а насамперед у створенні атмосфери всеохопного страху, що виступає інструментом примусу владних інститутів до прийняття необхідних терористам рішень.

Дестабілізуючий фактор терористичних актів має кумулятивний характер, де психологічні наслідки часто виявляються значно сильнішими за безпосередні фізичні збитки. В умовах глобалізації тероризм перестав бути суто внутрішньою проблемою окремих країн, ставши вагомим фактором впливу на всю систему міжнародної безпеки.

У сучасній політичній науці тероризм розглядається не лише як сукупність насильницьких актів, а як складний соціально-політичний феномен, що функціонує в умовах глобалізації, використовує інформаційні та психологічні інструменти впливу і може реалізовуватися як недержавними, так і державними суб'єктами. Теоретичний аналіз цього явища потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує політичну теорію, міжнародні відносини та дослідження безпеки. Саме в такому контексті тероризм постає як одна з ключових форм політичного насильства сучасності, що трансформується разом із глобальною політичною системою.

Багатоликість тероризму свідчить про його високу адаптивність до мінливих геополітичних умов. Особливу небезпеку становить державний тероризм, коли апарат примусу використовується для тотального залякування власного населення та придушення опозиції. У сучасних реаліях спостерігається чітка тенденція до переходу від класичного фізичного насильства до інформаційно-психологічних операцій, де цифрові технології стають головним інструментом тиражування страху та маніпуляції громадською думкою. Протидія цим загрозам вимагає не лише силових методів, а й комплексного підходу до зміцнення національної безпеки, що включає подолання радикалізації, економічну стабілізацію та надійний захист інформаційного простору.

Таким чином, тероризм залишається дієвим інструментом короткострокової дестабілізації, проте його подолання можливе лише через системне зміцнення стійкості державних інститутів, посилення інформаційної стійкості суспільства та міжнародну солідарність у питаннях безпеки.

Список посилань

1. Требін М. П. 2019. Феномен тероризму: розуміння сутності. «Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2(41), 88-102. URL: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.41.168239>.

2. Антипенко В. Ф. Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції: монографія / В. Ф. Антипенко. Київ, 2007. 406 с.
3. Бандурка О. М. Політичний тероризм як форма найнебезпечнішого насильства. Особистість, Суспільство, Закон. Харків, 2025. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c6dofb22-46de-43bd-bee9-88fc98cfd9fa/content>.
4. Hoffman B. *Inside Terrorism*. 3rd ed. New York: Columbia University Press, 2017. 528 p.
5. Schmid A. P. *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. London; New York: Routledge, 2011. 718 p.
6. Crenshaw M. *The Causes of Terrorism // Comparative Politics*. 1981. Vol. 13, No. 4. P. 379–399.
7. Rapoport D. C. *The Four Waves of Modern Terrorism // Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy* / ed. by A. K. Cronin, J. M. Ludes. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2004. P. 46–73.
8. Антипенко В. Ф. Кримінально-правова протидія тероризму: монографія. Київ: Атіка, 2020. 312 с.
9. Капітоненко М. Г. *Міжнародні конфлікти*. Київ: Либідь, 2009. 352 с.
10. Требін М. П. Тероризм як загроза міжнародній безпеці в XXI столітті // *Сучасна гуманітаристика: актуальні питання та перспективи розвитку: колективна монографія*. Харків: Право, 2025. С. 183–223. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/35581>.
11. Серета В. В., Серкевич І. Р. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / за заг. ред. В. С. Канціра. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 188 с. URL: dspace.lvduvs.edu.ua.
12. Кудінов С. С. Державний тероризм — визначення та характеристика // *Інформація і право*. 2023. № 3(46). С. URL: <http://il.ipri.org.ua/article/view/270367>.
13. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX — XX ст.* Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.
14. Павленко С. О. Теоретичні та практичні проблеми протидії релігійному тероризму в Україні // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (103). С. 48–61. URL: lawscience.com.ua.

15. Чікель Ю. В. Політичний тероризм у сучасних міжнародних відносинах: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Львів, 2011. 183 с. URL: uacademic.info.
16. Лікарчук Д. С. Політичний тероризм: форми прояву. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2020. URL: <https://international-relations.knukim.edu.ua/article/download/218770/218421>.
17. Паливода В. О. Іноземний досвід залучення громадянського суспільства до загальнодержавних систем протидії тероризму / Відділ проблем національної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень. Травень 2018 р. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2018-06/1_AZ-2-zaluch-gromad2_1-49451.pdf.
18. Гірман А. Політичний тероризм і безпека в системі міжнародних відносин. Геополітика України: історія і сучасність. Збірник наукових праць. 2022. Вип. 1 (28). С. 46–52. URL: <https://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/263302/259592>.
19. Биструхін Г. С., Веденєєв Д. В. Війна в кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945–2005 рр.: монографія. Київ: Генеза, 2006. 512 с.

References

1. Trebin, M. P. (2019). The phenomenon of terrorism: understanding the essence. «Bulletin of Yaroslav the Wise NYU». Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 2(41), 88-102. URL: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.41.168239>.
2. Antipenko, V. F. (2007). Optimization of the anti-terrorist system of the state in the conditions of international and regional integration: monograph /V.F. Antipenko. Kyiv. 406 p.
3. Bandurka, O. M. (2025). Political terrorism as a form of the most dangerous violence. Personality, Society, Law. Kharkiv, URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c6d0fb22-46de-43bd-bee9-88fc98cfd9fa/content>.
4. Hoffman, B. (2017). Inside Terrorism. 3rd ed. New York: Columbia University Press, 2017. 528 p.
5. Schmid, A. P. (2011). The Routledge Handbook of Terrorism Research. London; New York: Routledge. 718 p.
6. Crenshaw, M. (1981). The Causes of Terrorism // Comparative Politics, Vol. 13, No. 4, 379–399.
7. Rapoport, D. C. (2004). The Four Waves of Modern Terrorism. Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy / ed. by A. K.

- Cronin, J. M. Ludes. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 46–73.
8. Antipenko, V. F. (2020). Criminal law counter-terrorism: monograph. Kyiv: Atika. 312 p.
 9. Kapitonenko, M. G. (2009). International conflicts. Kyiv: Lybid. 352 p.
 10. Trebin, M. P. (2025). Terrorism as a threat to international security in the 21st century //Modern humanitarianism: current issues and prospects for development: collective monograph. Kharkiv: Pravo, 183–223. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/35581>.
 11. Sereda, V. V., & Serkevich, I. R. (2016). Terrorism: criminological determination and criminal law countermeasures: monograph /in general. ed. IN. S. Station. Lviv: LvDUVS. 188 p. URL: dpspace.lvduvs.edu.ua.
 12. Kudinov, S. S. (2023). State terrorism — definition and characteristics //Information and law. No 3(46). URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/270367>.
 13. Political terror and terrorism in Ukraine. XIX — XX century. Kyiv: Naukova dumka, 2002. 952 p.
 14. Pavlenko, S. O. (2017). Theoretical and practical problems of countering religious terrorism in Ukraine //Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, No 2 (103), 48–61. URL: lawscience.com.ua.
 15. Chikel, Y. V. (2011). Political terrorism in modern international relations: diss.... candidate flight Sciences: 23.00.04. Lviv. 183 p. URL: uacademic.info.
 16. Likarchuk, D. S. P(2020). Political terrorism: forms of manifestation. Actual problems of international relations. URL: <https://international-relations.knukim.edu.ua/article/download/218770/218421>.
 17. Palivoda, V. O. (2018, May). Foreign experience of involving civil society in national counter-terrorism systems /Department of National Security Problems of the National Institute of Strategic Studies. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2018-06/1_AZ-2-zaluch-gromad2_1-49451.pdf.
 18. Girman, A. (2022). Political terrorism and security in the system of international relations. Geopolitics of Ukraine: history and modernity. Collection of scientific works, Vol. 1 (28), 46–52. URL: <https://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/263302/259592>.
 19. Bystrukhin, H. S., & Vedeneev, D. V. (2006). War in the stone jungle. Urban guerrilla warfare as a phenomenon of the armed struggle and special activities. 1945–2005: monograph. Kyiv: Heneza. 512 p.

Arseniy Pryz

Student of the Faculty of Philosophy (Department of Political Science)

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0007-3193-4454>

e-mail: pryzarseniy@gmail.com

Mykola Karaschuk

Candidate (PhD) in Political Science, Associate Professor of Politology Department

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-5987-9086>

e-mail: niko_karaschuk@ukr.net

TERRORISM IN THE MODERN WORLD: NATURE, ESSENCE AND FEATURES OF INFLUENCE

Abstract

The present article provides a comprehensive theoretical review of the nature of terrorism and the peculiarities of its destructive impact on the system of state institutions in the modern world. The need to rethink this issue is due to the permanent transformation of terrorist threats, which remain one of the most acute forms of violent political struggle in the conditions of modern globalization.

Within the framework of the study, the key conceptual approaches of domestic and foreign scientists to the interpretation of the definition of terrorism are systematized. It has been established that in Ukrainian scientific discourse (in particular, in the works and articles of M. Trebin, V. Antipenko, O. Bandurka) the emphasis is on the instrumental essence of the phenomenon of terrorism as a method of power struggle through systematic physical coercion and exploitation of public fear. At the same time, the work of Western researchers (M. Crenshaw, A. Schmid, B. Hofmann) allows us to expand this understanding through the analysis of the strategic rationality of the actors of violence, the communicative nature of terrorist attacks and a critical assessment of their real effectiveness in achieving the ultimate goals.

Particular attention is paid to the typology of terrorism, its classification by spatial scale, ideological motivation and mechanisms of influence. A trend

towards the evolution of terrorist methods has been identified, where the physical destruction of objects is gradually yielding to informational and psychological dominance. The specifics of state terrorism as a means of internal and external pressure are also revealed. Based on the results of the study, a conclusion was made about the high adaptability of terrorism as a coercive and communicative mechanism capable of causing deep short-term destabilization of socio-political processes. However, its long-term strategic effectiveness remains limited due to the harsh response of the state and society.

Keywords: terrorism; democratic institutions; mass media; power; national security; political violence; globalization.

Надійшла до редакції/ Received: 25.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 09.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026

Academic journal

Politology Bulletin

Issue 100, №3 (2026)

The issue was worked on by:
Executive Editor Mykola Khylyko
Executive Editor and layout designer Dmytro Tovmash

Journal homepage: <https://zpv.knu.ua/>

The journal is available on
the websites of the academic databases and libraries:
<http://www.nbu.gov.ua> (Vernadsky National Library of Ukraine);
<http://www.library.univ.kiev.ua> (Maksymovych Scientific Library).

Format: 70x100/16. Font: Georgia
Standard printed sheets: 26.0; circulation: 100.

Editorial:
“Politology Bulletin”,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
auditorium 308-A (Department of Political Science),
60 Volodymyrska str., 01601, Kyiv, Ukraine
Phone: (+38044) 239 3383.
Web: <https://zpv.knu.ua/>. E-mail: editorial_pb@knu.ua

Publisher:
“Vadex” Ltd.,
9 Berezhanska str., 04074, Kyiv, Ukraine
Phone: (+38067) 502 2242. Web: <http://vadex.com.ua>. E-mail: tovmash_d@ukr.net
Certificate of registration in State register of publishers
DK #4285 of 27.03.2012

The author's copy of the journal is sent to the address,
specified by the author, at her/his expense.

Наукове видання

Політологічний вісник

Випуск 100, №3

2026 рік

Над випуском працювали:
Відповідальний редактор Микола Хилько
Відповідальний редактор та верстальник Дмитро Товмаш

Веб-сайт журналу: <https://zpv.knu.ua/>

Журнал доступний на академічних веб-ресурсах:
<http://www.nbuv.gov.ua> (ЦНБУ ім. В. І. Вернадського);
<http://www.library.univ.kiev.ua> (Наукова бібліотека ім. М. Максимовича).

Формат 70×100/16. Гарнітура Georgia
Ум. друк. арк. 26. Наклад 100 пр.

Адреса редакції:
«Політологічний вісник»,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, аудиторія 308-А (Кафедра політології),
м. Київ, 01601, Україна
Тел.: (+38044) 239 3383.
Web: <https://zpv.knu.ua/>. E-mail: editorial_pb@knu.ua

Виготовлювач:
ТОВ «Вадекс»,
вул. Березанська, 9, 04074, Київ, Україна
Тел.: (+38067) 502 2242. Web: <http://vadex.com.ua>. E-mail: tovmash_d@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи
ДК №4285 від 27.03.2012 р.

Авторський примірник журналу надсилається на вказану
автором адресу за його кошти.